

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 2 (14), 2010

Київ 2010

Внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України з юридичних наук:
Постанова президії ВАК України
від 08.06.2005 № 2-05/5

*Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 30 червня 2010 р. № 31)
Схвалено до друку Вченою радою НАВС (протокол від 27 листопада 2010 № 19)*

Редакційна рада:

В.І. Фаринник (голова) — заст. Міністра внутр. справ України; **В.В. Коваленко** — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, нач. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, проф., перший проректор Нац. акад. внутр. справ

Редакційна колегія:

В.В. Коваленко (голов. ред.) — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ; **В.П. Бахін** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т держ. податкової служби України); **В.Г. Гончаренко** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **О.Є. Користін** — д-р юрид. наук, проф., вчений секретар Вченої ради Нац. акад. внутр. справ; **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **М.Я. Сегзай** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф., ректор Нац. фармацевт. ун-ту; **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. Нац. фармацевт. ун-ту; **В.В. Сєднів** — д-р мед. наук, доц. Донец. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз МЮ України, проф. Академії суддів України; **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Барташук** (відп. секр.) — пров. спец. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник : [наук.-практ. зб. / голов. ред. Коваленко В. та ін.] / ДНДЕКЦ К82 МВС України; НАВС. — К. : ТОВ «Еліт Прінт». 2010. — №2 (14). — 170 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94
К82

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Бахин В.П., Карпов Н.С., Александренко Е.В.

Чем могут быть полезны юридической практике кандидатские диссертации?6

Седнев В.В., Коструб А.Н.

Проблемы искусствоведческой экспертизы в сфере общественной морали13

Клименко Н.І.

Щодо питань про компетенцію судового експерта19

Бичкова С.С.

Подання висновків на виконання своїх повноважень як форма участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування24

Пиріг І.В.

Класифікація судових експертиз30

Страхова С.В.

Типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця, що вчинив убивство з особливою жорстокістю36

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Бордюгов Л.Г.

Профілактика екологічних правопорушень у вугільній промисловості як функція судово-екологічної експертизи47

Ієрусалімов І.О., Бурлака В.В.

Організаційно-тактичні основи призначення та проведення судово-психологічних експертиз при розслідуванні незаконного позбавлення волі або викрадення людини55

Сокиран М.Ф., Бобрик К.Ю.

Криміналістичне забезпечення обшуку при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації61

Урсов І.В., Никифоров А.В.

О некоторых аспектах и преимуществах применения натурального моделирования на месте дорожно-транспортного происшествия66

Собків Г.І.

Кримінально-правові аспекти у методиці розслідування злочинів, учинених з використанням вогнепальної зброї71

Палійчук В.П.

Проблемні питання призначення та проведення експертиз у справах про порушення авторських і суміжних прав75

Ринкова О.В.

Необхідність комплексного підходу до використання спеціальних знань та проведення судово-експертних досліджень під час розслідування екологічних злочинів81

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Александренко Е.В.

Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийц88

Перебетюк А.М., Загрязла Н.О.

Судово-медична діагностика пошкоджень текстильних тканин при застосуванні окремих видів газової ствольної зброї (пістолет ФОРТ 12 Г, калібр 9 мм), експериментальні дослідження97

Лозов'юк А.Г.

Особенности проведения мистецтвознавчої експертизи виробів декоративно-ужиткового мистецтва (вироби з металу, килимарство, кераміка)103

Шпирин Е.Л.

Основные вопросы, необходимые для определения комплекса признаков, характеризующих объемный взрыв111

Ковра Ю.В., Андреева Н.М.

Использование физико-химических методов для исследования таблеток, содержащих наркотическое средство "бупренорфин"115

Поліщук В.В.

Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики кримінальних вибухів127

Сикорский А.Н

Особенности экспертного исследования наркотических средств на основе лекарственного средства "Спазмолекс"132

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Удовиченко О.А.

Функціонування регіонального дактилоскопічного обліку в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при ГУМВС України в Харківській області140

Костюк В.Л.

Міжнародний досвід діяльності патрульної служби при забезпеченні охорони громадського порядку145

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРІЇ

Чисніков В.М.

Професор В.І. Фаворський — видатний вчений-криміналіст
та організатор експертної справи в Україні
(до 130-річчя з дня народження)153

До уваги авторів!167

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98 (001.2)

В.П. Бахин, доктор юридических наук,
профессор Национальной академии государственной
налоговой службы Украины, профессор

Н.С. Карпов, доктор юридических наук,
профессор Национальной академии внутренних дел, доцент

Е.В. Александренко, кандидат юридических наук,
доцент Учебно-научного института подготовки
следователей и криминалистов Национальной академии
внутренних дел

ЧЕМ МОГУТ БЫТЬ ПОЛЕЗНЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ КАНДИДАТСКИЕ ДИССЕРТАЦИИ?

Проанализирована новизна и практическая значимость результатов диссертационных исследований соискателей. Внесены предложения по повышению эффективности кандидатских диссертаций.

Ключевые слова: диссертация, криминалистика, научные открытия, соискатели.

Проаналізовано новизну і практичну значущість результатів дисертаційних досліджень здобувачів. Внесено пропозиції щодо підвищення ефективності кандидатських дисертацій.

This article analyzes the novelty and practical significance of the theses supplied by the applicants. It outlines the ways of improving the theses of seekers of Ph.D. degree.

В 1965 году Л.Е. Ароцкер опубликовал работу «Использование данных (подчеркнуто авт.) криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел», после чего С.П. Митричев отметил, что «тактика судебных действий существенно отличается от следственной тактики и приемов, разработанных криминалистикой

для предварительного следствия, которые не могут механически переноситься в стадию судебного разбирательства» [1].

Криминалистика — это наука для следователей, а не для прокуроров, судей и адвокатов, то есть она своими методами, приемами и средствами служит для обнаружения, сбора, исследования и использования информации, предназначенной для выявления и раскрытия преступлений.

О.Я. Баевым и другими учеными ставится вопрос о выделении в криминалистике следующих самостоятельных подсистем: следственной (предварительное расследование преступлений), прокурорской (государственное обвинение по уголовным делам), адвокатской (профессиональная защита от подозрения или обвинения в совершении преступлений) [2], а также судебной (для осуществления судебной деятельности).

Все подсистемы, кроме следственной, должны развиваться вне рамок криминалистики в силу их особенностей и специфики. Когда одного из авторов пригласили в Академию адвокатуры прочитать курс криминалистической тактики, он спросил заведующего кафедрой уголовного процесса: «Каким образом читать курс тактики?», на что тот удивленно ответил: «У Вас же есть программа криминалистики». По теме «Тактика допроса» (отведено 4 часа) было прочитано две лекции: первая — «Тактика допроса следователем», вторая — «Тактика приемов (противодействия) адвоката при допросе подзащитного следователем».

В разработке каждой конкретной сферы могут использоваться приемы и средства криминалистики в силу того, что многие из них, имеющие различные цели, могут обеспечиваться совпадающими средствами. Так, например, приемы введения в заблуждение или раскрытия обмана могут применяться следователем, подозреваемым, адвокатом и другими категориями лиц. Но иногда у каждого из них могут быть свои специфические средства, которые не могут обслуживать других в силу своей нерациональности или использоваться при наличии моральных запретов. Подозреваемый (обвиняемый), например, без сомнения открыто вводит следователя в обман, чего последний не может делать (ссылаться на разоблачающие показания сообщника, который еще не обнаружен, или на доказательства, которых нет, и т. п.).

А.С. Александров отмечает, что криминалистика, «забыв свое первоначальное предназначение... быть помощницей юриста... не смогла предложить сколько-нибудь приемлемых практических пособий адвокатам, прокурорам, судьям для работы с доказательствами в суде» [3]. С одной стороны, он обвиняет криминалистику в том, что она стремится превратиться во «владычицу» специальности 12.00.09, а с другой — не обслуживает судебное следствие, которое к криминалистике не относится. Как криминалистика должна отражать противопоставленные направления: следственную деятельность и работу адвокатов — противодействие следователям?

Криминалистика как наука сформировалась в конце XIX века. Поскольку она прикладная наука, то должна развиваться и совершенствовать практическую деятельность по раскрытию и расследованию преступлений. В.Я. Колдин (которого критикует А.С. Александров) подчеркивает, что «криминалистическая теория вытекает из криминалистической практики и не имеет иных целей, кроме

обслуживания этой практики» [4]. Следует согласиться с А.С. Александровым, что многие «учения» юристов (и не только криминалистов) стали догмой и превратились в тормоз развития науки [3]. Особенно это стало заметно в системе служения практике через подготовку юридических диссертационных работ, которые превратились в теоретические рассуждения и не уделяют внимания практическим аспектам расследования преступлений.

В.Н. Кудрявцев отмечает, что юридическая наука отстает в своем развитии от других гуманитарных наук, которые приобрели новые очертания, новые методы. Сегодня психологи не работают без генетики и медицины, историки пользуются математическими методами и т. д. Юридическая наука в настоящее время развивается практически без социологии. Обучение юриста и в будущем ученого традиционно начинается и основывается в дальнейшем на догматической основе — изучении законодательства и теории права. Социологический подход требует не просто изучения текстов, а познания реальности: как законы работают, как к ним относятся люди, в том числе законодатели и правоприменители. Социология раскрывает те механизмы, которые не проявляются в догмах [5].

Если сейчас взять любой учебник по уголовному праву, то это будет только пересказ уголовного кодекса вместо, например, изучения эффективности наказаний. И никто не желает этим заниматься. Так, заведующий сектором уголовного права Института государства и права В.В. Лунеев составил таблицу данных по двумстам преступлениям за пять последних лет и предложил использовать ее своим коллегам, готовившим двухтомный курс уголовного права, но все отказались. Кому же будет полезным такой труд?

Диссертационная наука как составная часть общей науки не только медленно развивается, но практически не вносит необходимого вклада в развитие юридической сферы по борьбе с преступностью, в совершенствование правосудия. Анализ диссертаций, защищавшихся в течение последних 10–15 лет, свидетельствует об их низком качестве и внесении малого вклада в науку и практику. Выбор и защита диссертаций становятся все сложнее, поскольку новые и глубокие, исключительно важные в научном и особенно практическом плане работы, такие как работа Ю.Ф. Жарикова по созданию новой экспертной методики идентификации человека по речи, встречаются крайне редко [6]. Сочетание трудного выбора серьезных новых тем диссертаций и желания защититься, «отметиться в науке», приводит к тому, что в диссертациях встречается плагиат или «разрабатывается» то, что отражено во многих работах, либо появляются диссертации, не имеющие теоретического и практического значения.

Нередко диссертации по содержанию не отличаются друг от друга, затрагивая отдельные теоретические положения, не раскрывая их сути и практического значения. Уже приводился пример, когда в 15-ти диссертациях по методике расследования квартирных краж 10 первых глав, посвященных понятию криминалистической характеристики преступлений, совсем не расходились в содержании, хотя для практического решения данной криминалистической категории требовалось углубление исследования.

Многие диссертации по уголовному процессу, криминалистике и судебной экспертизе должны затрагивать практические аспекты уголовно-процессуальной деятельности, обеспечивая их социологическое исследование, при котором

практики могли предметно оценивать предлагаемые рекомендации по вносимой тематике. Однако абсолютное большинство диссертаций не базируется на серьезном и широком исследовании практических материалов и данных. Часто в диссертациях по специальности 12.00.09 (в отличие от работ по педагогике, психологии, медицине, социологии и техническим наукам) обходятся без социологических исследований или демонстрируют их формально.

В большинстве диссертационных работ эмпирические данные ограничиваются ссылкой на изучение уголовных дел по конкретной тематике и опрос практических работников с указанием небольшого количества уголовных дел и анкетируемых. Часто в автореферате указывается мизерное количество опрашиваемых (10 судей, 20 следователей и т. п.), а при общем малом количестве опрашиваемых не отмечается разделение по категориям респондентов, что позволило бы судить о достаточности репрезентативности полученных данных [7; 8]. Так для чего рассчитывались эти данные и для какой цели они приводились?

ВАК Украины определяет, чтобы каждая диссертация была «научным открытием», но это совершенно нереально, ибо подлинные открытия случаются редко. Поэтому диссертанты стремятся придумывать свои «открытия», родить свою «теорию», новое «учение», поскольку темы диссертаций, как правило, вытекают не из потребностей криминалистики и практики расследования, а из желаний соискателей найти что-то новое по сравнению с уже защищенными диссертациями и новыми монографиями. «Заявляемая «новизна» подхода к исследованию, — указывает С.И. Коновалов, — как правило, выражается в признании неполноты и несостоятельности предшествующих исследований, однако собственные исследования авторов ведутся по схеме, аналогичной критикуемой, а полученные при этом результаты хотя и не противоречат уже имеющемуся знанию, но и не дают нового содержания» [9].

В связи с этим давно высказываются мнения о необходимости ликвидации кандидатских диссертаций и защит, поскольку «научные открытия» на уровне кандидатских исследований отсутствуют, да и не могут часто рождаться. Поэтому воспитание научных кадров должно осуществляться через подготовку к научной работе научными методами: глубокое изучение литературы по специальности и избранной теме исследования, изучение методов сбора и анализа эмпирических материалов, то есть подготовка не кандидата наук, а получение свидетельства соискателя «кандидата в науку».

Серьезное и глубокое исследование проблем практического расследования преступлений, то есть организация и осуществление следственных действий, не под силу одному соискателю и даже уже состоявшемуся ученому, например, всесторонняя разработка методики нового вида преступлений (легализация доходов, полученных преступным путем, преступления в сфере компьютерных технологий, терроризм и т. п.) или существенно изменившихся способов совершения преступлений (казачные убийства, торговля людьми, преступления в сфере экономики и т. д.). При изучении и разработке таких методик нужно проникать в глубокую их сущность, чтобы это реализовывалось в практические рекомендации следователям и оперативным работникам для эффективного расследования и раскрытия преступлений.

Такую работу (на сегодня единственную) провел Л.Г. Видонов. На основе изучения уголовных дел по 1000 убийствам он систематизировал закономерности действий преступников в зависимости от способов совершения преступлений. Эти данные помогли следователям в раскрытии уголовных дел.

Один из наглядных примеров. При расследовании убийства, совершенного жестоким способом с последующим глумлением над телом убитой, были установлены пять преступников, которые сразу сознались в содеянном и пытались «ускорить» расследование. Это удивило следователя, и он обратился к схемам обобщения практики расследования убийств Л.Г. Видонова [10], выяснив при этом, что подобным способом убивают, как правило, дебилы или неоднократно судимые. Среди подозреваемых таковых не было. Провели детальное изучение их окружения, и вышли на шестого — наиболее активного участника — инициатора совершения этого убийства.

Работа Л.Г. Видонова стала прообразом практической категории криминалистической характеристики преступлений, которую подменяют теоретическими рассуждениями об особенностях расследования отдельных видов преступлений. Прошло 30 лет, но никто не провел подобного исследования. Поэтому следует не критиковать эту первую попытку формирования базы данных криминалистической характеристики убийств, а развивать начатое дело с учетом необходимой корректировки как применительно к убийствам, так и в отношении иных видов преступлений.

На данный момент возникла необходимость решать практические проблемы деятельности правоохранительных органов группами из 3—5 соискателей научной степени под руководством одного научного руководителя. Правда, при этом сразу же возникает вопрос о доле вклада в коллективный труд ученого или соискателя, ибо каждый заинтересован в должной оценке своего труда.

Т.А. Седова совершенно правильно отмечает, что увлечение ученых в последнее время теоретическими изысканиями отчасти можно объяснить более коротким путем к публикации, поскольку здесь не требуется вложения трудоемких затрат на экспериментальные исследования, изучение обширных массивов уголовных дел и т. д. [11]. Применительно к криминалистической характеристике преступлений такой подход Р.С. Белкин охарактеризовал следующим образом: «Легче описывать элементы характеристики, да еще по собственной схеме, чем заниматься весьма трудоемким процессом выявления корреляционных зависимостей между ними» [12]. Сложности работы в группе могут быть преодолены, и каждый соискатель при надлежащем руководстве группой, во-первых, сможет развить научные способности, во-вторых, это потребует реального изучения практической деятельности в системе правосудия.

Современное развитие преступности (профессиональной, организованной, транснациональной и т. д.) требует соответствующего улучшения организации, расширения методов, повышения квалификации правоохранителей и увеличения средств на борьбу с ней. В этом плане предпринимались попытки укрепления связи научных учреждений и практических органов, действительной их реализации, внедрения научных достижений в практическую деятельность. Вместо предложенной организации коллективов для научной (диссертационной) работы во ВНИИ МВД РФ создано несколько научно-практических секций в федеральных

округах на основе объединения усилий практических подразделений и научных учреждений, осуществляющих научное обеспечение деятельности ОВД по борьбе с преступностью [13].

Однако следует отметить, что совместная деятельность имеет и существенные недостатки:

— во-первых, отсутствие комплексного научно-обоснованного общегосударственного подхода к созданию и реализации правоохранительной политики в стране;

— во-вторых, качественное несоответствие ресурсов, реально привлекаемых и необходимых для организации работы по борьбе с преступностью.

В связи с этим В.С. Джатиев подчеркивает, что многие «законотворцы» отличаются тем, что проявляются в умении угождать начальству, чьи интересы ограничиваются желанием продемонстрировать свою значимость. Реальные же последствия их «творчества» им, скорее всего, не интересны [14].

Таким образом, необходимо расширить на базе науки решение практических проблем правоохранительной деятельности, во-первых, через объединение исследований практиков и ученых, во-вторых, путем расширения коллективных разработок, в-третьих, путем превращения кандидатских диссертаций в исследование аспектов практической деятельности на основе глубоких эмпирических данных.

Для проведения соответствующих исследований, как уже отмечалось, нужны комплексные программы и привлечение больших коллективов исследователей. Но поскольку сейчас поощряется (степени, звания, продвижение по службе и т. п.) индивидуально выполненная работа, большинство исследователей-юристов и, в частности, каждый диссертант стремятся найти и обработать свой «кусочек науки» вместо того, чтобы, объединив усилия с несколькими научными работниками, широко и глубоко изучить какой-либо значимый вопрос, недоступный по силам и времени одному ученому. Поэтому можно утверждать, что нынешние кандидатские диссертации дают лишь ученые степени соискателям.

В совершенствовании криминалистики есть еще один вопрос: о системе преподавания криминалистики. В США и других зарубежных странах в университетах на юридических факультетах криминалистика не изучается, а в более глубоком объеме преподается в полицейских академиях для овладения и использования при раскрытии и расследовании преступлений.

Идея исключения криминалистики из университетов появилась в Министерстве образования России, но пока вопрос не решен из-за возражений кафедры криминалистики МГУ. Думается, криминалистика должна изучаться следователями в специализированных учебных заведениях правоохранительных органов, а другим будущим практикам этой системы (судьям, адвокатам экспертам и пр.) следует изучать соответствующие спецкурсы или тот предмет, который определяет специфику их деятельности. Таким образом, криминалистику будут изучать следователи и дознаватели, а юристы другого профиля будут использовать более 150—200 учебных часов (которые тратят по нынешним программам на криминалистику) на свою конкретную специализацию.

Подытоживая, констатируем, что сегодняшние кандидатские диссертации нужны *лишь их соискателям*.

Список использованной литературы

1. Митричев С.П. Теоретические основы советской криминалистики / С.П. Митричев. — М., 1965. — С. 46.
2. Баев О.Я. Основы криминалистики : курс лекций / О.Я. Баев. — М., 2001.
3. Александров А.С. Семь смертных грехов современной криминалистики [Электронный ресурс] / А.С. Александров. — Н. Новгород, 2009. — С. 4. — Режим доступа : <http://mail.google.com/-a/gala.net/?ui=l&view>.
4. Колдин В.Я. Служебная роль криминалистики / В.Я. Колдин / Криминалистика. XXI в. : матер. науч.-практ. конф. (Москва, 26—28 февр. 2001 г.). — М., 2001. — Т. 1. — С. 14—17.
5. Кудрявцев В.Н. Современная юридическая наука развивается слишком медленно / В.Н. Кудрявцев // Закон. — 2007. — № 4. — С. 5—7.
6. Жариков Ю.Ф. Анализ-синтез речевых сигналов в целях идентификации человека в криминалистике : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Ю.Ф. Жариков. — К., 1983. — 15 с.
7. Коленко А.Д. Проблемы расследования дорожно-транспортных преступлений (по материалам Приморского края) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А.Д. Коленко. — Владивосток, 2004. — 22 с.
8. Хахуцяк О.Ю. Захист прав неповнолітніх, обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О.Ю. Хахуцяк. — К., 2006.
9. Коновалов С.И. Теоретико-методологические основы криминалистики : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / С.И. Коновалов. — Волгоград, 2001. — 17 с.
10. Видонов Л.Г. Система типовых версий о лицах, совершивших убийство / Л.Г. Видонов. — Горький, 1977.
11. Седова Т.А. Новый УПК и задачи криминалистики как науки о приемах собирания допустимых доказательств / Т.А. Седова / Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе. — Краснодар, 2002. — С. 10.
12. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М., 2001. — С. 22.
13. Научное обеспечение оперативно-служебной деятельности органов внутренних дел по борьбе с преступностью. — Н. Новгород, 2007.
14. Джатиев В.С. Об ответственности ученого, законодателя и правоприменителя как условии совершенства уголовного процесса / В.С. Джатиев / Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства : матер. вузов. науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения Р.С. Белкина). — М. : Академия управления МВД России, 2007. — Ч. 2.

УДК 343 + 001

В.В. Седнев, доктор медицинских наук, доцент,
судебный эксперт высшего класса, заведующий
лабораторией Донецкого НИИ судебных экспертиз
Министерства юстиции Украины, профессор
Академии судей Украины

А.Н. Коструб, заместитель начальника
Государственного научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра МВД Украины

ПРОБЛЕМЫ ИСКУССТВОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ МОРАЛИ

Рассмотрены общенаучные и частные проблемы применения специальных знаний в области искусствоведения в сфере общественной морали. Выделены объективные противоречия, предложены приемы их ослабления. Определены принципы рассмотрения судебным экспертом феномена порнографии.

Ключевые слова: судебная экспертиза, искусствоведение, мораль, порнография.

Розглянуто загальнонаукові та часткові проблеми застосування спеціальних знань у галузі мистецтвознавства у сфері суспільної моралі. Наведено об'єктивні протиріччя, запропоновано прийоми їх послаблення. Визначено принципи розгляду судовим експертом феномена порнографії.

This article addresses general scientific and particular problems of application of expertise in art history in dealing with public morality. Conflicting views and ways of conciliation are described. Basic approach of forensic examiner to the phenomenon of pornography is outlined.

Сравнительно недавно в Украине получила официальный статус экспертная специальность 15.1 «Искусствоведческие исследования» [1].

Практически одновременно Верховной Радой Украины был принят Закон Украины «О защите общественной морали» [2], который не столько устанавливает ответственность за соответствующие действия (это прерогатива уголовного, гражданского и административного законодательства), сколько определяет понятийный аппарат, тем самым констатируя не только суть негативных социальных ценностей, а и тот уровень толерантности в области сексуальной культуры, которого достигло украинское общество.

Последнее, не будучи явно обозначенным, представляется весьма существенным и даже знаковым. В данной работе рассматриваются некоторые

теоретические и практические положения судебной искусствоведческой экспертизы в области общественной морали на примере исследования материалов, носящих порнографический характер.

Релевантными для проведения экспертом-искусствоведом исследования в области общественной морали (смыслового, содержательного характера информации) относительно наличия/отсутствия в ней порнографического содержания являются такие гносеологические элементы, как общенаучные знания для исследования объектов материального мира, их свойств и отношений с целью атрибуции их как эстетического, так и этического содержания, а также специальные знания в области искусствоведения и культурологии.

Обозначенное затрагивает одновременно несколько специфических (как общенаучных, так и частнометодических) проблем, с которыми сталкивается не только эксперт-искусствовед, но и законодатель в целом, пытаясь регламентировать отношения в области общественной морали.

Прежде всего, следует констатировать, что проблема порнографии носит вневременной характер, что отмечалось многими авторами [3].

В разные исторические эпохи и, особенно в новое время, открытое изображение, описание, обсуждение интимных сторон сексуальной жизни человека вызывало резкое противодействие определенной части общества, в том числе и в виде официальных запретов.

В 1913 году в Париже состоялся первый международный конгресс по борьбе с порнографией, который принял ряд резолюций, объявляющих наказуемыми продажу и передачу порнографических произведений для постоянного или временного пользования. На конгрессе было принято следующее определение понятия порнография: «Порнографией является все, что носит непристойный характер, что расположением лиц, поз, рисунка обнаруживает специальное стремление породить нездоровые представления и своим содержанием выдает желание автора вызвать похотливые и развратные мысли». Подобное определение является весьма расплывчатым, поскольку в термин «непристойность» можно вкладывать разный смысл, и тем более это относится к такому феномену, как «похотливые и развратные мысли» [4].

Американские исследователи R. Crook и K. Vaur в целом к порнографическим изображениям относят письменные или устные материалы, показывающие и описывающие сексуальное поведение или половые органы, а также вызывающие сексуальное возбуждение. Но авторы сами признают, что такое определение является слишком широким: под него подпадают как рекламная продукция с сексуальной ориентацией, так и откровенные изображения половых органов, полового акта и сцен сексуального насилия, в том числе убийства и истязания [5].

В законодательстве наибольшие противоречия вызывает определение непристойности, то есть того, что вызывает резкое непринятие и отвращение с общественной или личной точки зрения. Таким образом, оценка порнографии как однозначно негативного явления в жизни общества затрудняется слабой разработкой объективных критериев разграничения порнографии и эротической продукции.

Верховным судом США были установлены три критерия для определения непристойности [4]:

- 1) порнографический материал должен возбуждать похотливый интерес к сексу;
- 2) порнографический материал должен вызывать явное неприятие и отвращение, исходя из современных норм данной общественной группы;
- 3) материал не должен представлять какой-либо литературной, художественной, политической или научной ценности.

Резюмируя сказанное на эту тему, можно констатировать, что динамика этой проблемы на протяжении тысячелетий определялась уровнем толерантности общества к публичной сексуальности. То есть, чем терпимее общественность к публичной сексуальности, тем границы порнографии уже, а эротики шире, и наоборот. Следствиями введения данного постулата применительно к теории и практике судебной экспертизы в области общественной морали являются:

— признание реальности существования двух полярных позиций, которые можно обозначить как либерально-разрешительную и консервативно-запретную (в таком предельном представлении они носят идеально-умозрительный характер). В реальном обществе, в определенный период его существования, официальное отношение к порнографии расположено где-то между этими крайними точками с преимущественным предпочтением какой-то из них. Неофициальное отношение к порнографии, как показывает опыт, является полярным. Отсюда может возникать противоречие между необходимостью для эксперта-искусствоведа как лица, уполномоченного государством, придерживаться официальной точки зрения, даже если она расходится с его личной позицией;

— осязаемый идеологический подтекст понятия порнографии, благодаря которому отношение общества к ней (вместе с массой других критериев) служит своеобразным индикатором либерализации общественных отношений. Однако и в этом случае задача эксперта — не заниматься морализаторством в любой форме, а исполнять свои обязанности, возложенные на него обществом.

Следующая общенаучная проблема состоит в одновременном сосуществовании множества различных измерений порнографии, конфликтующих несводимых дефиниций, что обусловлено наличием различных системообразующих критериев, из которых только немногие являются составляющими компетенции эксперта:

— толерантность к публичной сексуальности задает этическое измерение проблемы порнографии;

— субъективно-оценочный подход, базирующийся на вторичных диалектических категориях (хорошо — плохо, нравится — раздражает, талантливо — бездарно и т. п.), задает эстетическое измерение той же проблемы;

— наличие гносеологического измерения проблемы, задаваемого необходимостью исследования признаков, их комплекса, форм и разновидностей реализации изучаемого феномена и т. д.

Очевидно, что компетенция эксперта локализована в большей мере в области гносеологического измерения изучаемой проблемы, благодаря чему законодатель, правоохранительные структуры, другие заинтересованные организации и лица имеют фактические данные для дальнейшего этического и эстетического ее толкования. Но все вышеуказанные измерения неотъемлемо принадлежат в конечном итоге одному явлению (что не позволяет однозначно выделить одно), то

есть феномен порнографии всегда исследуется в совокупности измерений. В определенной мере эта проблема является отражением философской, общенаучной трактовки принципа неопределенности В. Гейзенберга [6], а именно: принципиальную невозможность однозначно трактовать что-либо относящееся одновременно к нескольким (двум и более) различным измерениям объективной действительности. Таким образом, вводится еще один постулат, наиболее важным следствием которого является невозможность установления единственно верных диагностических критериев порнографии. Всегда возможен компромисс, однако эксперт-искусствовед должен отчетливо понимать, что основой такого компромисса является не его субъективная точка зрения, а официальное отношение к порнографии в обществе.

Кроме описанных общенаучных проблем, следует отметить законодательно-процессуальную проблему, связанную с тем, что диспозиция ст. 301 УК Украины актуализирует однозначное экспертное решение: либо наличие, либо отсутствие порнографического характера в информации, находящейся на определенном носителе. В то же время Закон Украины «О защите общественной морали» задает более широкий диапазон решений, включая диагностику эротики. Иногда эксперту приходится сталкиваться с подобной рода задачей, поставленной правоохранительными органами: носит ли информация, имеющаяся на носителе, эротический характер. С точки зрения экспертного обеспечения правосудия, эксперту не должны ставиться такие вопросы, так как ответ на данный вопрос, с точки зрения уголовных санкций, не несет в себе криминального смысла.

Порнография предполагает самодостаточную по смыслу, исключительно циничную натуралистичную фиксацию физиологических сторон сексуальных отношений. При этом под понятием «натуралистическая фиксация» следует понимать не изображение интимных отношений полов актерскими средствами, а фиксацию реально происходящего либо имитируемого как реально происходящего полового акта во всех его физиологических особенностях. Это касается как текстовых, так и изобразительных материалов (фотоснимков, кинофильмов, графических, живописных, скульптурных работ), лишенных каких-либо эстетических качеств, а в определенных случаях — художественной и культурно-исторической ценности. Для указанного рода продукции типичны описания и демонстрация сцен сексуальных контактов в самых разнообразных и изощренных вариантах, изображения половых органов и т. п.

При рассмотрении дефиниции и дифференциации термина «порнография» применительно к различным исследуемым объектам главным критерием является наличие/отсутствие художественно-образного осмысления и отображения всего комплекса любовных, в том числе и сексуальных, чувств, переживаний, естественно возникающих между людьми. Именно художественный уровень произведений, несущих в себе элементы эротики, дает возможность рассматривать последнюю как своеобразное сюжетное и образно-тематическое направление в искусстве, лучшие образцы которого справедливо отнесены к высшим достижениям мировой культуры.

Основным вектором использования современных научных данных в судопроизводстве является институт судебной экспертизы. Эффективное и своевременное решение задач, которые ставят перед экспертными подразделениями

органы дознания, следствия и суда, невозможно без постоянной и неотступной деятельности по совершенствованию имеющихся и созданию новых экспертных методик. Методологические проблемы разработки и совершенствования экспертных методик отражены в трудах Л.Е. Ароцкера, Р.С. Белкина, М.Е. Бондарь, А.И. Винберга, В.Я. Колдина, Ю.Г. Корухова, А.Р. Шляхова и многих других [7–10]. В результате многолетних исследований была выделена сущность экспертной методики: она «является программой решения экспертной задачи, которая включает ряд последовательных практических и умственных операций, направленных на установление свойств и связей исследуемых объектов» [7, с. 177].

Существенным для формирования методики является определение непосредственно предмета и объекта искусствоведческой экспертизы в сфере общественной морали. Согласно А.Р. Шляхову предмет судебной экспертизы — «своеобразные фактические данные (факты, обстоятельства), установленные путем исследования материалов дела» [11, с. 7], и именно предмет определяет природу и источники познаний эксперта [11]. Объекты экспертизы — «закрепленные в материалах дела и предусмотренные уголовно-процессуальным и гражданско-процессуальным законодательством источники информации» [11, с. 8], прежде всего — вещественные доказательства.

Отсюда очевидно, что предметом судебной искусствоведческой экспертизы в данном случае являются фактические данные относительно информации порнографического характера, которая находится на носителях информации. Объектом данной экспертизы являются разнообразные носители информации. Решаемая при этом экспертная задача относится к классу диагностических задач.

Таким образом, рассмотрены основные общенаучные и частные проблемы использования специальных знаний в области искусствоведения применительно к защите общественной морали. Наиболее адекватным решением данной задачи является формирование методики экспертного исследования, однако этот процесс объективно усложнен реальным существованием ряда противоречий. Причем эти противоречия неустранимы за счет усовершенствования подходов, а могут быть ослаблены путем конвенционального соглашения. Так, противоречие, задаваемое уровнем толерантности общества к публичной сексуальности в теоретической работе по созданию методики и практической деятельности эксперта-искусствоведа, может быть ослаблено путем признания официального отношения государства к порнографии независимо от личной мировоззренческой позиции эксперта. Противоречие, задаваемое одновременно несколькими различными измерениями феномена порнографии (этическое, эстетическое и гносеологическое), может быть ослаблено как за счет оговорки о временном содержательном наполнении критериев отграничения, так и за счет формирования компромисса между консервативным и либеральным подходами к такому ограничению. Описанное процессуальное противоречие представляется мнимым за счет того, что органом, назначившим судебную экспертизу, должна учитываться не только компетенция эксперта, но и диспозиция уголовного законодательства относительно феномена порнографии.

Фактически объективные противоречия могут быть ослаблены субъективно конвенционально. Отсюда значимым является формирование постоянно

действующего межведомственного форума для проведения работы по анализу текущей культуры и общественной морали, а также коррекции в соответствии с результатами методологического подхода к экспертной оценке порнографии.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *Інструкція* про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5, зі змінами та доповненнями.
2. *Закон України «Про захист суспільної моралі»* // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 14. — С. 192.
3. *Гитин В.Г.* Феномен порнографии / В.Г. Гитин, Е.И. Скорняков. — Харьков : Торсинг, 2002. — 432 с.
4. *Криминальная сексология* / [Бабюк И.А., Табачников С.И., Седнев В.В. и др.]. — Донецк. — Киев : ПРОФИ — Донеччина, 2003. — С. 112—118.
5. *Кришталь В.В.* Сексология / В.В. Кришталь, С.Р. Григорян. — М. : ПЕРСЭ, 2002. — 879 с.
6. *Шредингер Э.К.* Принцип неопределенностей Гейзенберга : избранные труды по квантовой механике / Э.К. Шредингер. — М. : Наука, 1976. — С. 210—217.
7. *Бондарь М.Е.* Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы: дис. ... канд. юрид. наук / Бондарь М.Е. — К., 1992. — 206 с.
8. *Волобуєв А.Ф.* Загальні положення криміналістичної методики / А.Ф. Волобуєв. — Харків : Ун-т внутр. справ, 1996. — 36 с.
9. *Зорин Г.А.* Криминалистическая методология / Г.А. Зорин. — Минск : Амалфея, 2000. — 608 с.
10. *Щербаковский М.Г.* Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. — Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. — 78 с.
11. *Шляхов А.Р.* Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. л-ра, 1979. — 168 с.
12. *Нагаев В.В.* Эротика и порнография. Критерии различий. Проблемы правовой оценки и экспертизы : монография / В.В. Нагаев. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 336 с.

УДК 343.148

Н.І. Клименко, доктор юридичних наук,
професор Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, професор

ЩОДО ПИТАНЬ ПРО КОМПЕТЕНЦІЮ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Розглянуто поняття компетенції судового експерта, розкрито його зміст і значення для проведення експертиз та оцінки висновку експерта.

Ключові слова: компетенція судового експерта, спеціаліст, експертиза, висновок експерта.

Рассмотрено понятие компетенции судебного эксперта, раскрыты его смысл и значение для проведения экспертиз и оценки заключения эксперта.

This article addresses the conception of competence of forensic examiner (expert), defines its meaning and stresses its importance for proper forensic examination and evaluation of reports.

Компетенція — це комплекс знань з теорії, методики і практики у сфері певного роду, виду.

До поняття компетенції (від лат. *competo* — відповідаю, підхожу) входить:

- коло повноважень, передбачених законом, статусом або іншим актом компетентного органу чи посадової особи;
- знання, досвід у тій чи іншій сфері.

Розрізняють *об'єктивну компетенцію* (обсяг знань, якими повинен володіти спеціаліст) і *суб'єктивну компетенцію* (ступінь володіння спеціалістом цими знаннями). Суб'єктивну компетенцію іноді називають компетенцією спеціаліста, яка визначається його освітою, спеціальною підготовкою, досвідом при вирішенні аналогічних завдань, індивідуальною здатністю до евристичного мислення [1, с. 177].

Сьогодні експертом у судочинстві може бути:

- державний експерт, тобто співробітник державної експертної установи;
- недержавний експерт, який може бути або співробітником недержавної експертної установи, або приватною особою, яка має спеціальні знання, необхідні для надання відповіді на питання слідства або суду (приватний експерт, який займається експертною діяльністю професійно, і спеціалісти у різних сферах діяльності, які залучаються у разі потреби для вирішення експертних завдань).

Слід зазначити, що відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) і державний, і недержавний експерти процесуально рівнозначні, і неприпустимо тільки на підставі того, що експерт є співробітником державної експертної установи, вважати його більш компетентним при вирішенні

експертних завдань, а висновок, сформований ним, завідомо більш достовірним і однозначно допустимим.

Судовий експерт визначається як особа, яка має спеціальні знання і признається відповідно до порядку, встановленого кодексами, що регулюють проведення судової експертизи і надання висновку експерта (ст. 75 КПК України). Вимога для залучення особи як експерта — це наявність у неї спеціальних знань. Поняття «спеціальні знання» у КПК України та законодавчих актах не визначено, його тлумачення наведено у науковій літературі. На нашу думку, під спеціальними знаннями слід розуміти знання, які лежать в основі тих чи інших спеціальностей та спеціалізацій. Спеціальні знання — це професійні знання та вміння у сфері науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, необхідні для вирішення питань, які виникають при розслідуванні та розгляді у суді конкретних справ. Спеціальними називають знання, що не є загальнопоширеними, загальновідомими. Це знання, якими володіють спеціалісти-професіонали у тій чи іншій сфері. Ці знання набуваються у процесі навчання та практичної діяльності за тією чи іншою спеціальністю (фахом). При цьому їх розуміють не тільки як власне відповідні знання, а й як навички та вміння із застосування цих знань. Особи, які володіють такими знаннями та досвідом, іменуються у судочинстві обізнаними особами [2; 3].

Останнім часом у літературі дискутується питання про можливість розглядати деякі правові знання як спеціальні знання судових експертів [4; 5; 6]. Пропонується формування нового напрямку експертних досліджень — юридична (або правова) експертиза (О.М. Селіванов, В.Г. Гончаренко, О.Р. Росинська, Ю.К. Орлов, В.К. Легких, О.О. Ексархопуло). Сучасна практика судочинства потребує використання спеціальних правових знань у формі консультацій і у межах проведення експертних досліджень для вирішення протиріч між правовими актами і нормами, а також аналізу можливості застосування певних правових норм.

Вчені, які виступають проти можливості проведення правової експертизи (В.Ю. Шепітько, В.П. Бахін та інші), вважають, що судовий експерт не повинен виконувати функції інших учасників процесу або вирішувати за них правові питання. Не можна підмінити діяльність слідчого, прокурора, судді знаннями (діяльністю) експерта (обізнаної особи). Висновок експерта є джерелом судових доказів, а не абстрактними судженнями обізнаної особи, сукупністю «додаткових правових знань, яких не має юрист» [4]. Підтримуємо думку, що розібратися самостійно у комплексі таких питань дуже вузькоспеціального і не тільки правового, але й економічного, землебудівного, технічного, математичного характеру слідчий, прокурор і суддя не зможуть навіть у разі докладення великих зусиль. У цих випадках і виникає ситуація, за якої окремі вузько правові знання у комплексі з іншими вказаними знаннями можуть бути віднесені до спеціальних [7].

Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що

вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали відповідну кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому ст. 10 Закону України «Про судову експертизу». Слід зазначити, що професійне мислення обізнаної особи, у тому числі й експерта, формується на ранніх стадіях отримання вищої освіти і професійної спеціалізації. Мислення — це не просто певний обсяг знань, який можна і необхідно поновлювати, це і використання знань у практичній діяльності, процес свідомої структуризації знань на потрібні і непотрібні та формування структури певних принципів. Тому професіоналізація наукових працівників у сфері судово-експертної діяльності повинна будуватися переважно не на перепідготовці фахівців з певних галузей знань, не на системі підвищення кваліфікації (хоча ця справа досить важлива та потрібна), а на фундаментальній підготовці майбутнього судового експерта у виші саме як судового експерта. Такий підхід не відкидає необхідності розвитку післядипломної освіти, а потребує її базування на фундаментальній вишівській підготовці.

Тому підготовка судового експерта повинна передбачати:

- базову повну вищу освіту;
- післядипломну освіту (спеціалізація стажування, підвищення кваліфікації та перепідготовка);
- спеціальну освіту за певними експертними спеціальностями;
- самоосвіту.

Отже, *критеріями*, за якими оцінюють компетентність експерта, висновок якого розглядається як доказ під час розслідування справи, є *освіта* експерта і *стаж його професійної діяльності* у сфері науки або практики, які необхідні для проведення експертизи. Щодо державних судових експертів, то професійні і кваліфікаційні вимоги до них визначено у ст. 10 Закону України «Про судову експертизу». Це — вища професійна освіта і наступна підготовка за конкретною експертною спеціальністю. Для експертів експертних підрозділів органів внутрішніх справ можлива і середня спеціальна освіта. Крім того, рівень професійної підготовки державних експертів кожні п'ять років контролюється експертно-кваліфікаційними комісіями. Ці вимоги сприяють підтриманню рівня компетентності експерта [2; 3].

Кваліфікаційні вимоги неможливо висувати до всіх категорій недержавних експертів. Існує думка, що для вирішення завдань розслідування необхідні спеціальні знання «ремесла», отримані на підставі практичної діяльності і не зумовлені освітою (наприклад, у Крилова — визначення експертом правил запрягання собак вночі), тому загальні вимоги щодо вищої або середньої спеціальної освіти для експерта недоцільні. Коли йдеться про спеціаліста, якого залучають епізодично як експерта, оцінка його компетентності може ґрунтуватися, як правило, на стажі його професійної діяльності та визначатися його професійною кваліфікацією. Ці самі критерії розглядаються і при оцінці компетентності експертів — співробітників недержавних експертних установ. Як правило, до роботи у недержавних експертних закладах залучаються особи, які є кваліфікованими спеціалістами у різних галузях науки і техніки та мають достатній досвід роботи (іноді це бувають державні експерти). Деякі співробітники недержавних експертних установ отримують право на

проведення певних видів експертиз, проходячи атестацію у державних експертних центрах.

Отже, існують формальні критерії оцінки компетентності експертів. Експерт має право робити висновок у межах своєї компетенції (п. 4 ст. 75 КПК України).

Межі компетенції, тобто галузі знань або практики, в якій експерт має спеціальні знання, повинні відповідати експертному завданню, що вирішується. У цьому аспекті існує *проблема оцінки компетентності експерта*, який підписує висновок комплексної експертизи, що ґрунтується на дослідженнях експертів різних експертних спеціальностей. Зрозуміло, що експерт, який підписує загальний висновок, завжди виходить за межі своєї компетенції. Для вирішення цієї проблеми вчені пропонують здійснювати підготовку експертів для проведення комплексних експертиз, надаючи їм певну сукупність знань із суміжних експертних спеціальностей у тому обсязі, який дозволить проводити ці дослідження одним експертом [4]. У такому разі потрібні зміни до закону щодо можливості проведення комплексних експертиз одним експертом [5; 6].

Питання компетенції експерта має значення *під час оцінки допустимості і достовірності його висновку*. Органи розслідування призначають судову експертизу тому, що не мають необхідних спеціальних знань, а отже, оцінити змістовну сторону дослідження експерта неможливо без участі особи, яка має спеціальні знання. Ю.Г. Корухов ще у 1988 році писав про необхідність залучення відповідних спеціалістів для кваліфікованої оцінки змістовної наукової частини висновку експерта [8]. У судочинстві є дві особи, які мають спеціальні знання, — експерт і спеціаліст. Вони відрізняються не рівнем володіння спеціальними знаннями, а лише їх процесуальною формою. Тому в деяких випадках доцільно залучати спеціаліста для аналізу науковості експертного дослідження під час оцінки достовірності висновку експерта. Така оцінка здійснюється в непроцесуальній формі у вигляді усної консультації та в процесуальній формі у вигляді надання свідчень або висновку спеціаліста. Як спеціаліст у суді може виступати будь-яка компетентна особа, у тому числі і співробітник державної експертної установи.

Коли складно оцінити причини розбіжностей висновків повторних і первинних експертиз, доцільно призначити нову повторну експертизу. Вважаємо, що під час призначення повторної експертизи доцільно ставити запитання про причини можливих суперечностей отриманих висновків з первинною експертизою з точки зору науковості та ефективності методики, яка застосовувалася для вирішення експертного завдання, що у певному сенсі характеризує компетентність експерта і дозволяє оцінити достовірність результатів експертного дослідження. Отже, оцінка компетентності експерта у процесі судочинства без залучення осіб, які мають спеціальні знання, можлива лише за формальними критеріями, які не дають повної уяви про його належний професійний рівень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Енциклопедия судебной экспертизы* / [под ред. Т.В. Аверьяновой, Е.Р. Россинской]. — М. : Юрист, 1999. — 551 с.
2. *Клименко Н.І. Судова експертологія : курс лекцій* / Н.І. Клименко. — К. : Ін. Юре, 2007. — 527 с.

3. *Нагорний Г.М.* Закон України «Про судову експертизу» / Нагорний Г.М., Сегай М.Я., Ісакович Б.М. // *Право України*. — 1999. — № 2. — С. 75—78.
4. *Шепитько В.Ю.* Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В.Ю. Шепитько // *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи*. — 2010. — С. 7—9.
5. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. — М., 2005. — С. 18.
6. *Белкин А.Р.* Уголовно-процессуальная регламентация комплексной и комиссионной экспертизы / А.Р. Белкин // *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи*. — 2010. — С. 13—15.
7. *Яблоков Н.П.* К вопросу о возможности использования в уголовном судопроизводстве письменных заключений специалистов-правоведов / Н.П. Яблоков // *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи*. — 2010. — С. 11—13.
8. *Корухов Ю.Г.* Достоверность экспертного заключения и пути совершенствования его оценки / Ю.Г. Корухов // *Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений*. — 1988. — С. 22.
9. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза : курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М., 2006. — С. 461.
10. *Гаухман Л.Д.* Нужна ли правовая экспертиза по уголовным делам? / Л.Д. Гаухман // *Законность*. — 2000. — № 4. — С. 21.
11. *Эксперт: Руководство для экспертов органов внутренних дел* / [под ред. Т.В. Аверьяновой, В.Ф. Статкуса]. — М., 2003. — С. 321.
12. *Експертизи в судовій практиці* / [за ред. В.Г. Гончаренка]. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.
13. *Щербаковский М.Г.* Судебные экспертизы. Назначение, производство, использование / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Эспада, 2005. — 536 с.

УДК 347.92

С.С. Бичкова, кандидат юридичних наук,
професор кафедри Національної академії
внутрішніх справ, доцент

ПОДАННЯ ВИСНОВКІВ НА ВИКОНАННЯ СВОЇХ ПОВНОВАЖЕНЬ ЯК ФОРМА УЧАСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Досліджено юридичну природу участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень, зокрема виділено та теоретично обґрунтовано форми і підстави їх подання. Сформульовано науково-теоретичні висновки та внесено науково-обґрунтовані пропозиції щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства України.

Ключові слова: участь у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, висновки органів державної влади та органів місцевого самоврядування на виконання своїх повноважень, обов'язкова участь у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, факультативна участь у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Исследована юридическая природа участия в гражданском процессе органов государственной власти и органов местного самоуправления для подачи заключений во исполнение своих полномочий, в частности выделены и теоретически обоснованы формы и основания для их подачи. Сформулированы научно-теоретические выводы и внесены научно обоснованные предложения по оптимизации гражданского процессуального законодательства Украины.

This article addresses the legal nature of the participation of bodies of state authority and bodies of local self-government in civil procedure with the purpose of filing the reports relating to their duties. The legal grounds for filing such reports are outlined and theoretically justified. Some theoretical conclusions are drawn and scientifically substantiated proposals are submitted aiming at the improvement of Ukrainian civil procedural norms.

Однією з форм участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та законні інтереси інших осіб, є подання висновків на виконання своїх повноважень. Проте серед таких органів та осіб участь у цивільному процесі у цій формі можуть брати лише органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 45 Цивільно-процесуального кодексу України (далі — ЦПК України)). Зазначені органи мають право або зобов'язані брати участь у цивільній справі у формі подання

висновків, якщо їх зацікавленість у процесі впливає з їх службових повноважень.

Проблеми участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування вже були предметом наукових досліджень вчених-процесуалістів. Відповідні дослідження проводили О.О. Бахарева, М.А. Вікут, А.О. Добровольський, В.В. Комаров, В.Ю. Кулакова, В.І. Лутченко, С.Я. Фурса, Ц. Шнейдер та інші.

Водночас невирішені завдання залишаються й досі, що зумовлено, з одного боку, прогалинами у наукових дослідженнях з відповідної тематики (не були предметом наукових досліджень проблеми цивільного процесуального правового статусу зазначених органів), а з другого — нечіткістю правових норм цивільного процесуального законодавства України (зокрема, відсутньою залишається нормативна регламентація форми і змісту висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також терміну його подання).

Зазначене вище зумовлює актуальність теми цієї наукової статті, метою якої є дослідження юридичної природи участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень з подальшим розробленням висновків та науково-обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства України.

Участь у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків пов'язана з їх компетенцією та здійсненням ними управлінських функцій у відповідних сферах суспільних відносин, що врегульовані нормами права. Правова природа такої участі визначається тим, що ці суб'єкти є особами, які беруть участь у справі. Водночас їх висновок є однією з форм використання спеціальних знань, і в цьому сенсі має враховуватися судом у процесі доказування у цивільній справі [3, с. 105].

В юридичній літературі Ю.С. Червоний висловив думку, відповідно до якої брати участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень, так само як і органи державної влади та органи місцевого самоврядування, має право прокурор. «Дача заключенія прокурором по делу применяется только в случаях, предусмотренных ст. 281 ГПК Украины, об оказании лицу психиатрической помощи в принудительном порядке», — зазначає автор [4, с. 132].

На наше переконання, участь прокурора у цивільній справі у порядку, визначеному ч. 2 ст. 281 ЦПК України, охоплюється іншою процесуальною формою участі у цивільних справах органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, — участю у цивільних справах на будь-якій стадії цивільного процесу. Беручи участь у відкритому провадженні у справі, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, прокурор у цивільному судочинстві виконує функцію захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

Відповідно до ч. 3 ст. 45 ЦПК України, як уже зазначалося, брати участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень можуть лише органи державної влади та органи місцевого самоврядування. При цьому вони можуть:

- бути залучені до участі у справі судом;
- взяти участь у справі за своєю ініціативою.

Участь у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування може бути:

- обов'язковою (необхідною);
- факультативною (необов'язковою).

Необхідність обов'язкової участі у розгляді справи органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків зумовлюється тим, що рішення суду:

— потенційно може стосуватися інтересів певної сфери управління, в якій відповідні органи здійснюють свою діяльність;

— може покласти на ці органи у межах їх компетенції певні обов'язки [1, с. 108].

Отже, участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень є *обов'язковою*, якщо:

1) це встановлено законом. Наприклад, орган опіки та піклування повинен подати суду письмовий висновок:

— щодо вирішення сімейного спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи (ч. 5 ст. 19 Сімейного кодексу України (далі — СК України);

— про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 253 ЦПК України);

2) суд визнав це за необхідне.

Зрозуміло, що в усіх випадках, коли закон встановлює обов'язкову участь у процесі органу державної влади чи органу місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень, суд повинен залучати їх до участі у справі, якщо відповідні органи не заявили про це з власної ініціативи. У цьому контексті обґрунтованою видається позиція М.С. Шакар'ян, яка пропонує встановити обов'язок суду під час підготовки справи до судового розгляду повідомляти відповідний орган про справу, участь у якій для нього з метою подання висновку є обов'язковою [6, с. 120]. Вважаємо, такий обов'язок суду слід закріпити у нормах ЦПК України шляхом внесення до його тексту відповідних змін.

У решті випадків участь зазначених органів для надання висновків є *факультативною*.

Слід акцентувати: цивільним процесуальним законодавством України не заборонена участь в одній цивільній справі кількох органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, один з яких, наприклад, може звернутися до суду із заявою про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів, а другий — надати висновок [10, с. 108].

Законодавством не визначено термін подання до суду висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вбачається, що питання про залучення до участі у справі цих органів для подання висновків суд має вирішувати шляхом винесення відповідної ухвали під час попереднього судового засідання. Однак з положень ст. 45 ЦПК України випливає, що суд має право допустити органи державної влади та органи місцевого самоврядування до участі у справі для подання висновку і під час судового розгляду [11, с. 235].

Не визначає закон і форму відповідного висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У ч. 3 ст. 45 ЦПК України встановлено, що

органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі в справі або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Використання у ЦПК України термінологічного словосполучення «для подання» свідчить, імовірно, про письмову форму відповідного висновку, адже подати можна тільки письмовий документ, а не усну промову.

Нечіткість законодавчих положень щодо форми висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування стала передумовою обговорення відповідного питання в юридичній літературі.

Так, А.О. Добровольський наголошує на необхідності подання висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування виключно у письмовій формі [5, с. 12].

Таку позицію заперечує М.А. Вікут. На її думку, «письменная форма заключения означает составление его до рассмотрения дела, следовательно, оно не будет основано на материалах дела» [2, с. 282].

В.І. Лутченко вважає, що у законодавстві слід передбачити як письмову, так і усну форму подання відповідного висновку. І це питання має вирішуватися залежно від складності справи [8, с. 87].

На можливості подання висновку органами державної влади та органами місцевого самоврядування в усній формі вказує і В.Ю. Кулакова [7, с. 46].

Остання позиція викликає заперечення, адже перехід до можливості прийняття судом усних висновків органів державної влади та органів місцевого самоврядування порушує питання про те, чию позицію буде закріплено в них: органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи їхніх представників, які безпосередньо беруть участь у судовому розгляді.

На наше переконання, висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування має подаватися до суду виключно у письмовій формі і складатись з двох частин. У першій частині слід зазначати відомості про факти, які було зібрано за допомогою спеціальних знань працівників відповідного органу: матеріали справи, відомі їм обставини, проведені ними необхідні обстеження, вивчені потрібні документи тощо. Друга частина висновку має містити висновок відповідного органу щодо правового характеру спору, оцінки доказів та розв'язання спірного правовідношення по суті. Оціночна частина висновку — найважливіша, оскільки є засобом отримання судом компетентної оцінки правового значення обставин справи з боку органа, наділеного владними повноваженнями у відповідній сфері.

Таким чином, висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування повинен бути належним чином мотивованим. До нього слід додавати необхідні документи (наприклад, перелік документів, що додаються до висновку органу опіки та піклування про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, визначено у ч. 3 ст. 253 ЦПК України). Висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування оголошується у судовому засіданні після дослідження всіх інших доказів. Особи, які беруть участь у справі, мають право ставити запитання представнику органу державної влади та органу місцевого самоврядування для роз'яснення висновку.

Такий висновок не має для суду наперед встановленого значення, суд не пов'язаний доводами, викладеними у ньому. Так, суд може не погодитися з

висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини (ч. 6 ст. 19 СК України). Однак у будь-якому разі суд повинен визначити мотиви, з яких він вважає встановленою наявність чи відсутність фактів, викладених у висновку органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, бере до уваги або відхиляє його.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які беруть участь у справі для подання висновку, належать до осіб, які беруть участь у справі (ст. 26 ЦПК України), а тому наділяються відповідними правами та обов'язками, визначеними у ст. 27 ЦПК України. Крім того, їм надається додаткове право на висловлення своєї думки щодо вирішення справи по суті (ч. 5 ст. 46 ЦПК України). У зв'язку з цим органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають визначити конкретного представника, як правило, фахівця, який пов'язаний з безпосередньою діяльністю цього органу.

Виходячи з викладеного, а також керуючись ч. 3 ст. 26, ч. 3 ст. 45, ч. 5 ст. 46 ЦПК України, слід визнати неправильно поширену практику залучення судами органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. На відміну від такої третьої особи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не перебувають у матеріально-правових відносинах зі стороною у справі, і рішення суду не може вплинути на їхні права та обов'язки стосовно цієї сторони.

Висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування слід відрізнити від висновку експерта. Не поділяючи позицію Ц. Шнейдера, який вважає, що висновок органів опіки та піклування у справі про право на виховання дитини є соціально-педагогічною експертизою умов життя та виховання дитини [12, с. 42—45], вважаємо слушною думку Т.В. Сахнової: «Участие в деле органа управления не исключает и не заменяет собой участие в этом же деле эксперта, потому что орган управления и эксперт представляют собой самостоятельные фигуры гражданского судопроизводства, различающиеся по правовому статусу и процессуальным функциям» [9, с. 85—86].

На відміну від висновку відповідних органів, висновок експерта:

- не містить правової оцінки обставин справи (ст. 66 ЦПК України);
- є самостійним засобом доказування у цивільній справі (ч. 2 ст. 57 ЦПК України);
- є результатом спеціального дослідження.

Окрім того, за його неправдивість експерт притягується до кримінальної відповідальності.

Таким чином, дослідження юридичної природи участі у позовному провадженні органів державної влади та органів місцевого самоврядування у формі подання висновків на виконання своїх повноважень дозволило дійти таких висновків:

1. Участь у позовному провадженні органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень може бути обов'язковою (необхідною) та факультативною (необов'язковою).

2. Участь цих органів є обов'язковою, якщо:

— це встановлено законом. Наприклад, у ч. 5 ст. 19 СК України, ч. 2 ст. 253 ЦПК України визначено, в яких випадках орган опіки та піклування повинен подати суду письмовий висновок;

— суд визнав це за необхідне.

3. Слід встановити обов'язок суду під час провадження у справі до судового розгляду повідомляти відповідний орган про справу, участь у якій для нього з метою подання висновку є обов'язковою. У зв'язку з цим потрібно внести відповідні зміни до ЦПК України.

4. Висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування має подаватися до суду виключно у письмовій формі і складатися з двох частин.

5. Неправильною є практика залучення судами органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Інші проблеми, пов'язані з дослідженням участі у позовному провадженні органів державної влади та органів місцевого самоврядування (зокрема, у формах звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів, участь у цивільних справах), які існують у теорії та на практиці, виходять за межі цієї статті і є перспективними напрямками подальших наукових досліджень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Вандышев В.В.* Гражданский процесс : конспекты лекций : учеб. пособ. / В.В. Вандышев, Д.В. Дернова. — СПб : Питер, 2001. — 160 с.
2. *Викут М.А.* О специальном участии органов государственного управления в советском гражданском процессе / М.А. Викут // Ученые записки Саратовского юрид. ин-та им. Д.И. Курского. — 1957. — Вып. 6. — С. 265—283.
3. *Гражданский процесс* : учебник / [отв. ред. В.В. Ярков]. — 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — 702 с.
4. *Гражданский процессуальный кодекс Украины* : науч.-практ. коммент. / [отв. ред. Ю.С. Червоний]. — Х. : Одиссей, 2007. — 792 с.
5. *Добровольский А.А.* Участие органов государственного управления в советском гражданском процессе : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / А.А. Добровольский. — М., 1954. — 15 с.
6. *Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации* / [отв. ред. М.С. Шакарян]. — М. : ТК Велби ; Проспект, 2003. — 752 с.
7. *Кулакова В.Ю.* Участие в гражданском процессе государственных органов и органов местного самоуправления: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Кулакова Виктория Юрьевна. — М., 2001. — 206 с.
8. *Лутченко В.И.* Участие органов государственного управления в гражданском процессе в форме дачи заключения / В.И. Лутченко // Вопросы развития и защиты прав граждан и социалистических организаций. — Калинин, 1980. — С. 87.
9. *Сахнова Т.В.* Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе. Проблемы теории и практики / Т.В. Сахнова. — Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1990. — 152 с.
10. *Цивільне процесуальне право України* / [за ред. В.В. Комарова]. — Харків : Основа, 1992. — 416 с.
11. *Цивільний процес України. Академічний курс : підручник* / [за ред. С.Я. Фурси]. — К. : КНТ, 2009. — 848 с.
12. *Шнейдер Ц.* Из практики обследования при спорах в суде о воспитании ребенка / Ц. Шнейдер // Право и жизнь. — 1927. — Кн. 5. — С. 42—45.

УДК 343.148

І.В. Пиріг, кандидат юридичних наук,
докторант Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто проблемні питання щодо класифікації судових експертиз, запропоновано власну класифікацію. Надано рекомендації щодо практичного використання класифікації судових експертиз при підготовці експертних кадрів та при організації діяльності експертних закладів. Обґрунтовано потребу закріплення єдиної класифікації судових експертиз у нормативних актах міністерств, що виконують судові експертизи.

Ключові слова: класифікація судових експертиз, експертна діяльність, класифікаційні ознаки, класи судових експертиз.

Рассмотрены проблемные вопросы относительно классификации судебных экспертиз, предложена собственная классификация. Предоставлены рекомендации относительно практического использования классификации судебных экспертиз во время подготовки экспертных кадров и при организации деятельности экспертных учреждений. Обоснована необходимость закрепления единой классификации судебных экспертиз в нормативных актах министерств, производящих судебные экспертизы.

This article addresses the problems of classification of forensic examinations and gives its own classification of them. It recommends applying this classification in course of training of forensic examiners and in routine of forensic laboratories. The need of unified approach to the classification of forensic examinations in normative act of different forensic institutions is stressed.

Систематизація знань у будь-якій науковій теорії, у тому числі і в судовій експертології, складає її методологічну основу. Систематизація певних об'єктів за спільними ознаками є їх класифікацією. Саме тому в теорії судової експертології та криміналістики значна увага приділяється класифікації судових експертиз. На сьогодні існує багато неоднозначних думок вчених-криміналістів щодо цієї проблеми. Поряд з критеріями класифікації, щодо яких думки науковців майже збігаються, є й такі, що викликають багато дискусій.

Проблемам класифікації судових експертиз приділяли увагу провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Т.В. Авер'янова, Л.Ю. Ароцкер, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, О.О. Ейсман, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухов, В.К. Лисиченко, Н.П. Майліс, В.С. Митричев, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та інші. Але у роботах науковців і досі тривають дискусії з приводу класифікації судових експертиз за окремими критеріями, а також можливості віднесення певних експертиз до того чи іншого класу або виду. Окрім теоретичного, проблема

класифікації судових експертиз має і практичне значення для організації роботи установ з проведення експертиз, постановки експертних завдань, формування експертних кадрів за окремими видами експертиз тощо.

Наявність спірних думок щодо питання класифікації судових експертиз на теоретичному рівні та можливість застосування отриманих результатів на практиці зумовили актуальність розробки цієї проблеми.

Метою статті є узагальнення наукових поглядів на класифікацію судових експертиз, формулювання на цій основі власної класифікації та надання рекомендацій щодо можливості її практичного застосування.

Класифікація судових експертиз може проводитися за різними ознаками. Одним з перших, поділивши за ступенем спільності та субординації на рівні, класифікацію судових експертиз запропонував О.Р. Шляхов:

- «1) класи (типи), що поділяються на ...
- 2) роди, а останні — на ...
- 3) види, що диференціюються на ...
- 4) різновиди (або групи)» [1].

Як ознаки розмежування родів (видів) експертиз вчений визначив «предмет, об'єкти, методики експертного дослідження, котрі повинні розглядатися у сукупності, оскільки жодна з цих ознак окремо, ізольовано не дозволяє зрозуміти сутність експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого» [1, с. 7]. Він запропонував поділити експертизи на 9 класів: судово-медичні та психофізіологічні, криміналістичні, судові інженерно-транспортні, судово-бухгалтерські та фінансово-економічні, судові інженерно-технологічні, судово-технічні, судові сільськогосподарські, судово-екологічні, судово-біологічні. Запропонована О.Р. Шляховим класифікація до певного часу підтримувалася науковцями, з деякими доповненнями вона і зараз позитивно сприймається вченими-криміналістами. Використовуючи такі самі ознаки, пропонує поділити судові експертизи вже на 10 класів Ю.Г. Корухов, додавши до запропонованих мистецтвознавчу експертизу [2, с. 160]. Вводячи класи ґрунтознавчих експертиз та експертиз харчових продуктів, за цими самими критеріями формує свою класифікацію і Т.С. Волчецька [3, с. 34].

Водночас є вчені, які вважають визначені О.Р. Шляховим критерії недостатніми. Серед інших цікавою є думка Р.С. Белкіна, який зазначав, що «до трьох вказаних ознак, які відрізняють один вид експертизи від іншого, потрібно додати четвертий — характер спеціальних знань, що відіграє домінуючу роль при вирішенні завдань цього виду експертизи» [4, с. 464—465]. Його думку підтримує О.Р. Росинська, зазначаючи, що «віднесення судової експертизи до того чи іншого роду визначається спеціальними знаннями та залежить від об'єктів, що вивчаються, та вирішуваних завдань» [5, с. 147]. Аналогічної думки дотримуються О.М. Зінін та Н.П. Майліс [6, с. 119].

Деякі українські вчені при наведенні класифікації судових експертиз як основну ознаку визначають лише види спеціальних знань. Так, М.В. Салтевський зазначає: «Основними видами спеціальних знань для класифікації судових експертиз є криміналістичні, медичні, психіатричні, технічні, екологічні та інші знання» [7, с. 400]. За своєрідністю предмета та спеціальних знань поділяє експертизи В.Ю. Шепітько [8, с. 150]. Класифікацію експертиз за галузями знань з поділом їх на 11 класів пропонує М.Г. Щербаковський [9, с. 50].

Слушною є думка, що предмет, тобто фактичні дані, що встановлюються експертизою, та об'єкти експертизи, тобто носії інформації про подію, визначають галузь спеціальних знань, за допомогою якої суб'єкт експертизи вирішує експертне завдання, обираючи на підставі своїх спеціальних знань методи та методику дослідження. Тому правильніше замість сукупності предмета, об'єкта та методів дослідження як класифікаційну ознаку зазначати галузь спеціальних знань.

Залежно від галузі спеціальних знань основним за названою класифікацією є клас криміналістичних експертиз. Думки вчених-криміналістів з приводу віднесення тих чи інших експертиз до цього класу розділилися. Багато років, наприклад, триває дискусія щодо віднесення експертизи матеріалів речовин та виробів до криміналістичної [11, с. 303–319]. Невизначеним залишається і питання віднесення до криміналістичних нових видів експертиз: вибухотехнічної, фоноскопічної, фонетичної, комп'ютерно-технічної, одорологічної тощо. Окремі вчені вбачають вихід із цієї невизначеності через поділ криміналістичних експертиз на два роди: традиційні — дактилоскопічна, трасологічна, балістична, почеркознавча, портретна експертизи, а також технічна експертиза документів і експертиза холодної зброї; нетрадиційні — експертиза матеріалів речовин та виробів, вибухотехнічна, фоноскопічна, фонетична, одорологічна тощо [10, с. 151; 11, с. 120].

На нашу думку, ознакою цієї класифікації є галузь спеціальних знань. Криміналістичні знання, особливо з розділу криміналістичної техніки, більшість науковців вважають спеціальними. Їх основу складають природознавчі та технічні науки. Але ці знання неоднорідні, і кожний підрозділ криміналістичної техніки (а отже, і кожний окремий вид експертизи, що ґрунтується на знаннях галузей криміналістичної техніки) є фактично окремою галуззю знань. Наприклад, знання трасології, балістики, вибухотехніки, фоноскопії, габітології, одорології за своєю природою різні, як і предмет, об'єкти та методики відповідних експертиз. З розвитком науки знання в окремих її галузях розширюються, стають більш диференційними. Тому, на наш погляд, не можна чітко визначити, що є класом, родом або видом експертиз. Криміналістичні експертизи нині не можуть існувати як клас. Поділяємо думку О.Р. Росинської, яка зазначає: «Оскільки комплексування та взаємне проникнення знань закономірно призводить до стирання меж між криміналістичними та некриміналістичними експертизами, інтеграції різних родів і видів судових експертиз, напрошується висновок щодо єдиної природи судової експертизи» [5, с. 143]. Є лише один аргумент на користь того, щоб залишити у загальній класифікації клас криміналістичних експертиз — традиції, що існують багато років. Історично так склалося, що сім експертиз, названих раніше, складають клас криміналістичних експертиз, які найбільш поширені у практичній діяльності з розслідування злочинів, насамперед за кримінальними справами. З огляду на це клас криміналістичних експертиз можна залишити під такою назвою з об'єднанням у ньому означених семи експертиз.

Виділення в окремий клас тилоскопічної, трасологічної, балістичної, почеркознавчої, портретної експертиз, а також технічної експертизи документів і експертизи холодної зброї має практичне значення для підготовки експертів у вищих навчальних закладах МВС України. На факультеті з підготовки експертів-криміналістів на останньому курсі навчання курсанти проходять спецкурси за всіма сімома видами експертиз та мають можливість отримати допуски на їх

проведення. Але у практичних підрозділах не всі експерти використовують отримані знання у повному обсязі. Це пов'язано з оперативною обстановкою в окремому регіоні та відповідним навантаженням експертів певної спеціалізації. Тому виникає питання щодо необхідності надання курсантам під час навчання допусків на право проведення зазначених вище експертиз. Так, курсанту, який направлявся на навчання, скажімо, із Закарпатської області з метою працевлаштування в одному з прикордонних міст для проведення досліджень документів на предмет їх підробки, немає потреби отримувати допуск на проведення балістичної експертизи. До того ж структура Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів при ГУ-УМВС України в областях передбачає поділ на відділи, відділення та сектори за видами експертиз, що цілком обґрунтовано.

Відомо, що однією з переваг підготовки кадрів у вищих системах МВС України є те, що майбутній офіцер міліції ще до закінчення навчального закладу зазвичай знає, де він працюватиме. Зазначене потрібно враховувати під час підготовки експертів-криміналістів. Слід також звертати увагу і на схильність певного курсанта до тієї чи іншої галузі знань. Тому навантажувати курсантів останніх курсів зайвими спецкурсами за всіма видами експертиз не потрібно. Замість цього можна надати додаткову інформацію за обраними напрямками майбутньої діяльності.

Крім того, оскільки, як зазначалося вище, з розвитком науки втрачається принципова різниця між традиційними криміналістичними та іншими експертизами, підготовка судових експертів різних спеціальностей можлива на базі вишів МВС України, що готують експертів-криміналістів. Таку підготовку близько року можуть проходити особи з вищою спеціальною освітою з освоєнням основ судової експертизи та правових питань, пов'язаних з призначенням та проведенням експертиз. За такою схемою можна готувати, наприклад, експертів з проведення балістичної, вибухотехнічної, матеріалознавчої, комп'ютерно-технічної експертиз — на базі технічної освіти; експертів з проведення економічних, бухгалтерських експертиз — на базі економічної освіти; експертів з почеркознавчої, авторознавчої, фоноскопичної експертиз — на базі філологічної освіти.

Ще однією проблемою, що виникає внаслідок відсутності єдиного погляду на класифікацію судових експертиз, є неоднозначність законодавчого забезпечення діяльності експертних установ. Як зазначає Н.І. Клименко, українські вчені виокремлюють 16 класів експертиз: криміналістичні, економічні, товарознавчі, інженерно-технічні, інженерно-технологічні, фармацевтичні і фармакологічні, експертизи харчових продуктів, ґрунтознавчі, біологічні, екологічні, ветеринарні, медичні, психологічні, психіатричні, мистецтвознавчі, експертизи інтелектуальної власності [10, с. 119]. Криміналістичні експертизи: дактилоскопічна, трасологічна, балістична, почеркознавча, авторознавча; портретна, фототехнічна, вибухотехнічна експертиза, експертиза холодної зброї; технічна експертиза документів, експертиза матеріалів, речовин і виробів. На нашу думку, ця класифікація є найбільш повною на сучасному етапі.

Вказану класифікацію наведено у Положенні про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 09.08.2005 № 86/5, де у переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту присвоюється кваліфікація судового експерта,

зазначається 16 спеціальностей. В Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5, вказано лише 12 видів, що не збігаються з класифікацією у зазначеному вище Положенні. У Настанові про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України, затвердженій наказом МВС України від 30.08.99 № 682 зі змінами та доповненнями, внесеними наказом від 10.12.2007 № 465, зазначено 51 вид судових експертиз. Такому поділу експертиз певною мірою відповідає структура ДНДЕКЦ, що містить 4 профільні лабораторії: криміналістичних, спеціальних видів досліджень, інженерно-технічної та економічної, вибухотехнічної експертизи¹. Зрозуміло, що розбіжності, які існують в найменуваннях судових експертиз і які виконуються різними відомствами, потрібно усунути та закріпити визначений перелік їх видів в єдиній Інструкції з призначення та проведення судових експертиз. Відповідно до визначеної класифікації потрібно будувати і структуру експертних підрозділів.

Для повноти викладання матеріалу має сенс навести класифікацію судових експертиз за іншими критеріями:

- послідовністю проведення — первинні та повторні;
- обсягом дослідження — основні та додаткові;
- кількістю осіб, які беруть участь у проведенні досліджень — одноособові та комісійні;
- складом спеціальних знань — однорідні та комплексні.

Поділ експертиз за зазначеними критеріями описано у літературі і не викликає суперечностей між вченими-криміналістами. Доповнює зазначену класифікацію М.Г. Щербаковський:

- за обов'язковістю проведення експертиз — ті, що передбачені законодавством як обов'язкові (ст. 76 КПК України), і ті, що призначаються слідчим залежно від обставин справи;
- за місцем проведення — в експертному закладі, у суді, на місці події, за місцем знаходження досліджуваних об'єктів [8, с. 37].

Класифікація за цими критеріями також повинна мати місце, але, на наш погляд, вона не має великого практичного значення порівняно з класифікацією за попередніми критеріями.

Очевидною є класифікація за сферою використання (хоча її і не викладено у літературі). Відповідно до неї судові експертизи можна поділити залежно від виду судочинства, в якому вони використовуються: кримінального, цивільного, господарського, адміністративного.

Таким чином, на підставі аналізу поглядів науковців у статті визначено основні класи судових експертиз: дактилоскопічні, трасологічні, холодної зброї, балістичні, технічної експертизи документів, почеркознавчі та авторознавчі, портретні, фототехнічні, матеріалів, речовин і виробів, вибухотехнічні, економічні, товарознавчі, інженерно-технічні, інженерно-технологічні, фармацевтичні і фармакологічні, експертизи харчових продуктів, ґрунтознавчі, біологічні, екологічні, ветеринарні, медичні, психологічні, психіатричні, мистецтвознавчі, експертизи інтелектуальної власності. Означені класи експертиз можуть поділятися на роди, види та групи.

¹ Див.: Структура Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dndekc.centrmia.gov.ua>.

Класифікація судових експертиз має значення для вирішення розглянутих вище практичних завдань та повинна бути закріплена підзаконними актом, який складав би основу експертної діяльності установ, що виконують судові експертизи, незалежно від їх підпорядкування.

У статті не було приділено увагу класифікації експертиз за однією з важливих ознак — залежно від вирішуваних завдань. Ця класифікація є проблемною та остаточно невизначеною серед науковців, а отже, перспективною для подальшої наукової розробки й окремої публікації за цим напрямом досліджень.

Список використаної літератури

1. *Шляхов А.Р.* Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. л-ра, 1979. — 168 с.
2. *Корухов Ю.Г.* Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / Ю.Г. Корухов ; под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. — М., 1997. — С. 160—161.
3. *Волчецкая Т.С.* Основы судебной экспертологии : учеб. пособ. / Т.С. Волчецкая. — Калининград : Изд-во КГУ, 2004. — 197 с.
4. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов / Р.С. Белкин. — М. : ЮНИТИ- ДАНА, 2001. — 837 с.
5. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — 688 с.
6. *Зинин А.М.* Судебная экспертиза : учебник / А.М. Зинин, Н.П. Майлис. — М. : Юрайт-Издат, 2002. — 320 с.
7. *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
8. *Щербаковский М.Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Эспада, 2005. — 544 с.
9. *Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін.]. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 728 с.*
10. *Клименко Н.І.* Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.
11. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2008. — 480 с.

УДК 343.98.067

С.В. Страхова, старший викладач

Кримського юридичного інституту Одеського
державного університету внутрішніх справ

ТИПОВА ПСИХОЛОГО-КРИМІНАЛІСТИЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНИВ УБИВСТВО З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

Досліджено зміст поняття «типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця», наведено кількісні показники типової психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця, що вчинив убивство з особливою жорстокістю, залежно від найбільш поширених мотивів вчинення цього різновиду злочинів.

Ключові слова: вбивство, вчинене з особливою жорстокістю, особистість злочинця, мотив вчинення вбивства, типова психолого-криміналістична модель.

Исследовано понятие «типичная психолого-криминалистическая модель личности преступника», приведены количественные показатели типичной психолого-криминалистической модели личности преступника, который совершил убийство с особой жестокостью, в зависимости от наиболее распространенных мотивов совершения этой разновидности преступлений.

This article explores the notion of 'typical psychological and criminological model of criminal's personality'. It outlines quantitative features of typical psychological and criminological model of a criminal, who committed a brutal murder, depending on the most common motives of such crimes.

Розкриття та розслідування особливо тяжких злочинів пов'язано з певними труднощами, що виникають внаслідок учинення значної їх кількості в умовах неочевидності. Статистика свідчить про зростання кількості нерозкритих тяжких і особливо тяжких злочинів в Україні: за 9 місяців 2009 року — на 13,3 % (станом на вересень 2009 року нерозкритими залишаються майже 7 тис. умисних вбивств минулих років) [1]. Виходячи з того, що встановлення в процесі розслідування особи, яка вчинила злочин, є одним з головних завдань досудового слідства, наукові дослідження особистості злочинця, а також наукові розробки ефективних прийомів, засобів і методик, що сприяють встановленню і пошуку винної особи, набувають особливо значення.

Вивчення особистості злочинця завжди було у центрі уваги фахівців у сфері кримінального права, кримінального процесу, кримінально-виконавчого права, теорії оперативного-розшукової діяльності, кримінології, криміналістики.

Різним аспектам дослідження особистості злочинця, проблемам використання отриманої інформації про характеристику винної особи у процесі розкриття і

розслідування злочинів, питанням пошуку та затримання злочинця присвячено праці таких відомих вчених, як Ю.П. Аленін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, М.Т. Ведерніков, Л.Г. Відонов, В.К. Гавло, Ф.В. Глазирін, М.І. Єнікеєв, В.А. Жбанков, Г.Г. Зуйков, А.І. Іщенко, В.Я. Колдін, О.М. Колісниченко, В.О. Коновалова, В.С. Кузмічов, І.М. Лузгін, В.Г. Лукашевич, В.О. Образцов, О.Р. Ратинов, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, С.С. Степівцев, В.Г. Танасевич, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, П.П. Цветков, М.П. Яблоков.

В Україні вивченню криміналістичних, юридично-психологічних аспектів дослідження особистості злочинця, а також тактико-криміналістичних та процесуальних основ його пошуку присвячено дисертаційні дослідження А.П. Геля [2], В.О. Малярової [3], М.О. Гребенюка [4].

Незважаючи на те, що вивчення особистості злочинця перебуває в зоні постійної уваги вчених-криміналістів, до цих пір проблема моделювання особистостей злочинців залишається недостатньо вивченою як з теоретичної, так і з практичної сторони. Так, спостерігається неузгодженість використовуваної термінології, недостатня теоретична обґрунтованість окремих положень, недостатня кількість розробок психолого-криміналістичних моделей особистостей злочинців за різними категоріями злочинів і відповідних практичних рекомендацій з їх використання у процесі розкриття та розслідування злочинів. В Україні окремих досліджень типової психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця, що вчинив вбивство з особливою жорстокістю, не проводилося. У зв'язку з цим створення вказаної моделі на вітчизняній емпіричній базі є актуальним.

Метою цієї статті є аналіз поняття «типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця», обґрунтування основних принципів її використання у практиці розслідування злочинів, а також створення типової психолого-криміналістичної моделі особи злочинця, що вчинив вбивство з особливою жорстокістю, призначеної для пошуку і встановлення винної особи у процесі розкриття і розслідування вказаного різновиду злочинів.

Під час дослідження поняття «типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця» вивчено методика створення «психологічного профілю» (портрета), яка успішно застосовується у слідчо-розшуковій практиці поліції США, Англії, Голландії та деяких інших країн для розслідування тяжких насильницьких злочинів. Вона полягає у формуванні імовірно-статистичної моделі психологічної суті злочинця на основі виявлення імовірно-статистичних зв'язків між ознаками особистості злочинця та ознаками, що складають зміст криміналістичної характеристики злочинів аналогічної категорії [5]. До складу «психологічного профілю», за різними джерелами, входять такі характеристики злочинця, як стать, вік, місце проживання, походження, сімейний стан, рівень освіти, місце роботи (навчання), службовий стан, рівень статевої зрілості, особливості особистості та темпераменту, манера поведінки, захоплення, друзі і вороги, репутація за місцем проживання і на роботі, фізичні та психічні особливості, наявність психічної або іншої патології, особисті звички (вживання наркотиків, алкоголю), імовірнісні відомості про те, чи міг злочинець вчинити такі злочини у минулому та чи може він вчинити аналогічний злочин знову, відомості про судимість, переважну мотивацію злочинів, відомості про відносини із жертвою тощо [5; 6, с. 90—94; 7].

У процесі дослідження також проаналізовано працю В.О. Образцова і С.М. Богомолової, в якій зазначається, що, будучи одним з різновидів криміналістичних уявних моделей, «профіль» («портрет») є системою відомостей про психологічні та інші ознаки цієї особистості, суттєвих з погляду її виявлення та ідентифікації. Оскільки до цієї системи входять ознаки не тільки психологічної природи, але й правові, соціально-демографічні тощо, пропонується визначати цей об'єкт як «пошуковий портрет», або як «психолого-криміналістичну характеристику злочинця» [6, с. 81].

Під час проведення дослідження взято до уваги результати дослідження О.Г. Каразея, в якому він пропонує називати модель особистості невстановленого злочинця криміналістичним портретом [8, с. 8] і робить висновок про те, що криміналістичний портрет невстановленого злочинця — це інформаційна модель, що є системою встановлених і передбачуваних даних про біологічні, соціальні та психічні властивості особистості невстановленого злочинця, які визначено на підставі сукупності криміналістично значущої інформації з метою звуження кола пошуку осіб, причетних до кримінальної дії або їх серії, і розробки практичних рекомендацій з розкриття та розслідування злочинів [8, с. 14].

Також вивчено результати дослідження теоретичних і практичних проблем розслідування вбивств, учинених з особливою жорстокістю, проведеного І.І. Тимошенком, в яких підкреслюється пошукова спрямованість і значення соціально-психологічного портрета злочинця при розкритті злочинів: «Кримінологічні та криміналістичні ознаки відіграють важливу роль при визначенні ефективних шляхів розшуку і викриття злочинця. Цей комплекс характерних ознак особистості убивці, злочину та обстановки його учинення (характер, способи вчинення і приховування вбивств, темперамент, жорстокість, велика кількість поранень, професійні навички тощо) дозволяє скласти пошуковий соціально-психологічний портрет злочинця» [9, с. 12].

Виходячи зі сказаного, модель особистості злочинця можна розглядати як систему психологічних, фізичних, соціальних та інших ознак, призначену для пошуку та встановлення особи, що учинила злочин певного різновиду. Оскільки у цій системі враховуються ознаки, що характеризують особистість і мають пошукову спрямованість, тобто є значущими для розкриття злочину, то зрозуміло, що термін «психолого-криміналістична модель» найточніше відображає суть і призначення такої системи ознак. У зв'язку з тим, що ця модель є результатом узагальнення матеріалів слідчої та судової практики, що містять інформацію про пошукові ознаки злочинців, таку модель слід вважати типовою.

Стосовно місця і функціональної ролі досліджуваного поняття слід зазначити таке. Підтримуючи думку Р.Л. Ахмедшина і М.М. Демідова про те, що особистість злочинця є базовим [10, с. 19], системоутворюючим [11, с. 7] елементом криміналістичної характеристики злочину, та ідею В.В. Клочкова і В.О. Образцова про те, що криміналістичне поняття злочину і криміналістичну характеристику злочину можна розглядати як типові інформаційні моделі, що складаються з кількох частин, а також моделей, але нижчого рівня [12, с. 44], та враховуючи ту обставину, що криміналістична характеристика злочину є основним елементом методики розслідування злочинів, вважаємо, що типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця повинна будуватися саме у межах криміналістичної

характеристики відповідної категорії злочинів. Це переконання зумовлюється також і тим, що основне функціональне призначення психолого-криміналістичної моделі, як і криміналістичної характеристики, полягає в інформаційній підтримці процесу розкриття і розслідування злочинів.

Відомо, що практична цінність криміналістичної характеристики злочинів полягає у виявленні взаємозв'язків між її елементами. Виходячи з цього, реальну користь у практиці розслідування злочинів психолого-криміналістична модель особистості злочинця може принести у тому випадку, якщо її використання ґрунтуватиметься на дослідженні зв'язку між нею і рештою елементів криміналістичної характеристики певного різновиду злочину. Методичні засади використання психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця у процесі розслідування злочинів формуються з урахуванням таких міркувань.

Прийом реконструкції криміналістичного механізму злочину, призначений для встановлення мотиву вчинення злочину та особистості злочинця, базується на взаємозв'язку слідів злочину та особистості злочинця. О.Р. Ратинов із цього приводу зазначає, що злочинні дії залишають матеріальні сліди у вигляді відбитків, наслідків, станів, інших змін у матеріальній обстановці. Це сліди зовнішніх практичних дій. Але самі практичні дії спрямовуються внутрішніми психологічними механізмами. І пізнання цих механізмів неминуче здійснюється через пізнання зовнішніх, практичних дій. Відбувається це шляхом реконструкції вчинених дій на підставі виявлених матеріальних слідів [13]. У зв'язку з цим М.І. Єнікеев зазначає, що криміналістично значущі особливості особистості неминуче відображаються у слідах злочину [14]. Відбувається це, як зазначає О.М. Столяренко, через поведінку людини, детерміновану системою як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних мотивів, і спрямовану на досягнення суб'єктивно бажаної мети [5]. Дії і вчинки, з яких складається поведінка, залишають свій «відбиток» у матеріальному середовищі у вигляді комплексного, особистісно-регуляційного сліду [15, с. 392]. Цей слід, як підкреслює О.М. Столяренко, не менш придатний для ідентифікації особистості злочинця, ніж слід його пальця [5]. У зв'язку з цим М.І. Єнікеев підкреслює, що поведінка людини регулюється цілісною системою особистості [14].

Як зазначає Б.В. Коробейников, психологічна структура особистості злочинця відповідає загальній психологічній структурі особистості, характеризує її як цілісну систему і містить співвідношення таких основних сфер (рівнів), як:

- потребова-мотиваційна (мотиви, потреби, інтереси);
- ціннісно-нормативна (ціннісні орієнтації, установки, переконання);
- функціонально-рольова (соціальні позиції, статуси, ролі) [16, с. 5].

Властивості особистості у «системі координат» криміналістичної характеристики злочину проектується на такі найважливіші її елементи, як мотив, спосіб вчинення злочину та особистість жертви. Це підтверджується дослідженнями як у галузі психології, так і у галузі криміналістики. М.І. Єнікеев довів, що система поведінкових ознак злочину об'єктивно розподілена у таких сферах:

— у предметах обстановки, знаряддях і засобах учинення злочину, способах їх використання;

— в обстановці, що передує злочину, підготовці умов для учинення злочину, своєрідності спрямованості особистості злочинця; обстановці, що виникла після вчинення злочину, типових способах маскуванню з метою приховування злочину;

— в особливостях особистісних стосунків між обвинувачуваним (підозрюваним) і потерпілим [14].

У роботі Р.Л. Ахмедшина, присвяченій дослідженню криміналістичної характеристики особистості злочинця, зазначено, що відповідно до структури особистості її потребова-мотиваційна сфера визначає рівень відносин злочинця (те, чим керується людина для досягнення своєї мети), що співвідноситься з мотивом; рівень ціннісних орієнтацій та установок визначає загальну етичну спрямованість особистості і найсильніше відображається на предметі злочинного посягання й особистості жертви злочину; функціонально-рольова сфера відповідає особистісному рівню домагань злочинця (те, як людина реалізує свою мету), що співвідноситься з дією і визначає зміст таких криміналістично значущих елементів, як спосіб учинення злочину, вибір знаряддя і засобів досягнення злочинного задуму [10, с. 28].

Як зазначає О.М. Столяренко, психологічна інтерпретація поведінки злочинця як один з технологічних прийомів складання психологічного портрета припускає пояснення індивідуальних дій злочинця певними параметрами його особистості (потребово-мотиваційної сфери, системи цінностей (спрямованості особи), соціальними, психофізичними, правовими тощо) [5].

Розглядаючи мотив і мету вчинення злочину як суб'єктивні регулятори злочинної поведінки, О.Р. Ратинов підкреслює важливість виявлення даних про них у матеріальних слідах для встановлення особи злочинця. У зв'язку з цим він зазначає, що суб'єктивна сторона злочину — це не що інше як правовий еквівалент психологічного механізму розслідуваного злочину. Він породжує злочинну поведінку (через його мотив), регулює його виконання (через мету), визначає наочний зміст (спосіб, знаряддя злочину, обстановку вчинення тощо) і призводить до прямих результатів [13]. Аналогічну думку висловлює також В.А. Жбанков, який вважає об'єктивними виразниками психологічних властивостей злочинця, що виявляються в мотиві і меті, конкретну ситуацію злочинної поведінки; об'єкти, на які спрямовано дії злочинця; характер і розташування слідів; знаряддя злочину; наочний результат дії; спосіб учинення злочину [17].

Ю.М. Антонян у роботі, присвяченій дослідженню психології злочинця і розслідуванню злочинів, зазначає, що мотив лежить в основі поведінки, він пронизує увесь її зміст і проявляється на всіх її етапах, об'єднуючи поведінку з особою. Мотиви виражають найбільш важливі риси і властивості, потреби і прагнення особи, тому вони є найповнішою і найточнішою її характеристикою (мотив — внутрішня безпосередня причина злочину, що виражає особистісне ставлення до того, на що спрямовані злочинні дії) [18].

Таку думку щодо мотивів учинення злочинів з особливою жорстокістю висловлює і М.О. Гребенюк: «...усі мотиви, що призводять до учинення злочинів на підставі негативних особистісних стосунків, як-от помста, ревності, неприязні стосунки тощо, слід вважати персоніфікованими мотивами. Особлива жорстокість, що супроводжує хуліганські дії, не пов'язані з користю, є похідною від викривленого уявлення про можливості та форми самоствердження. Відповідно, і персоніфіковані, і хуліганські мотиви носять суто психологічний характер» [4, с. 10]. Основною детермінантою учинення тяжких насильницьких злочинів, учинених з особливою жорстокістю, М.О. Гребенюк вважає «бажання захисту особистісних інтересів і

потреб: прагнення особистої безпеки (коли фізично знищується інша особа, яка оцінюється як така, що загрожує життю), прагнення захисту власних життєвих цінностей (наприклад, помста як компенсація морально-психологічної шкоди), прагнення захисту соціального комфорту та значущих соціальних відносин (наси́льство з ревнощів) тощо» [4, с. 10].

З урахуванням зазначеного вище можна стверджувати, що мотив як актуальна потреба (спонукання) формується на основі системи цінностей і установок особистості, у тому числі й соціальних, і тому повною мірою характеризує її. У зв'язку з цим цілком можливе використання мотиву як основи класифікації психолого-криміналістичних моделей особистостей злочинців.

Таким чином, мотив злочинної поведінки, з одного боку, сам характеризує особистість, відображаючи її найважливіші властивості, а з іншого, будучи одним з «пускових механізмів» реалізації злочинного способу поведінки разом з волею та емоціями, є провідником для відображення особливостей особистості у злочинній поведінці через спосіб і обстановку учинення злочину, слідову картину, вибір жертви. Тобто у системі криміналістичної характеристики злочину мотив виступає сполучною ланкою між особистістю злочинця і змістом всіх її інших елементів. Так встановлюється відповідність між ознаками способу та обстановки учинення злочину, слідовою картиною, особистістю жертви тощо та ознаками винної особи, зосередженими у типовій психолого-криміналістичній моделі, що відповідає певному мотиву учинення злочину.

Якщо існує сукупність систематизованої ретроспективної криміналістично значущої інформації про розслідувані злочини певного різновиду, що є основою криміналістичної характеристики злочинів, то під час розслідування нового злочину аналогічної категорії вказана відповідність дає можливість висунути й оцінити версії про мотив учинення злочину. Мотив як психологічний класифікатор «укаже» на відповідну типову психолого-криміналістичну модель особистості злочинця. Цю модель можна розглядати як основу для побудови типової версії про винну особу.

Отже, в основу методики використання типової психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця, що учинив вбивство з особливою жорстокістю, пропонується покласти такі принципи:

- криміналістично значущі особливості особистості злочинця через його кримінальну поведінку відображаються в слідах злочину;
- поведінка людини, зокрема кримінальна, регулюється цілісною системою особистості;
- сфери (рівні) особистості злочинця відображаються у змісті відповідних елементів криміналістичної характеристики злочинів;
- мотив злочинної поведінки відіграє роль сполучної ланки між особистістю злочинця та рештою елементів криміналістичної характеристики злочинів і виступає як класифікатор психолого-криміналістичних моделей особистостей злочинців.

Наведені принципи надають можливість типовій психолого-криміналістичній моделі особистості злочинця виконувати своє функціональне призначення — бути елементом інформаційного забезпечення прийняття рішень слідчого, зокрема відносно висунення й оцінювання версій про мотив учинення злочину та винну особу.

З урахуванням викладеного вище пропонується сформулювати поняття типової психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця так: типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця — це імовірісно-статистична модель у системі криміналістичної характеристики злочинів певного різновиду, що відображає найважливіші властивості особистості як цілісної системи (її потребово-мотиваційну, ціннісно-нормативну та функціонально-рольову сфери), а також соціальні, правові, психофізичні та інші ознаки, важливі для пошуку і встановлення винної особи.

Основні результати дослідження психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця, що вчинив вбивство з особливою жорстокістю, полягають у такому.

До складу ознак, що характеризують винну особу, автором внесено такі групи та ознаки:

- потребово-мотиваційні: мотив вчинення злочину;
- соціальні: стать, вік, соціальне положення, рівень освіти, рід занять, сімейний стан;
- правові: наявність судимості та за які злочини, характер учинення вбивства (у складі угруповання, роль в угрупованні, характер угруповання, існування угруповання після вчинення вбивства); учинення правопорушень незадовго до і (або) після вбивства;
- психофізичні: диспансерні обліки (психоневрологічний або наркодиспансер), стан у момент учинення злочину;
- спрямованість особи: характеристика з місця роботи або навчання, ступінь знайомства і характер стосунків із жертвою.

Указані ознаки мають пошукову спрямованість, що є найбільш важливим для встановлення і розшуку злочинця, і використовуються як структурні елементи психолого-криміналістичної моделі особистості злочинця, що учинив убивство з особливою жорстокістю.

У результаті дослідження архівних кримінальних справ, матеріалів слідчої та судової практики про вбивства, учинені з особливою жорстокістю (всього 100 епізодів, учинених за період з 1991 року по 2006 рік в Україні і республіках колишнього СРСР), було виявлено 8 найбільш поширених мотивів учинення цього різновиду злочинів: з корисливою метою (32 %), з помсти (16 %), з особистих неприязних стосунків (18 %), з хуліганських мотивів (10 %), з користі за наймом (8 %), з метою приховування раніше вчинених злочинів (8 %), розділ сфер економічного впливу між організованими злочинними угрупованнями (ОЗУ) (4 %), з ревнощів (3 %).

З урахуванням диференціації за найбільш поширеними мотивами учинення вбивств з особливою жорстокістю виявлено такі психолого-криміналістичні особливості особистостей злочинців.

Серед осіб, що учинили вбивства з *корисливих мотивів*, переважну більшість становлять чоловіки (95 %) вікової групи від 18 до 30 років (68 %). Слід зазначити, що достатньо велика також вікова група неповнолітніх — 15 %. Переважна більшість — 93 % — вихідці з робочих сімей. Середню або неповну середню освіту мають 87 % цієї категорії злочинців, більше половини з них не зайняті суспільно-корисною працею, зокрема займалися бродяжництвом (58 %), 70 % осіб не мають сімей. Позитивно або задовільно характеризуються за місцем роботи (поточним

або попереднім) 68 % осіб. Половина злочинців як позитивно, так і негативно характеризуються за місцем проживання.

З цієї категорії злочинців 68 % осіб учинили вбивства у стані алкогольного сп'яніння, у наркотичному стані або під впливом токсичних речовин. Більше половини злочинців мали судимість (52 %), при цьому 39 % були засуджені за учинення низки злочинів, у тому числі тяжких, — 55 %. Характерно, що до чи після учинення вбивства з особливою жорстокістю 38 % осіб цієї категорії учиняли інші злочини (вбивства, розбійні напади, грабежі, крадіжки, незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами). Третина неповнолітніх злочинців перебували на обліку у відділах кримінальної міліції зі справ неповнолітніх (далі — КМШ). На момент учинення злочину на обліку в психоневрологічному диспансері перебувало 10 % осіб, близько 7 % — на обліку в наркологічному диспансері. Крім того, за висновками судово-наркологічної та судово-психіатричної експертизи було додатково виявлено ще близько 12 % осіб, які страждали на хронічний алкоголізм (або мали схильність до зловживання алкоголем і наркотиками), а також мали різні відхилення (психічні, поведінкові, емоційні, неврозоподібні розлади). Вбивства у складі угруповань учинили 83 % осіб, з них усі — за попередньою змовою. Продовжували зустрічатися між собою після учинення вбивства 60 % злочинців. Більшість злочинців проживали з потерпілими в одному місті (селищі) — 62 %. При цьому у 66 % епізодів злочинець був знайомий принаймні з однією із жертв. У 50 % з цих випадків злочинець і жертва перебували у родинних, сусідських стосунках (або були односельцями) чи разом вчилися (працювали). Характерно, що у кожному п'ятому епізоді, де злочинець був знайомий із жертвою, між ними спостерігалися конфліктні або неприязні стосунки, а майже у 40 % випадків злочинець з різних причин не підтримував стосунків із жертвою до учинення вбивства. У решті випадків підтримувалися звичайні безконфліктні стосунки.

Вбивство з помсти найчастіше учиняли чоловіки (у 89 % випадків) віком від 18 до 30 років (59 %), вихідці із робочих сімей становили 88 %, середню або середню спеціальну освіту мав 81 %. Більше половини цих осіб не були зайняті суспільно-корисною працею, зокрема займалися бродяжництвом (54 %), не перебували у шлюбі або розлучені 54 %. В основному позитивно або задовільно характеризувалися за місцем роботи (поточним або попереднім) 67 % осіб, за місцем проживання — 69 %. 48 % цієї категорії злочинців мали судимості у минулому, а 38 % учинили низку злочинів, з них тяжких — 69 %. Слід підкреслити, що 30 % осіб, як правило, незадовго до учинення вбивства з особливою жорстокістю учиняли інші злочини (розбійні напади, крадіжки, злісне хуліганство, незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами, умисні вбивства). 67 % злочинців учинили вбивство з особливою жорстокістю у стані алкогольного сп'яніння. На момент учинення злочину на обліку в наркологічному диспансері перебувало близько 4 % злочинців, стільки ж — на обліку в психоневрологічному диспансері. За результатами судово-наркологічної експертизи було виявлено ще 11 % осіб, які страждали на хронічний алкоголізм, або таких, що мали схильність до зловживання алкоголем і наркотиками. Більшість злочинців учиняли вбивства у складі угруповань (70 %), з них за попередньою змовою — 89 %. Серед членів злочинних угруповань 84 % осіб продовжували зустрічатися між собою і після учинення вбивства. Переважна більшість злочинців проживали з потерпілим в одному місті

(селищі) — 96 %. При цьому у 60 % епізодів злочинець був близько знайомий з потерпілим, з них у 44 % випадків злочинця і жертву пов'язували родинні або дружні стосунки, сусідство, спільне навчання або робота, рідше — в кожному п'ятому випадку — спільне вживання алкогольних напоїв або спільна злочинна діяльність. З тих епізодів, де злочинець і жертва були знайомі, конфліктні стосунки між ними були у кожному третьому, а неприязні — в кожному п'ятому випадку. Ще третина злочинців з різних причин не підтримували стосунків із жертвою до учинення злочину.

Вбивства з *особистих неприязних стосунків* учинялися переважно чоловіками (96 %) віком від 18 до 30 років (63 %), вихідцями з робочих сімей (74 %), із середньою або неповною середньою освітою (85 %). З них 67 % не працювали, а 63 % не перебували у шлюбі або були розлучені (54 %). Половина злочинців позитивно або задовільно характеризувалися за місцем роботи (поточним або попереднім) і трохи більше половини (55 %) — негативно за місцем проживання. Серед цієї категорії злочинців близько 93 % осіб учинили вбивство у стані алкогольного сп'яніння або під впливом токсичних речовин. Третина осіб мали судимості у минулому, з них 44 % — за учинення низки тяжких злочинів. 26 % осіб до або після учинення вбивства з особливою жорстокістю учиняли інші злочини чи правопорушення (замахи на умисні вбивства й умисні вбивства, крадіжки, незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами, порушення громадського порядку). На момент учинення злочину на обліку в наркологічному диспансері перебувало близько 4 % осіб, за висновками судово-наркологічної експертизи виявлено ще стільки ж осіб, схильних до зловживання алкоголем і наркотиками. Більшість злочинців учиняли вбивства у складі угруповань (74 %), з них половина — за попередньою змовою. Більше половини членів злочинних угруповань продовжували зустрічатися і після учинення вбивства з особливою жорстокістю. Три чверті злочинців проживали з потерпілими в одному місті (селищі). У 82 % вбивств, вчинених за мотивом особистої неприязні, злочинці були знайомі з потерпілими. З них у 42 % випадків злочинця і жертву пов'язували родинні або сусідські стосунки, а також спільна трудова діяльність чи навчання. У 50 % епізодів, де злочинець і жертва були знайомі, їх пов'язувало спільне розпивання алкогольних напоїв або спільна злочинна діяльність. У 60 % випадків злочинець і жертва перебували в конфліктних або неприязних стосунках ще до вбивства, у 30 % — убивство учинялося на підставі раптово виниклої неприязні.

Вбивства з особливою жорстокістю з *хуліганських мотивів* учинялися переважно особами чоловічої статі (92 %) в основному двох вікових груп: до 18 років (46 %) і від 18 до 30 років (38 %), із середньою (54 % осіб) або неповною середньою освітою (38 %), вихідцями переважно з робочих сімей (77 %). Більше половини з цієї категорії осіб (62 %) не працювали і не вчилися. З осіб старше 18 років 71 % не мали сім'ї або перебували у цивільному шлюбі. Позитивно або задовільно характеризувалися за місцем роботи або навчання 60 % осіб, а за місцем проживання, навпаки, 67 % характеризувалися негативно. Переважна більшість осіб (85 %) учинили вбивство у стані алкогольного сп'яніння. Третина злочинців раніше мали судимості за тяжкі злочини, з них 50 % були засуджені за учинення низки злочинів. 46 % осіб незадовго до учинення вбивства з особливою жорстокістю учиняли інші злочини чи правопорушення (злісне хуліганство, розбійні напади,

крадіжки, зґвалтування, нанесення побоїв, тяжких тілесних ушкоджень, керування транспортом у нетверезому стані, незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами). Третина неповнолітніх злочинців перебували на обліку у відділах КМСН. За результатами судово-психіатричної експертизи було виявлено близько 8 % осіб, які мали психічні, поведінкові, емоційні або невротоподібні розлади. Серед вбивств, учинених з хуліганських мотивів, більше половини учинено у складі угруповань (54 %), при цьому не траплялися випадки попередньої змови між злочинцями. Близько третини злочинців підтримували стосунки між собою і після учинення вбивства з особливою жорстокістю. Більшість злочинців проживали з потерпілими в одному місті (селищі) — 62 %.

Показово, що вбивства з хуліганських мотивів учинялися в основному відносно потерпілих, які не були знайомі зі злочинцями: зазначено менше 30 % епізодів, у яких злочинець і жертва були знайомі. У більшості з них (67 %) між злочинцем і потерпілим ще до вбивства склалися конфліктні або неприязні стосунки.

Таким чином, проведений аналіз поняття «типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця», обґрунтування основних принципів її використання у практиці розслідування злочинів дозволяють дійти висновку, що перспективний напрям підвищення обґрунтованості рішень, які приймаються слідчим щодо висунення та оцінювання версій стосовно мотивів учинення злочинів і винних осіб, вбачається у використанні психолого-криміналістичних моделей особистостей злочинців у комплексі із сучасними технологіями аналізу даних.

Список використаної літератури

1. *Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів виконавчої влади у протидії злочинним проявам та корупції: рішення* [Електронний ресурс] / Рада національної безпеки і оборони України. — 11 вересня 2009 року. — Режим доступу: <http://pda.prezident.gov.ua/-/ru/documents/9990.shtml>.

2. *Гель А.П.* Криміналістичний аспект дослідження особистості засудженого до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / А.П. Гель. — К., 2002. — 15 с.

3. *Малярова В.О.* Тактико-криміналістичні та процесуальні основи пошуку та затримання злочинця : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.О. Малярова. — Харків, 2005. — 20 с.

4. *Гребенюк М.О.* Юридико-психологічні засади розслідування злочинів, вчинених із особливою жорстокістю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / М.О. Гребенюк. — К., 2009. — 20 с.

5. *Столяренко А.М.* Прикладная юридическая психология : учеб. пособ. для вузов [Електронний ресурс] / А.М. Столяренко. — Режим доступа : http://yurpsy.fatal.ru/help/bib/stol/8_7.htm.

6. *Образцов В.А.* Криминалистическая психология : учеб. пособ. для вузов / В.А. Образцов, С.Н. Богомолова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2002. — 447 с.

7. *Ахмедшин Р.Л.* Методика построения психологического профиля неизвестного преступника в зарубежной криминалистике [Електронний ресурс] // Изучение личности преступника в методике расследования преступлений / Р.Л. Ахмедшин. — 2000. — Режим доступа : <http://killer.hut.ru/art5.htm>.

8. *Каразей О.Г.* Теория и практика моделирования личности неустановленного преступника : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09

«Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О.Г. Каразей. — Минск, 2008. — 25 с.

9. Тимошенко И.И. Теоретические и практические проблемы расследования убийств, совершенных с особой жестокостью : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / И.И. Тимошенко. — Краснодар, 2003. — 22 с.

10. Ахмедшин Р.Л. Криминалистическая характеристика личности преступника : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Р.Л. Ахмедшин. — Томск, 2006. — 48 с.

11. Демидов Н.Н. Изучение личности преступника в процессе расследования : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Н.Н. Демидов. — Волгоград, 2003. — 24 с.

12. Клочков В.В. Преступление как объект криминалистического познания / В.В. Клочков, В.А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. — 1985. — № 42. — С. 44—54.

13. Ратинов А.Р. Осмотр места происшествия как источник данных о вине и виновном лице [Электронный ресурс] / А.Р. Ратинов, Б.Я. Петелин // Юридическая Россия. — Режим доступа : <http://law.edu.ru/magazine/article.asp?magID=5&magNum=5&magYear=1988&articleID=178372>.

14. Еникеев М.И. Структура и система категорий юридической психологии : учеб. пособие. [Электронный ресурс] / М.И. Еникеев. — Режим доступа : <http://yurpsy.fatal.ru/help/bib/enik/02.htm>.

15. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии : учебник / М.И. Еникеев. — М. : Юристъ, 1996. — 631 с.

16. Криминология : учебник / Коробейников Б.В., Кузнецова Н.Ф., Миньковский Г.М. ; под ред. Б.В. Коробейникова. — М. : Юрид. л-ра, 1988. — 384 с.

17. Жбанков В.А. Человек как носитель криминалистически значимой информации [Электронный ресурс] / В.А. Жбанков. — Режим доступа : <http://yurpsy.fatal.ru/help/bib/jwan/jwan.htm>.

18. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследования преступлений [Электронный ресурс] / Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. — Режим доступа : <http://yurpsy.fatal.ru/help/bib/anton/11.htm>.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.983

Л.Г. Бордюгов, кандидат юридичних наук,
заступник директора Донецького НДІ судових
експертиз Міністерства юстиції України

ПРОФІЛАКТИКА ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ЯК ФУНКЦІЯ СУДОВО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто питання щодо необхідності розробки та удосконалення методології судово-екологічної експертизи, а також питання, що характеризують профілактичну діяльність судового експерта-еколога.

Ключові слова: забруднення навколишнього середовища, методологія судово-екологічної експертизи, профілактичні рекомендації судового експерта-еколога, форми профілактичної діяльності судового експерта.

Рассмотрены вопросы необходимости разработки и усовершенствования методологии судебно-экологической экспертизы, а также вопросы, характеризующие профилактическую деятельность судебного эксперта-эколога.

This article addresses the need for development and further improvement of methodology for forensic ecological examination. It also outlines the preventive activity of a forensic expert in the field of ecological examination.

Охорона навколишнього природного середовища — одна з найактуальніших світових проблем сучасності. Науково-технічний прогрес і посилення антропогенного тиску на природне середовище неминуче призводять до загострення екологічної ситуації: виснажуються запаси природних ресурсів, забруднюється природне середовище, розривається природний зв'язок між людиною й природою, втрачаються естетичні цінності, погіршується фізичне здоров'я людей, загострюється економічна й політична боротьба за ринки сировини.

На всіх етапах свого розвитку людина та суспільство безперервно впливали на навколишнє природне середовище. Якщо протягом багатьох віків цей вплив на біосферу був незначним, то починаючи із середини XIX ст. вплив людини на розвиток середовища почав суттєво зростати. У XX ст. на Землі виникли зони підвищеного антропогенного та техногенного впливу на природне середовище, що призвело до часткової, а інколи і до повної його деградації [1, с. 6—7].

Антропогенні впливи є наймасштабнішими причинами змін, що відбуваються у біосфері. При цьому продуктивна діяльність людей здійснюється переважно колективно у межах різних підприємств. Кожне з них перебуває у взаємодії з навколишнім природним середовищем. Наслідком цієї взаємодії зазвичай є зміни (деформації) у навколишньому природному середовищі [2, с. 228].

В Україні на цьому етапі розвитку ринкової економіки та стану паливно-енергетичного комплексу природокористування у цілому та охорона навколишнього середовища зокрема перебувають у глибокій кризі.

Інтенсивний розвиток паливно-енергетичної, а також інших галузей промисловості призводить до утворення значної кількості техногенних відходів. Цій проблемі в Україні не приділяється належної уваги, незважаючи на те, що за статистичними даними на її території наприкінці XX ст. накопичено близько 26 млрд т твердих техногенних відходів, у тому числі у Донецькій області — 8,4 млрд т, Дніпропетровській — 7,4 млрд т, Львівській — 3,1 млрд т, Луганській — 1,6 млрд т. У відносних одиницях техногенне навантаження у середньому по країні дорівнює 41,4 тис. т на 1 км² або 460 т на одного жителя [3, с. 44].

До глобальних екологічних змін як у підземному середовищі, так і на поверхні землі призводить виробнича діяльність у вугільних шахтах.

У процесі видобутку, збагачення і використання вугілля утворюється значна кількість пилу та газів, що містять токсичні компоненти (окис азоту, сірки, вуглецю, сірководень, метан тощо), які забруднюють приземні шари атмосфери прилеглих територій. Забруднення повітряного басейну призводить до негативних наслідків, пов'язаних зі згубним проникненням сонячної радіації, парниковим ефектом, кислотними дощами [4, с. 32—33].

Недотримання елементарних правил охорони навколишнього природного середовища, що спричиняє забруднення водойм, атмосферного повітря, ґрунту, в Україні прийнято пояснювати труднощами нинішнього соціально-економічного стану. Виробники не тільки заощаджують «на природі» та наростаючими темпами споживають природні ресурси, але й не використовують наявних очисних споруд та відомих захисних технологій [5, с. 4].

Природоохоронне законодавство сьогодні не забезпечує балансу еколого-економічних інтересів держави (власника ресурсів) і виробника (споживача), оскільки не впроваджує механізму виробничих відносин (через пільги, ціни, кредити, податки, фонди, привілеї тощо) як найбільш ефективного інструмента для захисту та раціонального використання природних ресурсів [4, с. 33].

Стан правопорушень у сфері екології, у тому числі і на підприємствах вугільної промисловості, свідчить про надзвичайно низьку ефективність заходів щодо попередження, розкриття й розслідування злочинів цього виду. Велике занепокоєння викликає низьке розкриття екологічних злочинів. У багатьох випадках у результаті поверхневого розслідування не встановлюються причини злочинів, не

виявляються винні особи, не здійснюються необхідні заходи щодо відшкодування збитків.

Викладене вище зумовлює необхідність пошуку таких методів управління екологічною обстановкою, які забезпечували б поступальний рух до головної мети у галузі природокористування та охорони навколишнього середовища — забезпечення стійкого й екологічно безпечного розвитку економіки регіонів України.

З метою усунення шкідливого впливу діяльності людини на геосистему або зменшення антропогенного навантаження виникла потреба у створенні наукових основ моніторингу навколишнього середовища, розробці принципів економічної оцінки змін біосфери під впливом промислового виробництва, методів і засобів оптимізації впливу промислового виробництва на природу, створенні на державному, регіональному та об'єктному рівнях спеціальної нормативної документації, що регламентує профілактичні, технологічні, технічні та інші заходи щодо її охорони [6, с. 507].

Особливу увагу слід приділити правовій, організаційній та економічній діяльності, пов'язаній з попередженням або зменшенням негативного впливу вугільних підприємств на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, розвитку судової екологічної експертизи для проведення об'єктивної професійної оцінки природоохоронної діяльності (бездіяльності) директорів (власників) вугільних підприємств, інших відповідальних посадових осіб, конкретних виконавців, а також більш ефективному дослідженню причин техногенних аварій, які виникли на цих промислових об'єктах і завдали значної шкоди екології.

Опираючись на загальну теорію судової експертизи, варто провести дослідження щодо судово-екологічної експертизи за такою схемою:

- дослідження проблеми забруднення навколишнього природного середовища підприємствами з потенційно небезпечним виробництвом;
- аналіз екологічних правопорушень (злочинів) на промислових об'єктах;
- обґрунтування актуальності розвитку судово-екологічної експертизи та створення концепції її теорії;
- розробка методології судово-екологічної експертизи.

Як діалектичну та науково-методичну платформу теорії судово-екологічної експертизи, основою якої є еколого-технічні дослідження, доцільно взяти методологію експертного знання матеріальних слідів-відображень, що базується на криміналістичному вченні про зв'язки взаємодії [7].

Сьогодні в Україні проводяться наукові дослідження, присвячені питанням теорії судово-екологічної експертизи [8; 9; 10; 11; 12]. Проте теоретичні й методичні основи судово-екологічної експертизи перебувають у стані формування та розвитку. Дотепер неповністю визначено ключові категорії цієї експертизи, її об'єкт, предмет, коло завдань, що вирішуються, місце у системі судових експертиз тощо.

Недостатня теоретична розробка, велике практичне значення для діяльності правоохоронних органів щодо розкриття й розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства, а також потреби у подальшому розвитку й удосконаленні загальної теорії судової експертизи свідчать про потребу у поглибленні досліджень у цьому напрямі.

Судово-екологічна експертиза покликана вирішувати поставлені перед нею слідчими органами або судом завдання на основі спеціальних знань, які визнають предмет експертного дослідження, зумовленого фактичними обставинами, що встановлюються у справі, яка розслідується або розглядається судом. Суть цієї експертизи полягає у спеціальному дослідженні, спрямованому на встановлення пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства обставин і фактів про екологічну подію, що спричинила загибель людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, великих матеріальних збитків, забруднення навколишнього середовища, а також інші тяжкі наслідки. Вона проводиться в передбаченому процесуальним законом порядку обізнаними у галузі екології та деяких прикладних науках особами за дорученням органу, що проводить розслідування, чи суду з метою встановлення фактичних даних, які у формі висновку судового експерта можуть бути доказом для встановлення істини у кримінальній, цивільній, адміністративній чи господарській справі [13, с. 124].

Завдання судово-екологічної експертизи необхідно розуміти як експертну діяльність, спрямовану на перетворення інформації, що міститься у наданих на судово-екологічну експертизу матеріалах справи, інших документах і речових доказах, у доказову інформацію, що може бути використана для правильного ухвалення рішення у кримінальній, цивільній, адміністративній або господарській справі.

Разом із завданням щодо розробки теоретичних основ судово-екологічної експертизи постає завдання щодо розробки теоретичних питань експертної профілактики екологічних злочинів.

Практика проведення судових експертиз щодо злочинів, пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства, свідчить про те, що успішне здійснення судовим експертом-екологом діяльності, спрямованої на запобігання екологічним злочинам, можливе лише тоді, коли воно ґрунтується на системі добре розроблених методологічних положень.

Вихідним базисом розробки судовим експертом-екологом профілактичних пропозицій є дослідження причинних залежностей в екологічній події.

Загально визнано, що причинні зв'язки можна виявити експертним шляхом. Діючи як методологічний принцип при кожному експертному дослідженні, принцип причинності стає головним під час вирішення профілактичних завдань. Практичним його втіленням є встановлення умов (а іноді і причин), за яких діяла причина, тобто обставин злочинної дії, в тому числі обставин, що сприяли її здійсненню, а також обставин, що полегшили це здійснення [14, с. 143].

Отже, важливим аспектом діяльності судового експерта-еколога є його профілактична діяльність із запобігання правопорушенням (злочинам). Зрозуміло, що профілактична діяльність судового експерта, так само як і визначення ним обставин, які сприяли здійсненню злочину, потребують застосування спеціальних знань [15, с. 33].

Потреба у застосуванні спеціальних знань для експертної профілактики екологічних злочинів зумовлена такими обставинами:

— особливим характером об'єктів злочинних зазіхань, якими є природні об'єкти й ресурси, об'єкти тваринного й рослинного світу. Природа, біосфера, навколишнє середовище є предметом великої сфери знань, що отримала назву «екологія» і базується на даних природничих, суспільних і технічних наук;

— специфікою способів здійснення екологічних злочинів у галузі виробництва. Порушуючи правила охорони природи, робітники промислових, сільськогосподарських, комунальних та інших підприємств у процесі виробництва допускають забруднення водоймищ і атмосфери, лісів і ґрунту, які завдають або можуть завдати шкоди здоров'ю людей, сільськогосподарському виробництву, тваринному та рослинному світу, що зумовлює застосування спеціальних знань у галузі промислових процесів і технологій для успішного проведення експертної профілактики [16, с. 33—34].

Виявлені експертом фактичні дані та профілактичні рекомендації, що надаються на цій підставі, як свідчить накопичений досвід, доцільно викладати у висновку експерта. Водночас можливе складання й окремого документа — повідомлення про фактичні обставини, які сприяли (могли сприяти) здійсненню злочину (правопорушення).

Використання спеціальних знань у профілактичних цілях можливе тоді, коли працівник експертної установи братиме участь у справі як спеціаліст, коли братиме участь в огляді місця події, обшуку, у виявленні, закріпленні й вилученні доказів, у тому числі необхідних для встановлення обставин, які сприяли або могли сприяти здійсненню злочину, а також у розробці рекомендацій щодо їх усунення. Діяльність працівника експертної установи як спеціаліста є процесуальною, вона регламентується ст. 1281 і 2701 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) [17].

Обставини, що сприяли здійсненню злочину, не завжди мають значення для розгляду справи по суті і не завжди впливають на долю обвинувачуваного. Однак у деяких випадках ці обставини можуть входити до предмета доказування як обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують або обтяжують покарання (ст. 64 КПК України) [17]. Тому, якщо експерт не фіксує їх у своєму висновку, це може позначитися на повноті розслідування. Вважаємо, що у цих випадках такі факти повинні фіксуватися безпосередньо у висновку експерта, а не у повідомленні [18, с. 130].

Профілактична робота працівника експертної установи не може обмежуватися встановленням тих криміногенних факторів, які перебувають у причиновому зв'язку з розслідуваним злочином. Для запобігання правопорушенням важливими є всі обставини, що мають профілактичне значення, незалежно від того, чи сприяли вони здійсненню цього діяння чи могли сприяти здійсненню аналогічного або будь-якого іншого правопорушення взагалі. У роботі з профілактики екологічних правопорушень необхідно звертати увагу на усунення не тільки тих негативів, які є на цей момент, але і тих, які згодом можуть бути використані злочинцями. Інакше навіть активна і постійна, але однобічна профілактична робота не буде встигати за формами злочинної діяльності, що постійно змінюються.

Профілактична діяльність в експертних установах проводиться у двох формах: процесуальній та непроцесуальній.

Процесуальна форма профілактичної діяльності — це участь спеціаліста у слідчих діях і проведенні судової експертизи. Експертиза щодо встановлення обставин, які сприяють здійсненню злочинів (правопорушень), може бути призначена спеціально, або питання профілактичного характеру можуть бути зазначені разом з іншими. Якщо у постанові (ухвалі) про призначення експертизи немає

питань профілактичного характеру, експерт, керуючись ст. 200 КПК України [17], має право вказати на встановлені ним обставини, що мають значення для запобігання злочинам (правопорушенням). Профілактичні рекомендації, що надаються експертом у цьому випадку, як уже зазначалося, викладаються або у висновку експерта, або в окремому документі — повідомленні про фактичні обставини, які сприяли (могли сприяти) здійсненню злочину (правопорушенню).

Профілактична діяльність у непроцесуальній формі здійснюється у вигляді таких дій:

- довідково-консультативна діяльність;
- узагальнення та аналіз експертної практики;
- вивчення та узагальнення практики застосування кримінальних засобів і методів;
- участь у правовій пропаганді;
- проведення теоретичних та експериментальних досліджень [19, с. 53].

Однак працівник експертної установи, виконуючи процесуальні обов'язки експерта, не має права звертатися з профілактичними пропозиціями до будь-якого органу або особи, крім тих, які призначили експертизу. У непроцесуальному порядку це допускається лише у невідкладних випадках.

Пропозиції щодо запобігання правопорушенням можуть бути висловлені не тільки окремим спеціалістом, але й експертною установою, зокрема у тих випадках, коли ці пропозиції адресовані не судово-слідчим органам, а відомству, від якого безпосередньо залежить усунення причин і умов, що сприяли здійсненню злочину.

Таким чином, коло профілактичних завдань, що вирішуються судовими експертами, безпосередньо пов'язане з тим, у межах якої з форм ця діяльність здійснюється. При процесуальній формі завдання перед експертом формулюються особою, що провадить дізнання, слідчим, судом або з ініціативи експерта, але у межах конкретної справи з повідомленням органу, що призначив експертизу, у висновку або повідомленні. Завдання, рішення за якими базуються на узагальненнях експертної практики або проведенні спеціальних експериментів, реалізуються у межах непроцесуальної профілактичної діяльності. Результати у цьому випадку повідомляються безпосередньо особі (органу), від якої залежить вжиття належних заходів попереджувального характеру [20, с. 51].

Координація діяльності правоохоронних органів з профілактики екологічних злочинів (правопорушень) є невід'ємною умовою успішного проведення спеціальних заходів щодо запобігання їм. Взаємодію судово-експертних установ з правоохоронними органами при реалізації експертних профілактичних пропозицій можна визначити як спільну узгоджену діяльність судово-експертних установ і судово-слідчих органів, спрямовану на підвищення ефективності та якості роботи із запобігання екологічним злочинам (правопорушенням) [21, с. 55].

Список використаної літератури

1. *Безопасность жизнедеятельности* : учеб. для вузов / [Белов С.В., Ильницкая А.В., Козьяков А.Ф. и др.] ; под общ. ред. С.В. Белова. — 7-е изд. — М. : Высшая школа, 2007. — 616 с.

2. *Деформации окружающей предприятие природной среды как предмет судебной экологической экспертизы* / [Костенко В.К., Крупка А.А., Дузь Л.Е., Бордюгов Л.Г.] /

Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики : матер. междунар. науч.-практ. конф. (Симферополь, 7—8 сент. 2006 г.). — Симферополь : ДиАйПи, 2006. — С. 228—231.

3. Канин В.А. Комплексное решение экологических проблем в крупных промышленных регионах / Канин В.А., Тиркель М.Г., Киселев Н.Н. // Уголь Украины. Ежемесячный научно-технический, производственный и экономический журнал. — 2004. — № 9 (573). — С. 44—46.

4. Григорюк М.Е. Угольное производство как составляющая техногенной нагрузки / М.Е. Григорюк // Уголь Украины. — 2006. — № 2 (590). — С. 31—33.

5. Рузметов С.А. Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений: дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.09 / Рузметов Сергей Атаханович. — Калининград, 2003. — 219 с.

6. Концептуальные положения методологии судебной экологической экспертизы / [Дружинин Г.М., Бордюгов Л.Г., Крупка А.А. и др.] / Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірн. наук.-практ. матер. ; ред. кол. Цимбал М.Л., Шепітько В.Ю., Головченко Л.М. та ін. / Мін. юст. України; Харк. наук.-досл. ін.-т суд. експерт. ім. М.С. Бокаріуса; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Харків : Право, 2005. — Вип. 5 — С. 505—512.

7. Сегай М.Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К. : Ін Юре, 1997. — 147 с.

8. Бордюгов Л.Г. Загальні завдання судової екологічної експертизи / Л.Г. Бордюгов / Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте : сб. науч. тр. по матер. науч.-практ. конф. — Одеса : Черноморье, 2007. — Т. 8 : Юридические и политические науки. — С. 49—52.

9. Бордюгов Л.Г. Щодо визначення предмета судової екологічної експертизи / Л.Г. Бордюгов / Ключевые аспекты научной деятельности : матер. II между. науч.-практ. конф. — Днепропетровск : Наука и образование, 2007. — Т. 5 : Право. История. — С. 48—50.

10. Бордюгов Л.Г. Зміст предмета судової екологічної експертизи / Л.Г. Бордюгов // Криміналістичний вісник. — 2007. — № 2 (8). — С. 114—117.

11. Бордюгов Л.Г. Теоретичні питання експертної профілактики злочинів проти довкілля / Л.Г. Бордюгов / Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи : матер. наук.-практ. конф., присв. ювіл. проф. М.В. Салтевського. — Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. — С. 283—289.

12. Бордюгов Л.Г. Поняття і процесуальна природа судово-екологічної експертизи [Електронний ресурс] / Л.Г. Бордюгов // Форум права. — 2009. — № 1. — С. 70—77. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09blgcee.pdf>.

13. Бордюгов Л.Г. Судово-екологічна експертиза : теоретичні аспекти / Л.Г. Бордюгов // Вісник Академії адвокатури України. — 2008. — Вип. 12. — С. 124—126.

14. Алиев И.А. Проблемы экспертной профилактики / И.А. Алиев. — Баку : Азернешр, 1991. — 312 с.

15. Предупреждение преступлений и судебная экспертиза; под общ. ред. Галкина В.М., Петрухина И.Л., Поташник Д.П. — М. : Юрид. л-ра, 1968. — 191 с.

16. Лапин А.В. Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений / А.В. Лапин // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. — 1989. — Вип. 8. — С. 30—41.

17. Уголовно-процессуальный кодекс Украины (с изм. и доп. по сост. на 1 апр. 2003 г.) — Харьков : Одиссей. — 2003. — 288 с.

18. Бордюгов Л.Г. Профилактика правонарушений в деятельности экспертных учреждений Украины / Л.Г. Бордюгов // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. — Донецьк : РВВ ДІВС МВС України. — 1998. — Вип. 2. — С. 129—133.

19. Клименко Н.І. Експертна профілактика / Н.І. Клименко, Н.А. Комісарова // Криміналістичний вісник. — 2007. — № 1 (7). — С. 51-56.

20. Фридман И.Я. О круге профилактических задач, решаемых в судебно-экспертных учреждениях / И.Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1991. — Вип. 43. — С. 50—54.

21. Фридман И.Я. О взаимодействии экспертных учреждений со следственными органами и судами по реализации профилактических предложений / И.Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1981. — Вып. 22. — С. 55—60.

УДК 343.9

І.О. Ієрусалимов, кандидат юридичних наук,
начальник кафедри Навчально-наукового інституту
підготовки слідчих і криміналістів Національної академії
внутрішніх справ, доцент

В.В. Бурлака, здобувач Навчально-наукового
інституту підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

Розглянуто особливості призначення, проведення та використання результатів судово-психологічних експертиз при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, висновок експерта, розслідування злочинів, речові докази, незаконне позбавлення волі, викрадення людини.

Рассмотрены особенности назначения, проведения и использования результатов судебно-психологических экспертиз при расследовании преступлений, связанных с незаконным лишением свободы или похищением человека.

The features purpose and use the results forensics psychologicals expertises in investigating crimes related to unlawful imprisonment or kidnapping.

Судові експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини, призначаються та проводяться відповідно до статей 75, 196 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України), коли для вирішення певних питань при провадженні у справі необхідні спеціальні знання, якими не володіє слідчий. Результати експертиз мають важливе доказове значення.

Вивчення матеріалів судово-слідчої практики свідчить, що разом з іншими видами експертиз найчастіше під час розслідування цієї категорії злочинів призначається судово-психологічна експертиза (4,5 %.)¹.

¹ Єдиний державний реєстр судових рішень України ([http // www. court. gov. ua](http://www.court.gov.ua)). Аналогічні дані були отримані В.В. Олішевським (5%).

Потреба у проведенні зазначеного виду експертиз є значно більшою. Проте, на думку слідчих, у провадженні яких були кримінальні справи зазначеної категорії, призначення та проведення таких експертиз через об'єктивні та суб'єктивні фактори пов'язано з певними труднощами, серед яких можна виділити специфіку їх призначення та тривалість проведення в іншому відомстві (зкладах Міністерства охорони здоров'я), складність методик та специфічність самого об'єкта дослідження — людини як особистості з притаманними їй якостями. Це значно знижує можливості використання судово-психологічних експертиз під час розслідування, а тому потребує більш глибокого аналізу та надання відповідних рекомендацій для підвищення повноти і всебічності розслідування цього виду злочинів.

Правовим, організаційним і тактичним проблемам використання психологічних знань у кримінальному судочинстві присвячено роботи П.Д. Біленчука, М.Ф. Будіянського, В.Г. Гончаренка, В.О. Коновалової, Л.І. Мандрика, Л.П. Конишевої, М.В. Костицького, М.М. Коченова, О.Р. Ратинова, О.Д. Сітковської та інших вчених.

Метою цієї статті є розкриття особливостей та сучасних можливостей використання судово-психологічних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини.

Використання психологічних знань у сфері кримінального судочинства і особливо у процесі розслідування злочинів є необхідною умовою правильної їх кваліфікації, висунення та перевірки обґрунтованих слідчих версій, підвищення ефективності тактики проведення слідчих та оперативно-розшукових заходів, установлення конкретних причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, а також індивідуалізації покарання. З цього приводу О.Д. Сітковська справедливо вважає, що використання психологічних знань необхідне, зокрема, для:

- змістовного розкриття низки понять, які характеризують суб'єктивну сторону злочину;
- розробки і застосування переліку обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання;
- виділення в окремих складах злочину кваліфікуючих або привілейованих випадків;
- вирішення питання про межі кримінальної відповідальності в ситуаціях, що призводять до зменшеної вибірковості поведінки;
- оцінки випадків, коли діяння здійснюються особою з психічними аномаліями або короткочасним розладом психічної діяльності у межах осудності;
- єдиного розуміння при застосуванні понять «осудність», «неосудність», «віковий поріг кримінальної відповідальності» [12, с. 72].

Основними завданнями використання можливостей спеціальних психологічних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини, є:

- встановлення можливості потерпілого об'єктивно та правдиво свідчити;
- вивчення особи злочинця та мотивації його злочинних дій.

Перше завдання вирішується у ситуаціях, коли потерпілі відмовляються від раніше наданих ними свідчень або не підтверджують окремі їх деталі, посилаються на прогалини у пам'яті, не бажають брати участі у слідчих діях, не виявляють зацікавленості у процесі та результатах розслідування, тобто не сприяють йому.

Причому така їхня поведінка не пов'язана з впливом на них з боку підозрюваних (обвинувачуваних) або інших осіб, зацікавлених у результатах справи [11, с. 15—16].

Зазвичай причиною такої поведінки є стан посттравматичного стресу, який супроводжується:

- нав'язливими спогадами про обставини викрадення, які супроводжуються надзвичайно яскравим переживанням окремих деталей;
- несподіваним «відключенням» потерпілого від реальності (дисоціаціями);
- активним прагненням свідомо чи несвідомо уникати усього, що нагадує про викрадення (витиснення з пам'яті події, що травмувала);
- регресивними тенденціями (виникненням поведінки, характерної для минулих подій, підвищеною залежністю від ситуації або загальної думки, небажанням використовувати нові стереотипи поведінки);
- прагненням до усамітнення;
- появою страхів (темряви, закритих просторів);
- тривожністю, відчуттям небезпеки;
- зниженням здатності до співчуття;
- суїцидальними тенденціями (у тому числі у закамуюльованій формі через алкоголь, наркотики, ризиковану їзду);
- невмотивованими і неконтрольованими приступами агресії, гніву, радості.

За наявності цих ознак слідчий повинен спрогнозувати, як стан потерпілої особи позначиться на її спроможності правдиво свідчити у справі та брати участь у розслідуванні, розуміючи, що допомогти їй у цьому може консультація психолога, зокрема, як спеціаліста при проведенні окремих слідчих дій згідно зі ст. 1281 КПК України. Так, наприклад, Кіровоградським районним судом за вчинення злочину, передбаченого ст. 166; ч. 1 ст. 125; ч. 2 ст. 126; ч. 2 ст. 146 Кримінального кодексу України (далі — КК України), було засуджено громадянку А., яка незаконно позбавила волі свого неповнолітнього сина Н., утримуючи його у підвальному приміщенні, не бажаючи доглядати та мордуючи його при цьому. У процесі розслідування злочину з відповідними фахівцями було проведено психолого-медико-педагогічну консультацію. За результатами діагностичного обстеження неповнолітньому Н. було встановлено діагноз легкої розумової відсталості. Проте цей діагноз не вплинув на встановлення істини у справі, а свідчення потерпілого Н. було використано як докази при пред'явленні гр. А. обвинувачення².

Є випадки, коли для отримання експертного висновку необхідно призначити судово-психологічну експертизу потерпілого з метою визначення його стану, завданої моральної шкоди, визначення віктимності його поведінки.

Найбільш важливими для розслідування запитаннями, які вирішуються судово-психологічною експертизою стану потерпілого, є такі:

- який психічний стан був у потерпілого у період сприйняття, збереження і відтворення інформації, яка становить інтерес для слідства;
- чи здатний потерпілий за умов, які склалися, з урахуванням його психологічного стану надавати правдиві свідчення;

² Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-176/2010 п. (<http://www.court.gov.ua>).

— який вплив має соціально-психологічна атмосфера, що склалася навколо потерпілого, з урахуванням його психічних особливостей і теперішнього стану та чи впливає вона на його здатність надавати правдиві свідчення у справі;

— чи доцільна (з урахуванням психічного стану потерпілого) його подальша участь у слідчих діях? [9, с. 85—86].

У випадку негативної відповіді на поставлені запитання вирішення тактичних завдань розслідування і досягнення загальних цілей судочинства ускладнюються. Завданням слідчого у цьому випадку є надання допомоги потерпілому у подоланні наслідків такого стану, що має прямий зв'язок із вчиненим відносно нього злочином.

Проте незалежно від стану потерпілого у будь-якому випадку його свідчення матимуть доказове значення.

Що стосується психологічного дослідження особи обвинуваченого, то воно проводиться слідчим з урахуванням суб'єктивної сторони злочину та супроводжується юридичним аналізом особи обвинуваченого і мотивів його протиправної поведінки. На підставі такого аналізу слідчий вирішує завдання, що пов'язані зі встановленням вини та диференціацією відповідальності співучасників злочину.

Безпосереднє психологічне дослідження особи обвинуваченого у справах зазначеної категорії зазвичай проводиться у двох взаємозалежних напрямках:

1) діагностика стійкої системи мотивів, широти відображення у них існуючих у суспільстві сфер відносин, стійкості домінуючих спонукань, їх ієрархічності, змісту, співвідношення з вимогами суспільства;

2) дослідження характеру, особистісних захисних механізмів, стереотипів поведінки, звичайних способів адаптації до труднощів, особливостей пізнавальної сфери (мислення, уяви, пам'яті, сприйняття, темпу протікання психічних процесів).

Джерелами відомостей при проведенні судово-психологічної експертизи обвинуваченого є результати спостережень, матеріали кримінальної справи, експериментальні дослідження, аналізи бесід з ним тощо [8, с. 12].

Для призначення судово-психологічної експертизи обвинуваченого слідчому необхідно звернути увагу експерта-психолога щодо потреби визначення насамперед цілісної картини особистості обвинуваченого. Така цілісність досягається описом змісту найважливіших для обвинуваченого мотивів, якими він керується у більшості життєвих ситуацій; особливостей цих мотивів, що з великим ступенем ймовірності вплинули на ухвалення рішення про вчинення злочину, а також інших якостей (домінантність, сугестивність, підвищена залежність від референтної групи, емоційна нестійкість).

Зрозуміло, що психологічне дослідження особи обвинуваченого є проміжним етапом при експертному дослідженні мотивації. Окрім досліджень стійких особливостей психічної діяльності обвинуваченого при вивченні мотиваційного процесу, необхідно проаналізувати ситуацію злочину і поведінку злочинця на різних етапах його вчинення. Потрібно також простежити емоційні реакції обвинуваченого на вчинене, його оцінку і відношення до злочину, жертви, себе.

Орієнтовний перелік запитань, які має вирішити судово-психологічна експертиза, такий:

— які індивідуальні психологічні особливості обвинуваченого;

— чи є у нього такі психологічні особливості як ___ (необхідно перелічити попередні діагнози);

— яка мотивація дій обвинуваченого з урахуванням виявлених індивідуальних психологічних особливостей і ситуації, що склалася, становить інтерес для слідства? [5, с. 172].

Наприклад, Апеляційним судом Івано-Франківської області за ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 146, ч. 4 ст. 189, ч. 3 ст. 289, ч. 2, 3 ст. 357 КК України було засуджено гр. Л., який у складі злочинної групи з корисливих мотивів викрав та незаконно позбавив волі гр. В. При цьому гр. Л. без попередньої домовленості зі співучасниками та з метою приховання злочину убив потерпілого, чим вийшов за межі попередніх домовленостей зі співучасниками. Пояснюючи цей факт, судово-психологічна експертиза вказала, що гр. Л. за своїм характером імпульсивний, запальний, і ці властивості істотно вплинули на його поведінку під час вчинення злочину, хоча у момент вчинення вбивства у стані душевного хвилювання він не знаходився (фізіологічного афекту), а отже, може нести відповідальність за інкримінованими йому злочинами.

Установлення мотиваційної сфери злочинних дій часто ускладнюється тим, що підозрювані (обвинувачені), намагаючись полегшити своє становище, часто висувають версії, які висвітлюють їхні дії більш вигідно для них. Як правило, вони вказують на те, що завдали шкоди здоров'ю потерпілого у результаті необхідної оборони, необережності або що під час вчинення злочину перебували у стані афекту. Такі твердження перевіряються шляхом проведення психологічної, психіатричної та комплексної психолого-психіатричної експертизи для встановлення наявності або відсутності стану афекту, здатності обвинуваченого усвідомлювати свої дії і керувати ними [10, с. 63—64], а також дозволяють встановити системні властивості досліджуваного об'єкта (мотиваційна структура психіки обвинуваченого), виявити результати взаємодії комплексу психологічних і психопатологічних факторів, розкрити їх зв'язки, взаємозалежність і взаємозумовленість [2, с. 196].

Таким чином, знання психології обвинуваченого надає слідчому можливість правильного розуміння його внутрішньої позиції, а також вибору найбільш ефективного способу дій та лінії поведінки під час проведення з ним окремих слідчих дій.

Окремим видом психологічного дослідження є судово-психологічна експертиза фонограм і відеозаписів допитів та інших слідчих дій для встановлення факту психічного впливу на допитуваного з боку слідчого або третіх осіб. Як правило, такі експертні дослідження проводяться у тих випадках, коли допитуваний стверджує, що безпосередньо у процесі допиту на нього чинився тиск, і тому він повідомив інформацію, яку від нього вимагав слідчий. Особливо слід підкреслити, що у межах психологічного дослідження аудіо- і відеозаписів обов'язково проводиться експериментально-психологічне обстеження допитуваного, у процесі якого встановлюються його інтелектуальні, особистісні, емоційно-вольові особливості, а також схильність до фантазування і спроможність протистояти впливу [12, с. 67].

Отже, психологічна експертиза як форма використання даних психологічної науки в юридичній практиці широко застосовується під час розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних, зокрема, з незаконним позбавленням волі або викраденням людини. При цьому можливості її постійно зростають. Психологічна

наука збагачує слідчу практику розробками психологічних «пасток», гіпнозу, науково-технічних засобів типу «поліграф», «варіограф» тощо. Проте розширення діапазону втілення спеціальних психологічних знань в юридичну практику можливе лише на основі удосконалення її наукового інструментарію, обробки отриманих результатів за допомогою комп'ютерної техніки, створення мережі спеціальних експертних установ, які б забезпечували проведення психологічної експертизи на місцях (у конкретних регіонах). Цього можна було б досягнути, по-перше, за рахунок розширення науково-дослідних розробок у цій сфері знань, по-друге, шляхом створення спеціалізованих психологічних експертних установ, по-третє, шляхом підготовки кваліфікованих кадрів — юристів-психологів для правоохоронних органів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Богатирев М.Г.* Расследование и предупреждение телесных повреждений / М.Г. Богатирев. — М. : Юрид. л-ра, 1964. — 98 с.
2. *Будіянський М.Ф.* Кримінальна психологія : навч. посібн. / М.Ф. Будіянський. — Оdesa : Фенікс, 2003. — 229 с.
3. *Бурзанова В.С.* Расследование телесных повреждений / В.С. Бурзанова, А.П. Филлипов. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. — 134 с.
4. *Гульдман В.В.* Основные типы мотивации противоправных действий у психопатических личностей / В.В. Гульдман // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 1984. № 1. — С. 31—40.
5. *Дулов А.В.* Судебная психология / А.В. Дулов. — Минск : Высшая школа, 1970. — 392 с.
6. *Звирбуль А.К.* Расследование убийств / А.К. Звирбуль. — М., 1980. — 145 с.
7. *Коновалова В.Е.* Психология в расследовании преступлений / В.Е. Коновалова. — Харьков : Вища школа, 1978. — 143 с.
8. *Олишевський В.В.* Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Олишевський В.В. — Харків, 2005. — 211 с.
9. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е.Р. Россинская. — М., 1996. — 224 с.
10. *Сафуанов Ф.С.* Психология криминальной агрессии / Ф.С. Сафуанов. — М. : Смысл, 2003. — 300 с.
11. *Синенко С.А.* Участие потерпевшего в расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» / С.А. Синенко. — Владивосток : Дальневосточный государственный университет, 2001. — 26 с.
12. *Ситковская О.Д.* Новые направления судебно-психологической экспертизы : справоч. пособ. / Ситковская О.Д., Конышева Л.П., Коченов М.М. — М. : Юрлитинформ, 2000. — 160 с.
13. *Судово-експертна діяльність* : довідник для суддів. — 2-ге вид., перероб. та доповн. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — 908 с.

УДК 343.9

М.Ф. Сокиран, кандидат юридичних наук,
доцент Навчально-наукового інституту підготовки
слідчих і криміналістів Національної академії
внутрішніх справ

К.Ю. Бобрик, здобувач Навчально-наукового
інституту підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБШУКУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ СТВОРЕННЯМ ЗЛОЧИННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Розглянуто особливості тактики обшуку під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації.

Ключові слова: злочинна організація, керівник, організатор, обшук, слідча ситуація, тактичні прийоми, тактичні операції.

Рассмотрены особенности тактики обыска при расследовании преступлений, связанных с созданием преступной организации.

This article addresses specific character of tactics of search in course of investigation of the cases related to underworld criminal organizations.

Під час провадження досудового слідства одним з найпоширеніших засобів одержання матеріалізованої доказової інформації про вчинений злочин або обставини, пов'язані з розслідуваною подією, є обшук.

Кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти змісту цієї слідчої дії були об'єктом наукових досліджень О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, О.Н. Васильєва, Ф.В. Глазиріна, С.Ф. Денисюка, О.В. Дулова, О.О. Закатова, О.О. Леві, Є.М. Лівшиця, С.П. Митрічева, О.І. Михайлова, В.О. Оровера, О.Р. Ратинова, В.Ю. Шепітька та інших авторів. Метою цієї статті є розкриття особливостей тактики обшуку під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації, спираючись на здобутки зазначених вчених.

Аналіз спеціальної літератури та судово-слідча практика свідчать, що водночас з недостатньо чіткою кримінально-процесуальною регламентацією проведення обшуку у процесі розслідування злочинів існують труднощі і суто криміналістичного аспекту. Зокрема, багато юристів не вбачають особливої різниці між процесуальною і криміналістичною сутністю слідчих дій, а криміналістичне поняття обшуку найчастіше ототожнюється з кримінально-процесуальним. Це призводить до неоднозначного розуміння власне поняття процесуальних, а не криміналістичних характеристик обшуку, а отже, недооцінюється тактична роль цієї слідчої дії.

Вважається, що у кожній слідчій дії є процесуальна і тактична сторони. Тому не можна плутати процесуально правові вимоги, що є для слідчого обов'язковими, з тактичними рекомендаціями, які мають альтернативний характер і застосовуються залежно від індивідуальних особливостей тієї або іншої справи [3, с. 144—145]. Як справедливо зазначав О.І. Вінберг, нерідко у саме поняття слідчої тактики криміналістами вкладається процесуальний зміст порядку проведення слідчих дій. Актуальні питання слідчої тактики, що належать до предмета криміналістики, як і раніше, залишаються недостатньо розробленими [4, с. 79].

Враховуючи викладене, тактику обшуку доцільно визначати як систему прийомів, що забезпечують ефективні умови організації, пошуку, попереднього дослідження, вилучення й фіксації шуканих об'єктів, а також прийомів психологічного впливу на осіб, що обшукуються, з метою найбільш повного вирішення процесуальних і криміналістичних завдань обшуку у різних ситуаціях його проведення.

Що стосується розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації, то метою обшуку є викриття керівника (організатора) та учасників злочинної організації, збір інформації саме про організацію злочинного співтовариства. У цьому полягає головна особливість цієї слідчої дії. Тому обшук, що здійснюється відповідно до криміналістичних рекомендацій, є засобом:

- підтвердження факту вчинення злочину злочинною організацією;
- встановлення групового характеру вчиненого злочину;
- одержання інформації про існування злочинної організації, її склад, цілі, розподіл ролей між співучасниками, особу керівника (організатора);
- встановлення наявності у діях підозрюваного (обвинуваченого) ознак, що вказують на його причетність до злочинної організації;
- викриття злочинної діяльності злочинної організації.

Ст. 177 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) передбачено, що для проведення обшуку у слідчого повинні бути достатні підстави вважати, що знаряддя злочину, речі й цінності, які мають значення для встановлення істини у справі чи забезпечення цивільного позову, знаходяться у певному приміщенні або місці чи у певної особи; достатні дані про те, що в певному приміщенні або місці знаходяться розшукувані особи, трупи чи тварини. Тобто законом визначено, що у процесі підготовки до проведення цієї слідчої дії обов'язковим є отримання даних про осіб, в яких буде проводитися обшук, про об'єкти, які необхідно відшукати, а також про місце, де буде проведено обшук.

У справах про злочини, пов'язані зі створенням злочинної організації, ці дані слідчий отримує із:

- заяв про злочини;
- пояснень, складених за результатами опитування;
- свідчень потерпілих, свідків, підозрюваних (обвинувачених), їх родичів, знайомих;
- протоколів оглядів місць пригод;
- каналів зв'язку;
- висновків експертів тощо.

Крім того, найбільш поширеним інформативним джерелом у справах зазначеної категорії є матеріали, отримані оперативно-розшуковим шляхом (у результаті проведення візуальних спостережень та негласних проникнень до приміщень,

інших оперативно-розшукових заходів виявляються особи, які не брали участі у вчиненні злочинів, але за винагороду приховували у себе знаряддя злочину, речі, отримані злочинним шляхом, самих членів злочинної організації тощо).

У справах щодо злочинів, передбачених ст. 255 Кримінального кодексу України, безпосередньо об'єктами пошуку є:

— документи, складені особисто керівником (організатором) злочинної організації (схеми, фотоальбоми, списки телефонних номерів, тексти договорів, клятв членів організації на вірність традиціям);

— комп'ютери та інша оргтехніка, диски, дискети, що могли використовуватися керівником (організатором) для підготовки злочинів, зберігання інформації про членів організації тощо (яка найчастіше у тому чи іншому вигляді є закодованою). Виявити ці джерела та розшифрувати їх зміст — одне з найважливіших завдань слідчого під час проведення обшуку. Однією з найпоширеніших помилок співробітників правоохоронних органів є бажання самотійно і негайно ознайомитися з наявною інформацією, що нерідко призводить до її втрати. Тому рекомендується при виявленні комп'ютера не намагатися самотійно знайти пароль, що захищає наявну інформацію, а вилучити комп'ютер зі знімними носіями інформації та згодом за допомогою відповідних фахівців «прочитати» відомості, які цікавлять слідство;

— речі та інші цінності, отримані у результаті вчинення злочинів;

— зброя або її муляжі, що використовуються членами злочинної організації під час вчинення злочинів;

— предмети маскуванню;

— засоби зв'язку (наприклад, портативні рації, пейджери, мобільні телефони);

— документи, що вказують на існування спільних грошових сум та порядок їх розподілу між учасниками злочинної організації, «тіньова бухгалтерія»;

— гроші та коштовності, банківські документи, цінні папери;

— документи, які містять інформацію про матеріальний стан, місце проживання, роботи, розпорядок дня потерпілих та інших осіб, оскільки останні можуть виявитися причетними до діяльності злочинної організації або бути жертвами злочинів;

— документи, що належать до оперативної інформації (наприклад, дані про графіки та маршрути руху патрульно-постових груп) і можуть вказувати на наявність корумпованих зв'язків групи з представниками правоохоронних органів;

— документи, що підтверджують знайомства та зв'язки членів організації, а також те, що їм відомо про мету її створення, наявність зброї тощо (листи, щоденники, фотознімки, відеозаписи, фонограми);

— документи щодо легальної господарської та фінансової діяльності членів організації.

Обшуки слід проводити у всіх відомих місцях постійного й тимчасового перебування підозрюваних, інших осіб, де може бути виявлено речові докази й документи, майно, отримане злочинним шляхом. Тобто під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації, є потреба у проведенні кількох різних видів обшуків у місцях, розташованих на значній відстані одне від одного.

Особливості мети та завдань обшуку у справах категорії, що розглядається, під час планування та організації цієї слідчої дії потребують з'ясування стійких зв'язків між членами злочинної організації, налагодженості системи взаємодії між

ними, існування постійного зв'язку, координації дій членів організації (які не перебувають під вартою) їх керівником (організатором).

Зважаючи на зазначені обставини, криміналісти звертають увагу на необхідність у процесі розслідування злочинів, вчинених злочинними організаціями, застосування тактичних операцій, елементом яких є обшук [2, с. 113—118; 6, с. 126—131].

Так, наприклад, обшук може бути проведено кілька разів в одному і тому самому місці у процесі тактичної операції «Первинний — повторний обшук» [1, с. 174; 5, с. 265]. Значення такої тактичної операції полягає у можливості виявлення об'єктів пошуку, які було переміщено перед проведенням первинного обшуку до іншого місця або до інших схованок (спростовуючи хибну думку про те, що, оскільки працівники правоохоронних органів провели вже обшук у цьому місці, воно є більш безпечним порівняно з тими, де обшук ще не проводився).

Крім того, у справах категорії, що розглядається, часто виникає необхідність у проведенні одночасних обшуків у кількох членів злочинної організації, які є елементом тактичної операції «груповий обшук» (або «одночасний обшук» у кількох осіб або одночасно у різних місцях). Цю тактичну операцію можна визначити як погоджене за часом проведення екіпірованими слідчо-оперативними групами, які взаємодіють між собою, кількох обшуків у різних місцях або у різних осіб, що здійснюються у межах однієї кримінальної справи. У межах організації цієї тактичної операції, окрім збору необхідної інформації про місця обшуку та осіб, що обшукуються, здійснюється комплектація необхідної кількості слідчо-оперативних груп для проведення обшуків, обговорюються форми й засоби оперативного зв'язку між ними з метою своєчасного обміну інформацією.

У разі наявності кількох місць обшуку також проводиться тактична операція «допущення обшуку з негативним результатом». Суть цієї операції полягає у тому, що обшук проводиться в одному місці, а за іншими місцями, запланованими до обшуку у справі, здійснюється оперативне спостереження (візуальне спостереження оперативних працівників із застосуванням різних технічних засобів фіксації — відповідно до п. 11 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Таке спостереження дозволяє встановити місцезнаходження членів злочинної організації, злочинні зв'язки, простежити переміщення предметів, отриманих у результаті злочинної діяльності, та знарядь злочинів, виявити більш широкий спектр можливих місць приховування об'єктів пошуку та провести результативні обшуки [8, с. 72—86].

Коли передбачається затримання осіб, що обшукуються, проводиться тактична операція «обшук — затримання». При цьому слід заздалегідь передбачити, як здійснюватиметься затримання, яких заходів необхідно вжити для запобігання спілкуванню затриманих осіб між собою, де їх буде розміщено. Крім того, слід вжити заходів з особистого обшуку затриманих, забезпечення спостереження за ними, їх охорони під час обшуку і у разі потреби — ізоляції [7, с. 367]. Для успішного проведення операції створюється слідчо-оперативна група й розробляється детальний план її реалізації.

Зазначені тактичні операції, як свідчить практика, є найбільш поширеними й ефективними під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації.

У зв'язку з високою активністю захисників при викритті керівників (організаторів) злочинних організацій, їх готовністю оскаржувати результати будь-якого оперативного заходу або слідчої дії бажано найдетальніше фіксувати процес обшуку і його результати. З цією метою використовується фото-, відеозйомка. Важливо, щоб обшуки проводилися за особистою участю слідчого і відповідно до ст. 181 КПК України у присутності двох понять.

Таким чином, тактика обшуку під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації, має свої особливості, які необхідно враховувати у практичній діяльності.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Белкин Р.С.* Очерки криминалистической тактики : учеб. пособ. / Р.С. Белкин. — Волгоград : Высшая следственная школа МВД РФ, 1993. — 200 с.
2. *Боровая С.А.* Организационные проблемы проведения групповых обысков по делам о преступлениях, совершенных организованными преступными сообществами / С.А. Боровая / Оперативно-розыскное и криминалистическое обеспечение деятельности органов предварительного расследования : матер. науч.-практ. конф. — Калининград, 1998. — С. 113—118.
3. *Васильев А.Н.* О тактике следствия / А.Н. Васильев // Советская криминалистика на службе следствия. — М., 1956. — Вып. 7. — С. 144—145.
4. *Винберг А.И.* О научных основах криминалистической тактики / А.И. Винберг // Правоведение. — М., 1965. — № 3. — С. 79.
5. *Гусаков А.Н.* Тактика обыска. Криминалистика : учебник / А.Н. Гусаков ; под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. — М. : Высшая школа, 1994. — С. 261—275.
6. *Денисюк С.Ф.* Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистический анализ) : науч.-практ. пособ. / С.Ф. Денисюк, В.Ю. Шепитько. — Харьков : Консум, 1999. — 160 с.
7. *Матусовський Г.А.* Основи методики розслідування злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник / Г.А. Матусовський ; за ред. В.Ю. Шепітька. — Харків : Право, 1998. — С. 365—381.
8. *Яцюк О.В.* Провадження у справах про злочини, що вчинені організованими групами, на досудових стадіях кримінального процесу: дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Яцюк О.В. — Запоріжжя. — 2005. — 200 с.

УДК 343.982.35

И.В. Урсов, начальник сектора

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым

А.В. Никифоров, старший эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ И ПРЕИМУЩЕСТВАХ ПРИМЕНЕНИЯ НАТУРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ НА МЕСТЕ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ

Рассмотрены теоретические, практические и правовые основы проведения специалистом в области транспортной трасологии натурального моделирования при первичном осмотре места дорожно-транспортного происшествия. Приведены преимущества, которые дает применение данного метода транспортной трасологии. Указаны практические советы по проведению натурального моделирования в отдельных ситуациях.

Ключевые слова: натурное моделирование, осмотр места происшествия, следовая информация.

Розглянуто теоретичні, практичні і правові засади проведення спеціалістом у галузі транспортної трасології натурального моделювання при первинному огляді місця дорожньо-транспортної події. Наведено переваги, які дає застосування даного методу транспортної трасології. Надано практичні поради щодо проведення натурального моделювання в окремих ситуаціях.

This article outlines theoretical, practical and legal principles of field reconstruction of chain of events in course of examination of scenes of traffic accidents. Advantages of application of this method are highlighted. Best practices on the routine of the field reconstruction are described.

В практике проведения транспортно-трасологических экспертиз одним из основных и наиболее часто применяемых методов исследования является натурное моделирование, суть которого заключается в определении и сопоставлении взаимных слеодообразующих и следовоспринимающих поверхностей объектов в ходе их экспертного осмотра.

Наглядность применения данного метода с подробным изложением процесса исследования в описательной части и его отображением в иллюстративном материале заключения транспортно-трасологической экспертизы в наибольшей степени обеспечивает ясность этого заключения для участников процесса и его

соответствие требованиям относимости и допустимости, предъявляемым к доказательствам. Кроме того, его преимущество дает возможность в случае необходимости провести экспертный эксперимент [1, с. 67].

Натурное моделирование при проведении транспортно-трасологических экспертиз используется, как правило, при решении экспертом вопросов о механизме столкновения транспортных средств, в частности, об их расположении относительно друг друга и границ проезжей части в момент первичного контакта при столкновении.

Объектами таких исследований являются транспортные средства и следовая информация, отобразившаяся на месте происшествия. Очевидно, что от качества, полноты фиксации, сохранности этой следовой информации и повреждений транспортных средств зависят возможности и доказательственное значение транспортно-трасологической экспертизы. В то же время указанные объекты исследования, в отличие от объектов исследования иных видов трасологических экспертиз, имеют особенность, заключающуюся зачастую в практической невозможности их изъятия с места дорожно-транспортного происшествия (далее — ДТП) и хранения в таких условиях, чтобы отобразившиеся на них следы и повреждения не утрачивали свою информативность. Так, следы торможения транспортного средства, выбоины и царапины на дорожном покрытии, следы разлива и разбрызгивания эксплуатационных жидкостей довольно скоро исчезают в зависимости от интенсивности движения на данном участке дороги, погодных условий, проведения дорожных работ; различные осыпи (грунта, осколков деталей транспортных средств) перемещаются колесами проезжающего транспорта, меняют свое местонахождение под воздействием ветра, убираются с проезжей части; повреждения транспортных средств также могут видоизменяться, утрачивать свою информативность при эвакуации и транспортировке поврежденных автомобилей, из-за коррозии металла вследствие их длительного хранения под открытым небом на стоянках временного задержания транспорта.

Кроме того, как показывает практика, имеют место случаи неполной фиксации следовой информации в схемах и таблицах иллюстраций к протоколам осмотра мест ДТП, самостоятельно составляемых работниками следствия и дознания (отсутствует «привязка» следов к постоянным ориентирам и границам проезжей части, размерные данные не соответствуют действительности, встречаются случаи, когда видимые на таблице иллюстраций следы в схеме к протоколу осмотра места ДТП не зафиксированы). Все это в совокупности нередко значительно усложняет процесс исследования либо приводит к невозможности получения заключений по поставленным вопросам.

При наличии признаков, определяющих точное расположение места столкновения и траекторию движения хотя бы одного из транспортных средств непосредственно перед столкновением, целесообразно в процессе первичного осмотра места ДТП путем натурного моделирования «установить» транспортные средства так, как они располагались относительно друг друга и границ проезжей части в момент первичного контакта. Это с учетом недавнего образования повреждений и следов будет гораздо менее трудоемко, нежели при последующем проведении транспортно-трасологической экспертизы по истечении значительного времени и не на месте происшествия.

Также следует отметить, что некоторые факторы, учитывать которые необходимо при последующем проведении транспортно-трассологической экспертизы, могут быть определены только путем натурального моделирования на месте ДТП, причем желательно в процессе его первичного осмотра либо в наиболее краткие сроки после его наступления, пока следовая информация находится в состоянии, наиболее близком к первоначальному. Такими задачами могут быть, например: определение принадлежности следов торможения либо бокового заноса конкретным колесам транспортного средства; установление того, какими именно частями днища либо элементов подвески автомобиля были оставлены царапины и выбоины на дорожном покрытии и др.

В практике проведения транспортно-трассологических экспертиз НИЭКЦ при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым имело место предоставление следователем эксперту на исследование участка дороги, где произошло встречное столкновение автомобиля и автобуса, в результате которого на дорожном покрытии отобразились выбоины и царапины со следами отброса транспортного средства. При этом на схеме к протоколу осмотра места ДТП следовая информация надлежащим образом не была зафиксирована и размерные данные, определяющие ее расположение, противоречили имевшимся в материалах дела фотографиям и видеозаписи места происшествия.

С помощью натурального моделирования на месте ДТП экспертом было установлено, что данные выбоины и царапины со следами отброса образованы конкретными деталями подвески и элементами днища кузова легкового автомобиля. На основании этого в совокупности с исследованием образовавшегося следа торможения автобуса было установлено достаточно точное расположение транспортных средств относительно друг друга и границ проезжей части в момент первичного контакта при столкновении.

Таким образом, все вышеизложенное однозначно свидетельствует о пользе и необходимости в ряде случаев проведения натурального моделирования непосредственно после совершения ДТП с целью установления механизма столкновения либо отдельных его элементов. При этом обязательной является фиксация процесса и результатов такого натурального моделирования в протоколе следственного действия с помощью фотографирования и (или) видеозаписи.

В случае возбуждения уголовного дела непосредственно после ДТП применение данного метода может быть процессуально оформлено в соответствии со статьями 190, 194 Уголовно-процессуального кодекса Украины [5] как воспроизведение обстановки и обстоятельств события с участием специалиста в области транспортной трассологии, проведенное в целях проверки и уточнения данных, полученных при проведении осмотра.

При невозможности возбуждения уголовного дела непосредственно после ДТП (либо непосредственно после осмотра места ДТП) процесс и результаты натурального моделирования могут быть зафиксированы в протоколе осмотра места ДТП либо дополнительного осмотра места ДТП. В этом случае действия специалиста в области транспортной трассологии, связанные с проведением такого натурального моделирования, можно рассматривать как предварительное исследование следовой информации на месте происшествия без оформления заключения в письменной форме. Это соответствует положениям пп. 3.3.1.3 Наставления

о деятельности экспертной службы МВД Украины, утвержденного приказом МВД Украины от 30.08.99 № 682, с изменениями и дополнениями, внесенными приказом от 10.12.2007 № 465. Согласно Наставлению работнику экспертно-криминалистического подразделения, привлеченному в качестве специалиста для участия в осмотре места происшествия, запрещается проводить на месте происшествия исследование следов и вещественных доказательств (кроме предварительных), давать заключения в письменной форме по поводу выявленных обстоятельств, изъятых следов и вещественных доказательств [2].

Такой подход к правовой оценке и пониманию подобных действий специалиста в области транспортной трасологии при осмотре места ДТП вполне согласуется с целями его участия в данном осмотре и его обязанностями в ходе проведения первоочередных мероприятий на месте ДТП, закрепленными в пп. 3.3.3 Инструкции по организации взаимодействия органов и подразделений внутренних дел при документировании и расследовании дорожно-транспортных происшествий, утвержденной приказом МВД Украины от 03.12.2007 № 460, с изменениями и дополнениями, внесенными приказом от 31.03.2009 № 148. В соответствии с Инструкцией специалист-автотехник принимает участие в осмотре места происшествия с целью содействия оперативному выявлению, фиксации следов и изъятия иных объектов, имеющих значение для анализа механизма происшествия и содержащих поисковую и доказательственную информацию [3].

Следует также отметить, что руководством ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым принято решение (от 12.04.2010 № 33) «О состоянии взаимодействия органов и подразделений внутренних дел Автономной Республики Крым относительно раскрытия и расследования уголовных дел по фактам совершения ДТП и принятия мер по уменьшению их остатка», в котором юридически на ведомственном уровне признана возможность проведения натурального моделирования в ходе первичного осмотра места ДТП и в соответствии с которым работники ГАИ обязаны «...обеспечивать на месте осмотра происшествия наличие специальной техники (автокранов) и специалистов по ее эксплуатации для проведения натурального моделирования механизма ДТП по согласованию со следователем и специалистом-автотехником» [4, п. 4.2].

Очевидно, что согласно нормам действующего процессуального законодательства результаты такого натурального моделирования не могут заменить заключение транспортно-трасологической экспертизы. Однако эти результаты, обладая наглядностью, убедительностью, отсутствием сложности в их понимании и восприятии, полученные путем сопоставления наиболее «свежих» следов, могут сами по себе служить доказательством во всех отраслях юридического процесса, поскольку процессуальное законодательство признает в качестве доказательств «любые фактические данные», которые оцениваются уполномоченными на то лицами «по своему внутреннему убеждению, основанному на всестороннем, полном и объективном рассмотрении всех обстоятельств дела в их совокупности, руководствуясь законом» [5, ст. 65, 67]. Более того, проведение натурального моделирования непосредственно на месте ДТП в краткие сроки после его совершения облегчает понимание механизма столкновения не только для эксперта-автотехника, но и для всех участников процесса, а также значительно сокращает сроки расследования.

Если при последующем расследовании (рассмотрении) дела о ДТП лицо, в производстве которого оно находится, сочтет необходимым провести транспортно-трасологическую экспертизу, то зафиксированные в материалах дела процесс и результаты натурного моделирования, проведенного во время первичного осмотра места ДТП, могут быть использованы экспертом в ходе исследования, а при несогласии эксперта с результатами этого моделирования они должны быть мотивированно им опровергнуты.

Список использованной литературы

1. *Транспортно-трасологическая экспертиза по делам о дорожно-транспортных происшествиях (диагностические исследования) : метод. пособ. для экспертов, следователей и судей.* — М. : ВНИИСЭ, 1988. — 88 с.
2. *Наставление о деятельности экспертной службы МВД Украины, утвержденное приказом МВД Украины от 30.08.99 № 682 (с изменениями, внесенными приказом МВД Украины от 10.12.2007 № 465).*
3. *Инструкция по организации взаимодействия органов и подразделений внутренних дел при документировании и расследовании дорожно-транспортных происшествий, утвержденная приказом МВД Украины от 03.12.2007 № 460 (с изменениями, внесенными приказом МВД Украины от 31.03.2009 № 148).*
4. *Решение совещания руководства ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым от 12.04.2010 № 33 «О состоянии взаимодействия органов и подразделений внутренних дел Автономной Республики Крым относительно раскрытия и расследования уголовных дел по фактам совершения ДТП и принятии мер по уменьшению их остатка».*
5. *Уголовно-процессуальный кодекс Украины.* — Харьков : Одиссей, 2009.

УДК 343.983

Г.І. Собків, експерт Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Тернопільській області

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ У МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Розглянуто обставини, на які потрібно насамперед звертати увагу під час розслідування злочинів, учинених з використанням вогнепальної зброї, та ситуації, які виникають при цьому.

Ключові слова: кримінально-правова характеристика, використання вогнепальної зброї, об'єкт злочинного посягання.

Рассмотрены обстоятельства, на которые необходимо в первую очередь обращать внимание при расследовании преступлений, совершенных с использованием огнестрельного оружия, и возникающие при этом ситуации.

This article outlines the most distinctive circumstances (facts) of the cases related to crimes committed with the use of firearms.

Відомо, що кримінально-правова характеристика є основоположним елементом науки кримінального права і водночас інструментом правозастосовної діяльності при реалізації норм цієї сфери права. Вона необхідна для правильної кваліфікації вчиненого злочину і визначає відповідне покарання за нього. Кримінально-правова характеристика, описуючи злочинне діяння у цілому і кожний елемент складу злочину окремо, є великою за змістом категорією і формується на основі аналізу ознак, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, правильної його кваліфікації та з'ясування інших кримінально-правових питань. Якщо обмежитися аналізом окремих сторін складу злочину, це суперечитиме науковому і практичному визначенню кримінально-правової характеристики.

Враховуючи те, що методики розслідування окремих видів злочинів відрізняються одна від одної залежно від мотиву, мети, способу, об'єкта злочинного посягання, кримінально-правова характеристика повинна будуватися на основі вибраної для побудови методики ознаки. У цьому випадку необхідно говорити не про кримінально-правову характеристику у цілому, а тільки про кримінально-правовий аспект у методиці розслідування конкретних злочинів, у тому числі і з використанням вогнепальної зброї.

Сьогодні у Кримінальному кодексі України (далі — КК України) налічується 269 конкретних складів злочинів і майже у всіх випадках у них наявне пряме вказування

на спосіб учинення злочину. Зблочинних діянь, починаючи від терористичного акту і закінчуючи наругою над могилою, що вказані в КК України, може бути реалізовано з використанням вогнепальної зброї. Застосування зброї має найвищий з усіх можливих засобів криміногенний потенціал. Як свідчать статистичні дані, у державі щорічно з незаконного обігу вилучається близько 3 тис. одиниць вогнепальної зброї, що і зумовлює актуальність цього дослідження.

Оснoву кримінально-правової характеристики складає предмет доказування (ст. 64 Кримінально-процесуального України (далі — КПК України)) — процесуальний інститут, зміст якого розкриває вимоги законодавства щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи і створює передумови того, щоб у кожному випадку з'ясувати, яке коло конкретних обставин потрібно встановити. Ця характеристика передбачає й інші положення процесуального законодавства, зокрема ті, що характеризують особливості порушення справ цієї категорії і прийняття відповідних рішень [2].

Розслідуючи та розкриваючи конкретні злочини, слідчий повинен враховувати індивідуальність та специфічність кожного злочину окремо. Пояснюється це тим, що умови вчинення злочину породжують певні наслідки, що мають велике значення у кримінально-правовому сенсі і без встановлення яких складно або взагалі неможливо вирішити справу по суті.

Ці обставини зумовлюються способом учинення злочину (наприклад, убивство через отруєння). Звичайно, для доказування у цій справі недостатньо буде встановити тільки елементи складу вбивства, обмежившись лише способом учинення цього злочину — використанням отрути. Для цього необхідно встановити низку інших кримінально значущих факторів, а саме: назва отрути, спосіб її застосування (одноразовість чи систематичність), ступінь її небезпеки для оточуючих, джерело придбання (використання службового становища, викрадення тощо).

Наявність зазначених обставин дозволяє об'єктивно визначити стійкість або спонтанність умислу чи необережності, загальну небезпеку отрути або її відсутність, особу винного, ступінь його соціальної небезпеки.

Аналогічні визначення можна застосовувати і до злочинів, учинених з використанням вогнепальної зброї. При цьому найбільш доцільно розглянути вужчу групу цих злочинів (убивство, розбій, нанесення тяжких тілесних ушкоджень), оскільки у структурі злочинності останнім часом вони мають стійку тенденцію до зростання.

Слідча практика свідчить, що спосіб учинення вбивства, розбійного нападу, спричинення тяжкого тілесного ушкодження із застосуванням вогнепальної зброї очевидний із самого початку і не потребує додаткових зусиль для його виявлення, як це буває при отруєнні, удушенні чи інших способах, що використовуються при вчиненні злочинів. Тому криміналістична методика розкриття та розслідування злочинів цього виду не містить методичних рекомендацій, пов'язаних зі встановленням способу вбивства, і повинна починатися з визначення обставин, що створені цим способом, їх кримінально-правового значення у кваліфікації злочину та встановлення інших елементів складу злочину.

До таких обставин належать:

- вид, система та модель застосованої зброї;
- тактико-технічні характеристики зброї (бойові властивості, справність, наявність чи відсутність дефектів, уражаюча здатність);

- кількість і порядок проведених пострілів;
- характер пострілів (прицільність, безперебійність);
- місце, з якого здійснювався постріл, його оцінка (можливість маскуваня, скритність, умови для стрільби);
- дистанція пострілу (з близької відстані чи з далекої);
- характер навколишньої обстановки, в якій здійснювався постріл, з урахуванням небезпеки для інших людей;
- законність носіння та зберігання зброї.

Ці обставини мають важливе значення для розслідування.

Під час розкриття та розслідування досліджуваного виду злочинів можуть виникнути такі ситуації:

- із самого початку за допомогою слідчих дій та оперативно-розшукових заходів встановлено особу, яка використовувала вогнепальну зброю;
- особу, яка здійснила постріл, не встановлено упродовж тривалого проміжку часу.

Остання ситуація найчастіше трапляється у разі вчинення насильницько-корисливих злочинів з використанням вогнепальної зброї. Якщо брати до уваги статистику, то із числа вивчених справ у стані неосудності скоєно лише 11,5 % умисних вбивств (ст. 115 КК України), корисно-насильницьких злочинів (ст. 185, п. 6 ст. 115 КК України) — 74,7 %. При цьому в обох випадках злочинці не були встановлені упродовж тривалого часу, а у 18,1 % справи зупинялися за п. 3 ст. 206 КПК України у зв'язку з не встановленням особи злочинця.

На підставі отриманої інформації слідчий повинен вжити усіх можливих заходів для виявлення обставин, що характеризують спосіб застосування зброї, причому за умов, коли злочинці, які вчинили злочин, намагаються будь-яким чином приховати дійсні обставини злочину і цим сприяти пом'якшенню для себе покарання (стверджують, що це було необхідною обороною, необережністю, нещасним випадком чи самогубством).

Відомо, що на вибір злочинцем способу приховування злочину впливають характер зв'язку злочинця з потерпілим і місце вчинення злочину. Характер і послідовність здійснюваних при цьому дій визначаються особистими даними злочинця та обстановкою вчинення злочину [3].

Вогнепальна зброя як знаряддя вбивства нерідко залишається на місці злочину (на шляху прямування від місця злочину). Окрім знищення слідів злочину, злочинець часто намагається створити собі неправдиве алібі. Як правило, на його прохання родичі і знайомі надають неправдиві свідчення про час його повернення додому у день вбивства, а також про те, що в якийсь конкретний час вони були разом [4].

Слідчий, враховуючи будь-які кримінально-правові оцінки дій підозрюваних і комплекс обставин злочину, вчиненого з використанням вогнепальної зброї, повинен надати правильну оцінку діям підозрюваних. При цьому слід обов'язково звернути увагу на обставини, які обтяжують покарання (ст. 67 КК України), як такі, що характеризують подію злочину та особу винного. Насамперед це стосується виявлення рецидиву злочину із застосуванням вогнепальної зброї, що може бути підставою для визнання обставини, що обтяжує покарання. У зв'язку з цим вважається за доцільне доповнити ст. 67 КК України, врахувавши випадки повторного

застосування вогнепальної зброї, як обставину, що обтяжує покарання і є конкретним показником ступеня тяжкості вчиненого злочину та особи винного.

Крім того, особливу увагу слід приділити фактам надзвичайної жорстокості стосовно потерпілого, які проявляються у:

- великій кількості пострілів, що перевищує межі досягнення злочинної мети;
- упорядкованості (симетричності) поранень (ліве та праве передпліччя, ліве та праве стегно, статеві органи тощо), що свідчить про намагання завдати потерпілому особливих мук.

Зазначені фактори можуть вказувати на прямий намір злочинця заподіяти потерпілому фізичних страждань. Збираючи доказову інформацію, слідчий повинен ураховувати їх кримінальне значення.

Про загальну небезпеку способу вчинення злочинів є багато тверджень. Але коли йдеться про застосування вогнепальної зброї, ми розуміємо небезпеку того, що можуть постраждати сторонні люди. Часто жертвами пострілу стають особи, які не мають жодного відношення до злочинного конфлікту і які за збігом обставин перебували в будинках чи приміщеннях, що знаходилися поблизу місця здійснення пострілу. У цьому випадку потрібно фіксувати такі обставини:

- бойові властивості конкретного виду (зразка) зброї (дальність польоту снаряду, питома кінетична енергія кулі на визначених дистанціях тощо);
- скорострільність зброї;
- характер будівель та їх розташування відносно місця стрільби;
- балістичні можливості рикошету.

Таким чином, всі випадки застосування вогнепальної зброї у населених пунктах є загально небезпечним способом учинення злочинів, якщо загроза життю і здоров'ю людей при цьому є реальною, тобто відповідає дійсності [1].

Потребує уваги ще один кримінально-правовий аспект у методиці розслідування злочинів з використанням вогнепальної зброї — кваліфікація вбивств, розбоїв, нанесення тяжких тілесних пошкоджень. Це питання важливе не тільки для суду, але й для слідчого, оскільки, як свідчить слідча практика, складність кваліфікації таких злочинів залежить від повноти визначення кримінально значущих обставин під час їх розслідування.

Аналізуючи наведене, можна дійти висновку про те, що кримінально-правові аспекти у методиці розслідування злочинів, вчинених з використанням вогнепальної зброї, полягають в індивідуальному підході до кожного злочину окремо. Розслідування таких злочинів повинно починатися з визначення обставин, кримінально-правової та криміналістичної характеристики, а також правильної їх кваліфікації.

Список використаної літератури

1. *Александров Ю.В.* Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. — 4-те вид. / Ю.В. Александров, П.П. Андрушко. — К. : А.С.К. — 2005.
2. *Шиканов В.И.* О междисциплинарной характеристике отдельных видов преступлений / В.И. Шиканов / Криминалистическая характеристика преступлений. — М., 1984. — С. 41—45.
3. *Криминалистика* ; под ред. В.А. Образцова. — М. : Юристъ, 1997. — 558 с.
4. *Криминалистика* ; под. ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. — М. : Высшая школа, 2000. — 378 с.

УДК 343.982.327

В.П. Палійчук, начальник сектору

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Івано-Франківській області*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ

Висвітлено проблеми, що виникають при призначенні та проведенні судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: об'єкти інтелектуальної власності, авторське право, суміжні права, експертиза.

Освещены проблемы, возникающие при назначении и проведении судебной экспертизы объектов интеллектуальной собственности, предложены пути их решения.

This article addresses some problems that arise in course of assignment and conducting of forensic examination of item of intellectual property and ways of solving them.

Останнім часом експертиза об'єктів інтелектуальної власності в Україні дедалі частіше стає предметом обговорення та дискусій на сторінках друкованих видань. Це і не дивно, адже виникнення нового виду судово-експертної діяльності потребує створення теоретичного підґрунтя, що враховує особливості досліджуваних об'єктів та не суперечить загальним методологічним засадам судової експертизи.

У справах про порушення авторських і суміжних прав експертиза займає особливе місце, враховуючи такі обставини:

- специфічність об'єктів дослідження;
- відсутність відпрацьованих методик проведення такої експертизи;
- слідча та судова практика не зовсім впорядковані, а отже, є кілька точок зору щодо необхідності або обов'язковості проведення експертизи у справах цієї категорії.

Предмет будь-якої судової експертизи визначається об'єктом експертного дослідження і питаннями, поставленими слідчим (судом), що вирішуються експертом у межах його спеціальних знань [1].

Будь-який судовий експерт погодиться з твердженням, що від правильності, доцільності сформульованих експертів питань залежать напрям, обсяг та межі експертного дослідження.

Практика призначення судових експертиз об'єктів інтелектуальної власності свідчить про складності у розмежуванні понять «питання факту» та «питання права» і, як наслідок, формулювання питань правового характеру, вирішення яких згідно із чинним законодавством належить до компетенції суду.

Існує думка про те, що немає потреби щоразу проводити експертизу на предмет визначення контрафактності у кожній справі. Така думка мотивується тим, що поняття «контрафактність» є виключно юридичним, оскільки пов'язано з різними формами використання права: згідно із законом або з порушенням закону. Це підтверджує визначення, наведене у ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права»: «контрафактний примірник твору, фонограми, відеограми — примірник твору, фонограми чи відеограми, відтворений, опублікований і (або) розповсюджуваний з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, у тому числі примірники захищених в Україні творів, фонограм і відеограм, що ввозяться на митну територію України без згоди автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, зокрема з країн, в яких ці твори, фонограми і відеограми ніколи не охоронялися або перестали охоронятися». Таким чином, ініціаторів експертизи передусім цікавлять юридичні, правові питання, які вони ставлять перед спеціалістом-експертом, тоді як слідчий мав би сам їх вирішувати слідчим шляхом. Саме ця обставина змушує ініціаторів (суд, слідчих) обережно ставитися до призначення експертизи з метою «визначення контрафактної продукції», що доволі часто трапляється на практиці.

Остаточного висновку про контрафактність продукції можна дійти виключно при підтвердженні юридичного факту відсутності згоди (дозволу) правовласника на конкретний спосіб використання аудіо-, відео- чи іншої продукції (відтворення, поширення тощо). Однак практично у всіх випадках незаконного відтворення продукції, а також її поширення примірники таких творів чи фонограм будуть за тими чи іншими параметрами відрізнятися від легальних чи оригінальних. Такі відмінності, які можуть бути виявлені відповідними експертами — спеціалістами у цій сфері, дозволяють дійти висновку про наявність ознак контрафактної продукції, які будуть доказами порушення авторських і суміжних прав. Окремі види таких експертиз розглядатимуться нижче.

Аналіз цієї ситуації свідчить про необхідність активного реагування науковців і практиків на переформулювання питань правового характеру на такі, що потребують застосування спеціальних знань. Для прикладу:

— правове запитання «Чи відповідає промисловий зразок за патентом України №XXXX умові патентоспроможності «новизна»?» повинно мати таку редакцію: «Чи містяться у матеріалах справи або в інших відомих експерту інформаційних джерелах відомості, за якими сукупність суттєвих ознак промислового зразка за патентом України №XXXX стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки до установи (31 грудня 2010 року)?»;

— правове запитання «Чи відповідають надані на дослідження диски для лазерних систем зчитування законодавству України, що визначає умови розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм та баз даних?» викладається у такій редакції: «Чи містять примірники аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм та баз даних ознаки контрафактності?».

Відсутність єдності у поглядах на допустимість поставлення судовим експертам правових запитань — це лише одна з причин неточності сформульованих запитань.

Непоодинокі випадки, коли сторони, що беруть участь у судовому процесі, намагаються посилити (послабити) або нейтралізувати висновок судового експерта як джерело доказової інформації шляхом:

— постановки суперечливих запитань (сумнів у правильності однієї відповіді породжує сумнів в іншій);

— використання запитань, зміст яких визначає напрям та межі дослідження, а отже, і відповідь;

— використання розмитих формулювань запитань, які розширюють межі дослідження та ускладнюють роботу експерта, відповіді на які є неповними;

— використання запитань-синонімів, відповіді на які надають ту саму інформацію, але відрізнятимуться за формою, що дозволить знайти можливі суперечності;

— постановки запитань, відповіді на які залежать від урахування певних обставин, що робить їх неповними;

— формулювання двозначних запитань, що призводить до різного їх тлумачення.

Непоодинокі випадки, коли право експерта щодо переформулювання запитань, відповідно до п. 4.12 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Мін'юсту [2], не завжди призводить до бажаного результату, а навпаки — неадекватно сприймається сторонами, що провокує двоякі запитання.

Так, нечіткість сформульованих запитань може стати однією з причин призначення повторних експертиз і затягування строків розгляду справи, що спричинює скарги (нарікання) суддів та представників досудових органів.

Виходом із ситуації, що склалася, може стати залучення спеціалістів, зокрема із числа судових експертів, для надання суддям допомоги при формулюванні запитань на вирішення експертизи, що забезпечить об'єктивне встановлення фактичних обставин у справі та унеможливить звинувачення судді в упередженості. Склад таких спеціалістів може формуватися у кожному місцевому та апеляційному суді із числа авторитетних фахівців у відповідній сфері. Залучення спеціалістів для надання допомоги у встановленні фактичних обставин справи могло б здійснюватися за клопотанням хоча б однієї з осіб, які беруть участь у справі, або з ініціативи суду. Але, на жаль, ще не вироблено єдиного підходу до формулювання запитань, і сьогодні це потребує цілеспрямованої праці колективу досвідчених фахівців — представників наукових установ (в Україні існують такі науково-дослідні установи із судово-експертного забезпечення захисту прав інтелектуальної власності: Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Академії правових наук України, науково-дослідні інститути судової експертизи Мін'юсту, науково-дослідні експертно-криміналістичні центри МВС та Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту).

Отже, існує потреба у створенні єдиного типового переліку запитань, які вирішуються експертами за цим напрямом дослідження, що значно полегшило б роботу суддів, представників досудового слідства та експертів.

Практика судово-експертних досліджень об'єктів інтелектуальної власності свідчить, що для встановлення фактичних даних, необхідних для правильного вирішення кримінальної, цивільної або господарської справи, не завжди достатньо

знань у сфері інтелектуальної власності. У багатьох випадках необхідне використання спеціальних знань, що належать до різних видів судових експертиз.

Експертизу, яку може призначити слідчий у справах про порушення права інтелектуальної власності, можна умовно поділити на три типи: специфічну, традиційну і комісійну [3].

Специфічною експертизою може називатися експертиза на контрафактність (іноді її неточно іменують авторознавчою).

Основна мета цієї експертизи — виявлення і встановлення ознак контрафактності примірника твору. Існує точка зору, що правильніше ставити перед експертом запитання саме про визначення ознак контрафактності, оскільки, як було вказано вище, саме поняття контрафактності є юридичним. Проте допустимими є запитання про контрафактність творів, якщо дослідження доручається спеціалісту у галузі охорони авторських або суміжних прав, наприклад, експертам Міжнародної федерації фонографічної індустрії (IFPI), Міжнародної федерації кіноіндустрії (МРА), Асоціації по боротьбі з комп'ютерним піратством [3].

Окрім виявлення ознак контрафактності, перед експертами можна поставити запитання про належність авторських чи суміжних прав. Це суттєвий момент, оскільки однією з можливих захисних позицій імовірного порушника на попередньому слідстві або у суді є спроба запламувати потерпілу сторону шляхом висловлювання сумнівів щодо належності прав саме заявнику-потерпілому. З метою нейтралізації цієї позиції слідчий, окрім виїмки, вивчення і долучення до справи відповідних документів, ставить перед експертами запитання щодо належності прав. Деякі організації та установи (наприклад, Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Мін'юсту) створюють і вже мають базу даних про правовласників на ті чи інші об'єкти авторського або суміжного права. Звернення до баз даних є додатковим підтвердженням належності прав заявнику.

Водночас слід зазначити, що вирішити питання щодо контрафактності продукції можна лише у разі підтвердження правовласником чи його уповноваженими представниками того факту, що це використання об'єкта авторських чи суміжних прав було здійснено без його згоди.

Сьогодні проведення експертизи на контрафактність аудіовізуальної продукції може бути доручено експертам — спеціалістам науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів при ГУ-УМВС України.

Традиційними видами експертизи примірників творів, стосовно яких існують підстави щодо їх контрафактності, є:

- технічна експертиза документів;
- трасологічна;
- товарознавча.

Технічна експертиза документів призначається з метою дослідження якості, способу виготовлення упаковки, захисної етикетки, голограми, відповідності цих об'єктів ліцензійним (тобто оригінальним), виявлення ознак і способів підробки. У процесі цієї експертизи спеціалісти фіксують наявність або відсутність ознак контрафактності, які не цілком очевидні і виявлення яких потребує спеціальних знань, відповідного криміналістичного обладнання, порівняльного дослідження. Так, встановлення факту відмінностей поліграфічної упаковки, вилученої в імовірного порушника, від упаковки оригінальної продукції за дизайном, оформленням,

способом виготовлення (наприклад, виготовлення упаковки шляхом копіювання оригінальної упаковки, виявлення підробки захисної етикетки чи голограми або їх невідповідність оригінальним) свідчить про наявність ознак контрафактності примірника, що досліджується.

На вирішення судово-трасологічної експертизи ставляться запитання щодо можливості використання цього конкретного обладнання для виготовлення конкретних предметів. Наприклад: «Чи виготовлено вилучені CD-диски на наданому на дослідження обладнанні?»; «Чи виготовлено надані на дослідження CD-диски на тому самому обладнанні?».

У випадку вилучення обладнання, яке могло бути використано для тиражування аудіо- або відеозаписів, можна провести відеофоноскопичну експертизу, на вирішення якої поставити запитання щодо використання конкретного обладнання (магнітофону, відеокамери тощо) для виготовлення копій творів, вилучених у імовірного порушника. Правомірно також поставити запитання щодо оцінки якості зображення, звучання на імовірно контрафактних касетах (особливо порівняно з оригінальними), наявності сторонніх шумів, ознак використання цієї плівки для попереднього запису. Зважаючи на розвиток сучасних технологій, важливою та актуальною є експертиза щодо місця виготовлення оптичного носія — лазерного компакт-диску (CD або DVD), а також обладнання, на якому виготовлено контрафактні оптичні носії.

Проведення зазначених експертиз можна доручити штатним експертам Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України та науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів при ГУ-УМВС України.

Методики проведення експертиз добре описано у криміналістичній літературі. Запитання, які можуть бути поставлені перед експертами, впливають із завдань розслідування, і формулювання їх не викликає труднощів.

Для вирішення одного з основних питань — щодо розміру заподіяної шкоди — призначається товарознавча експертиза. При цьому оцінка розміру шкоди залишається за слідчим. У зв'язку з цим некоректно ставити перед експертом запитання про те, чи є ця шкода великою, а необхідно говорити саме про розміри шкоди. При цьому слідчий сам визначає, що саме необхідно брати за орієнтир при визначенні розміру шкоди — існуючі роздрібні ціни, оптово-закупівельні ціни тощо.

Крім того, під час проведення товарознавчої експертизи вирішуються питання щодо визначення вартості конкретної продукції (у разі якщо є підстави сумніватися в заявленій правовласником сумі).

Цю експертизу може бути призначено експертним установам Мін'юсту і МВС України.

У разі потреби отримання відповідей на запитання, які потребують знань різних галузей, може бути призначено комплексну експертизу.

В експертній практиці у сфері авторських і суміжних прав трапляються випадки, коли багатогранність об'єктів унеможлиблює універсалізацію експертів, атестованих за відповідною спеціальністю. Особливо це стосується об'єктів авторського права, перелік яких відповідно до ст. 8 Закону України «Про авторське право та суміжні права» дорівнює 17. Так, кваліфікаційні вимоги до експертів, які атестуються за спеціальністю «дослідження, пов'язані з охороною авторських та суміжних прав», не передбачають наявності базової освіти, пов'язаної хоча б з

одним із 17 видів цих об'єктів — достатньо лише вищої освіти та освіти у сфері інтелектуальної власності. Водночас зрозуміло, що, отримавши кваліфікацію судового експерта, той самий фахівець, наприклад, юрист за фахом, не може кваліфіковано проводити дослідження стосовно музичних творів, комп'ютерних програм та творів архітектури. Тому доречно навести визначення ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»: «Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань» [4].

Висвітлені проблеми, що виникають при призначенні та проведенні судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, та запропоновані шляхи їх розв'язання свідчать про необхідність об'єднання зусиль всього експертного корпусу, суддів та представників досудових органів для розробки та впровадження єдиних підходів судово-експертного супроводу, що є невід'ємною складовою дійового механізму захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Шляхов А.Р.* Словарь основных терминов судебной экспертизы / А.Р. Шляхов. — М. : ВНИИСЭ. — 1980. — 92 с.
2. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5, зі змінами та доповненнями згідно з наказом Міністерства юстиції України від 30.12.2004 №144/5.*
3. *Завидов Б.Д.* Вопросы назначения и проведения экспертиз по делам о нарушении авторских и смежных прав [Электронный ресурс] / Б.Д. Завидов, С.Ю. Лапин. — Режим доступа : <http://www.crime-research.org/library/Sled.htm>.
4. *Судова експертиза прав інтелектуальної власності ; за ред. П.П. Крайнева.* — К. : НДЦСЕПІВ, 2006. — 18 с.
5. *Афанасьев В.* Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності в Україні: теорія і практика / В. Афанасьев // Інтелектуальна власність. — 2006. — № 9. — С. 13—17.
6. *Авдєєва Г.К.* Роль судової експертизи контрафактної аудіовізуальної продукції у боротьбі з піратством / Г.К. Авдєєва // Криміналістичний вісник. — 2005. — № 2 (2). — С. 107—112.
7. *Дорошенко О.Ф.* Проблеми організації та проведення судової експертизи при захисті прав інтелектуальної власності / О.Ф. Дорошенко // Інтелектуальна власність. — 2007. — № 2. — С. 41—44.
8. *Москаленко В.* Про поглиблення спеціалізації суддів та деякі питання вдосконалення процесуального законодавства / В. Москаленко // Інтелектуальна власність. — 2007. — № 2. — С. 39—41.

УДК 343.983 : 343.77

О.В. Ринкова, аспірант Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

НЕОБХІДНІСТЬ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто проблеми комплексності при використанні спеціальних знань для проведення окремих слідчих дій та призначення комплексної судово-екологічної експертизи під час розслідування злочинів проти довкілля.

Ключові слова: екологічні злочини, спеціальні знання, судово-екологічна експертиза, комплексні судово-експертні дослідження.

Рассмотрены проблемы комплексности при использовании специальных знаний для проведения отдельных следственных действий и назначения комплексной судебно-экологической экспертизы при расследовании преступлений против окружающей среды.

This article addresses complex approach to the application of expertise for particular investigative actions and to assignment of complex forensic ecological examination in course of investigation of crimes against environment.

Численні повідомлення у пресі про різноманітні значні й менш помітні, але також небезпечні техногенні аварії, викиди шкідливих речовин у повітря та водоймища, а з тим і коментарі лікарів, екологів та біологів щодо випадків масового захворювання населення і забруднення довкілля значних територій вказують на те, що екологічний стан в Україні продовжує погіршуватися. Швидкими темпами вичерпуються природні ресурси, знищуються лісові масиви, зневоднюються й зменшуються басейни річок, погіршуються умови для самовідновлення природи. Екологічна проблема у нашій країні, як і у більшості інших країн Європи та світу — одна з найважливіших не лише економічних, а й соціальних проблем. На думку вчених, безвідповідальне ставлення до природи виводить світ на межу екологічної катастрофи. Сьогодні природа перебуває у такому критичному стані, що її неблагополуччя відбивається на умовах життя населення, на його здоров'ї, зростає кількість тяжких хронічних захворювань, генетичних відхилень у новонароджених дітей, зменшується тривалість людського життя. Загострення екологічних проблем є характерним для багатьох регіонів України, а в окремих з них ситуація наближається до критичної.

Останніми роками спостерігається збільшення кількості фактів виявлення екологічних правопорушень і навіть злочинів. Заходи держави із запобігання цим

явищам виявляються нерезультативними. До факторів, що впливають на погіршення ефективності діяльності правоохоронних та природоохоронних органів, належить недостатній рівень використання спеціальних знань у галузі екології та суміжних з нею природничих наук під час виявлення, розкриття та розслідування екологічних злочинів з метою встановлення фактичних обставин негативного антропогенного впливу на довкілля.

Метою статті є дослідження проблемних питань використання допомоги спеціаліста, призначення і проведення судово-екологічної експертизи з метою сприяння при встановленні фактичних обставин вчинення злочинів проти довкілля, розміру матеріальних збитків, завданих життю, здоров'ю людини та довкіл्लю.

Екологічні злочини мають свої характерні ознаки, що визначаються специфікою об'єкта та предмета злочинного посягання. У кримінальному законодавстві України (як і у законодавстві сусідніх країн) немає такої кримінально-правової категорії, як «екологічні злочини». Ця категорія у такому визначенні має чітко виразне кримінологічне та криміналістичне забарвлення. Розділ VIII Кримінального кодексу України «Злочини проти довкілля» містить 19 статей, які передбачають відповідальність як за посягання на природне середовище у цілому, так і за спеціальні злочини проти довкілля, тобто такі, що посягають на окремі та чітко визначені об'єкти. Російський вчений В.В. Сверчков виокремлює три групи злочинів проти довкілля:

- злочини, що порушують правила загальної екологічної безпеки;
- злочини, що посягають на базові об'єкти довкілля (атмосферу, водойми, континентальний шельф);
- злочини, що посягають на рибні запаси, рослинний та інші органічні світи [1, с. 123].

Вітчизняний дослідник зазначених проблем В.А. Клименко виокремлює чотири групи злочинів проти довкілля залежно від безпосереднього об'єкта:

- злочини проти екологічної безпеки;
- злочини, що посягають на встановлений порядок використання землі та її надр;
- злочини, що посягають на встановлений порядок використання водних ресурсів та атмосферного повітря;
- злочини, що посягають на встановлений порядок використання флори і фауни [2, с. 272].

Водночас С.О. Книженко говорить не про категорію «злочини проти довкілля», а власне про екологічні злочини і вважає, що це передбачені кримінальним законом злочинні посягання на довкілля, які вчиняються службовими, спеціально уповноваженими особами, на яких покладено обов'язок дотримання встановлених екологічних правил, а також іншими особами шляхом злочинної діяльності або бездіяльності, яка заподіяла шкоду довкіл्लю, спричинила загибель або захворювання людей, інші тяжкі наслідки або створила небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Ураховуючи кримінально-правову класифікацію та криміналістичну характеристику злочинів проти довкілля, С.О. Книженко виокремлює чотири групи екологічних злочинів, а саме:

- злочини, скоєні злочинними або організованими групами, окремими особами шляхом незаконного корисливого вилучення об'єктів рослинного, тваринного світу, корисних копалин;

— злочини, скоєні службовими, спеціально уповноваженими, іншими особами шляхом забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, земель;

— злочини, скоєні службовими, спеціально уповноваженими, іншими особами шляхом знищення (пошкодження) лісових масивів, рибних запасів, територій, взятих під охорону держави;

— злочини, скоєні службовими, спеціально уповноваженими, іншими особами шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки [3, с. 36].

Пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів з протидії злочинності, у тому числі розслідування і розкриття екологічних злочинів, є підвищення ефективності та результативності дій кожного з учасників цього процесу.

Значний ступінь суспільної небезпеки, зростання кількості екологічних злочинів, високий показник їх латентності, низький рівень розкриття цих злочинів, складнощі у доборі спеціалістів для надання допомоги у проведенні окремих слідчих дій та судово-експертних досліджень і водночас недостатня розробленість відповідних методичних рекомендацій, їх недостатня орієнтованість на сьогоdnішні проблеми слідчої та судової практики обумовлюють потребу у дослідженні сучасного стану розвитку судово-екологічної експертизи.

Важлива роль при виконанні цього завдання держави належить судово-експертним установам та експертно-криміналістичним підрозділам. Не випадково науковці та практики звертають увагу на те, що успішне розслідування та розгляд у судах кримінальних справ, пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства, потребують максимального використання сучасних наукових досягнень [4, с. 59].

Однією з основних процесуальних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів є проведення судової експертизи та використання її висновків у доказуванні. Розкриття та розслідування практично кожного екологічного злочину супроводжується судово-експертним забезпеченням — участю співробітників експертних установ та експертно-криміналістичних підрозділів як спеціалістів у проведенні слідчих дій, а також безпосереднім проведенням судово-експертних досліджень. Установлення місця, часу вчинення злочину, обстановки, а також умов і причин, що сприяли посяганням на об'єкти довкілля або завданню шкоди екології у результаті недбалості, необережності з боку винних осіб — все це потребує використання спеціальних знань.

Проблеми спеціальних досліджень під час розслідування кримінальних справ, порушених за фактами екологічних злочинів, були у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Цим питанням присвячено низку наукових праць А.Р. Аш-хамахова, Л.Г. Бордюгова, М.О. Духно, В.В. Єгошина, В.О. Коновалової, Ю.Г. Корухова, Г.А. Матусовського, Г.Г. Омелянюка, А.М. Плешакова, М.О. Селіванова та інших. Вони розглянули кримінологічні, кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти проблеми. З огляду на багатовекторність цієї теми та складнощі, які виникають у практиці розкриття та розслідування злочинів зазначеної категорії, багато питань щодо застосування положень криміналістики та судової експертизи розкрито не повною мірою. На це вказують науковці, зазначаючи в своїх дисертаційних дослідженнях недостатню вивченість проблеми використання спеціальних знань і, зокрема, такої їх форми, як проведення судово-екологічної експертизи. У спеціальній літературі наводяться лише окремі приклади вдалого проведення цього виду експертиз [5, с. 23].

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві України призначення експертизи розглядається як один зі способів використання спеціальних знань у судочинстві. Згідно з ч. 1 ст. 75 Кримінально-процесуального кодексу України експертиза призначається слідчим у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Оскільки призначення експертизи є процесуальним рішенням слідчого, а її проведення суворо регламентовано нормами процесуального права, вона є своєрідною процесуальною дією при доказуванні зі специфічною процесуальною формою, де експерт, використовуючи спеціальні знання, навички і досвід, самостійно у межах своєї компетенції проводить дослідження та виявляє нові докази, що мають значення для встановлення істини.

Загалом термін «експертиза» походить від латинського слова «*expertus*» у значенні «досвідчений» і означає дослідження експертами якого-небудь питання, об'єктивне дослідження, яке провадять фахівці, не пов'язані із зацікавленими у справі сторонами.

За гносеологічною природою експертиза — це різновид практичного встановлення конкретних фактів, явищ з використанням положень науки, наукових засобів і методів за науково розробленою та перевіреною практикою методикою. В основу експертизи як окремого виду дослідження покладено як відомі (вихідні) емпіричні дані, так і наукові факти, функції яких полягають у встановленні предмета експертизи, виявленні видів зв'язків між емпіричними даними, визначенні можливості існування шуканого факту [6, с. 9—10]. Будь-яка експертиза за таким визначенням — це насамперед застосування спеціальних, професійних знань, перевірених практичним досвідом.

З'ясування природи експертизи передбачає врахування як родових, так і видових ознак. Родові ознаки мають наочний прояв у сучасній практиці застосування судових експертиз у різних галузях знань. Особливий статус має державна експертиза, наприклад, державна екологічна експертиза проектів, реалізація яких може спричинити негативні наслідки у довкіллі, а також державна експертиза запасів корисних копалин тощо. Завданням екологічної експертизи є встановлення відповідності господарської або іншої діяльності екологічним вимогам і визначення допустимості реалізації об'єкта екологічної експертизи. Основною метою проведення екологічної експертизи є запобігання імовірним несприятливим впливам цієї діяльності на довкілля. Термін «державна експертиза» належить також до спеціалізованих організацій, що здійснюють спеціальні дослідження у тій або іншій галузі (наприклад, державна експертиза проектів МНС).

Судова експертиза — один з різновидів експертизи, що має окремі ознаки, зазначені у процесуальному законі. Як і будь-яка інша, судова експертиза є спеціальним дослідженням. Проте не будь-яке дослідження можна назвати судовою експертизою. Судова експертиза характеризується такими ознаками:

— підготовка матеріалів на експертизу, призначення і проведення її з дотриманням спеціального правового регламенту, що визначає права та обов'язки експерта, суб'єкта, який призначив експертизу, та учасників кримінального, цивільного або арбітражного процесу;

— проведення дослідження, що ґрунтується на використанні спеціальних знань у різноманітних галузях науки, техніки, мистецтва або ремесла;

— формулювання висновку, що має статус джерела доказів у справі.

Обов'язки, права та відповідальність судового експерта, організація проведення експертизи та оформлення її результатів визначаються Законом України «Про судову експертизу», Кримінально-процесуальним, Цивільним процесуальним та Господарським процесуальним кодексами України. Також в експертних установах можуть проводитися дослідження, результати яких викладаються у письмових висновках спеціалістів, які можуть мати значення для вирішення питання щодо порушення кримінальної справи.

Різні судові експертизи можуть бути призначені і під час розслідування екологічних злочинів. М.О. Духно та Ю.Г. Корухов пропонують класифікацію таких експертиз, поділяючи їх на чотири групи:

- експертизи, що встановлюють характер і розмір спричиненої шкоди;
- експертизи, що встановлюють причини злочину;
- експертизи, що встановлюють окремі обставини злочину (час, місце);
- експертизи «традиційного плану» — трасологічні, балістичні тощо [7, с. 17].

Судово-екологічна експертиза як клас судових експертиз — це практична діяльність фахівців у галузі екології, яка полягає у дослідженні негативного антропогенного впливу на конкретні об'єкти довкілля і здійснюється у процесі кримінального, цивільного або адміністративного судочинства, коли виникає потреба у використанні спеціальних знань у галузі екології, біології, ґрунтознавства та інших природничих наук. Судово-екологічна експертиза надає змогу встановити важливі фактичні обставини допущених правопорушень у сфері екології, розкрити причинні зв'язки між екологічним правопорушенням та негативними наслідками, що настали після нього.

Проведення судово-екологічної експертизи передбачено Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України. Відповідно до пп. 1.2.4 цієї Інструкції екологічна експертиза належить до основних видів експертиз, що проводяться судовими експертами науково-дослідних інститутів судових експертиз Мін'юсту [8]. Об'єктами досліджень судово-екологічної експертизи є:

- локальна ділянка місцевості, де було виявлено ознаки негативного антропогенного впливу;
- проби атмосферного повітря, води, ґрунту, відібрані у межах антропогенно-порушеного об'єкта довкілля;
- зразки флори та фауни, що зазнали негативного антропогенного впливу;
- різноманітні механізми, обладнання та деталі з місця, де відбулася подія чи настали її наслідки;
- технічна документація, технологічні регламенти та акти перевірки екологічного стану об'єктів;
- результати обстеження об'єктів довкілля санітарно-епідеміологічними, природоохоронними та іншими спеціально уповноваженими органами [9, с. 94].

До завдань судово-екологічної експертизи, як правило, належать:

- визначення виду та місця розташування джерела негативного антропогенного впливу;
- охарактеризування негативного антропогенного впливу на довкілля у часі та просторі;

- встановлення механізму негативного антропогенного впливу;
- визначення масштабів, а також виявлення умов і обставин, що сприяли посиленню негативного антропогенного впливу;
- встановлення обставин, пов'язаних з порушенням природоохоронного законодавства, умов експлуатації потенційно небезпечних об'єктів та дій (бездіяльності) спеціально уповноважених осіб у галузі охорони довкілля та природокористування, що сприяло завданню шкоди здоров'ю людини або призвело до смерті чи інших тяжких наслідків.

Вирішення цих завдань потребує участі при їх вирішенні експертів різних спеціальностей. У зв'язку з цим судово-екологічна експертиза зазвичай має комплексний характер і тому проводиться спеціалістами різних спеціальностей, які формулюють загальний висновок. Слушною є пропозиція авторів посібника «Експертизи у судовій практиці» щодо призначення під час розслідування екологічних злочинів разом з екологічною експертизою або у комплексі з нею інших судових експертиз (судово-медичної, біологічної, хімічної, судово-ветеринарної, іхтіологічної, технологічної, курортологічної, будівельно-технічної, гідротехнічної), оскільки шкідливі наслідки в екологічній сфері мають зазвичай чітко виражений предметний характер, що пов'язано із захворюваннями людей, загибеллю тварин, знищенням родючих шарів ґрунту, погіршенням бальнеологічних властивостей ділянок місцевості тощо [10, с. 179].

Висновки комплексної судово-екологічної експертизи можуть вплинути не лише на кримінально-правову кваліфікацію дій винних осіб, а й вказуватимуть на конкретні ознаки злочинного діяння. Ці питання постають вже на початку розслідування кримінальної справи, коли приймається рішення щодо її порушення за ознаками конкретної статті Кримінального кодексу України. Важливу допомогу слідчому при оцінюванні обстановки злочину та збиранні зразків для експертних досліджень можуть надати спеціалісти з різних галузей знань: екологи, хіміки, фізики, судові медики, біологи, агротехніки, зоологи, іхтіологи, орнітологи, ентомологи та інші фахівці, яких доцільно запросити для участі у проведенні огляду місця події. З огляду на подальше призначення судово-екологічної експертизи спеціалісти допоможуть слідчому надати правильну характеристику злочину і відібрати зразки, потрібні для експертного дослідження (у тому числі підібрати відповідні технічні засоби для отримання зразків), допомогти у створенні необхідних умов для зберігання і транспортування зразків, їх пакування та доставки до експертних підрозділів. На етапі підготовки експертизи спеціалісти допоможуть слідчому визначитися щодо потреби призначення комплексної експертизи і якої саме, правильно сформулювати питання експертам та визначити відповідну судово-експертну установу.

На підставі викладеного можна зазначити, що судові експертизи під час розслідування екологічних злочинів повинні призначатися, як правило, на стадії порушення кримінальної справи, тобто тоді, коли первинна обстановка на місці події ще не зазнала значних змін і є можливість найбільш повного виявлення та вилучення об'єктів експертних досліджень. Враховуючи, що розслідування екологічних злочинів потребує застосування комплексу знань з різних галузей науки і техніки, доцільно залучати спеціалістів з різних галузей знань вже на початковому етапі розслідування та призначати комплексні судові експертизи.

Список використаної літератури

1. *Сверчков В.В.* Уголовное право. Особенная часть : краткий курс лекций / В.В. Сверчков. — М. — 213 с.
2. *Кримінальне право України. Особлива частина. Екологічні злочини* : підручник ; за ред. М.І. Хавронюка, В.А. Клименка. — К. : Юридична думка, 2004. — С. 269—317.
3. *Книженко С.О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ...канд. юрид. наук. : 12.00.09 / С.О. Книженко. — Харків, 2005. — 207 с.
4. *Бордюгов Л.Г.* Судово-екологічна експертиза як важлива ланка у боротьбі з екологічними правопорушеннями / Л.Г. Бордюгов // Форум права. — 2008. — № 3. — С. 59—64.
5. *Иванов П.Ю.* Порча земли: криминалистическое обеспечение расследования : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / П.Ю. Иванов. — Ижевск, 2004. — 26 с.
6. *Тригулова А.Х.* Экспертное исследование как процесс познания : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А.Х. Тригулова. — Харьков, 1987. — 21 с.
7. *Духно Н.А.* Расследование экологических преступлений / Н.А. Духно, Ю.Г. Корухов. — М. : Юрид. ин-т МИИТа, 2001. — 20 с.
8. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень*, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5).
9. *Справочник следователя. Подготовка и назначение судебных экспертиз.* — Вып. 3. — М. : Российское право, 1992. — 320 с.
10. *Экспертизы в судебной практике* : учеб. пособ. / [Гончаренко В.И., В.Е. Бергер, Варфоломеева Т.В. и др.]. — К. : Вища школа, 1987. — 200 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.985 : 343.541

Е.В. Александренко, кандидат юридических наук,
доцент Учебно-научного института подготовки
следователей и криминалистов Национальной
академии внутренних дел

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ СОВЕРШЕНИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ СЕРИЙНЫХ СЕКСУАЛЬНЫХ УБИЙЦ

Рассмотрены особенности совершения серийных сексуальных убийств. Приведены результаты анализа и выделены характерные признаки серийных сексуальных убийств. Отмечены допущенные ошибки при раскрытии и расследовании указанных преступлений.

Ключевые слова: серийное сексуальное убийство, серийные сексуальные убийцы, характерные признаки серийных сексуальных убийств, следственные ошибки.

Розглянуто особливості вчинення серійних сексуальних убивств. Наведено результати аналізу та виділено характерні ознаки серійних сексуальних убивств. Відмічено помилки, допущені під час розкриття та розслідування вказаних злочинів.

This article describes special nature of serial sex murders, presents the results of their analysis, and specifies their particular features. Some mistakes made by police in course of investigation of such crimes are outlined.

Преступления сексуальных маньяков привлекают внимание общественности и правоохранительных органов в силу их жестокости, многочисленности жертв, продолжительности преступной деятельности (за 25 лет своей преступной деятельности С. Ткач изнасиловал и убил более 40 женщин и девочек), и часто — безуспешности обнаружения преступников.

Описанию совершения таких преступлений, установлению и изобличению преступников посвящено много работ юристов и журналистов [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

В этих работах уделено большое внимание анализу совершенных преступлений и итоговому их завершению, однако не сформулированы криминалистические методические рекомендации, которые способствовали бы своевременному пресечению деятельности маньяков. Детальное ознакомление с имеющейся по этому вопросу литературой позволяет выделить основные недостатки в организации и проведении раскрытия и расследования этих преступлений.

Как известно, задача криминалистики состоит в том, чтобы с помощью определенных средств и методов оптимизировать деятельность по расследованию преступлений. Этому «...могут и должны помогать криминалистические рекомендации, выработанные на основе изучения и обобщения практического опыта, причем как положительного... так и отрицательного характера (следственные и экспертные ошибки, просчеты, допущенные оперативно-розыскными подразделениями, и т. п.). Если на положительный опыт в криминалистической литературе, методические разработки и рекомендации, обобщения следственной и судебной практики имеется достаточно много ссылок, то отрицательные моменты порой замалчиваются, что недопустимо. Это обусловлено многими причинами: ведомственными интересами, стремлением предоставить требуемые показатели, «нездоровым соперничеством» между правоохранительными органами, сохранением духа определенной корпоративности и закрытости, препятствующего признанию профессиональных ошибок. Независимо от сказанного выше, следственные, экспертные и, насколько возможно, «гласные» ошибки органов дознания должны подвергаться объективному тщательному анализу, подробному критическому рассмотрению во избежание их в дальнейшей практической деятельности» [9, с. 322].

Полностью соглашаясь с А.С. Фоминой, следует заметить, что не только указанные «гласные», но и все ошибки при раскрытии и расследовании преступлений должны быть определены. Существенного вреда от этого интересам расследования, за соблюдением которых часто скрываются допущенные упущения, причинено не будет, поскольку данная информация, а также результаты обобщения и анализа предназначены и будут оглашены сотрудникам органов следствия и дознания, тем, кто непосредственно участвует в расследовании. Мнимая же «забота» об интересах расследования, а точнее сказать — о чести мундира сотрудников соответствующих правоохранительных ведомств (органов), принесет больше вреда, чем пользы.

Анализ общих признаков серийных сексуальных убийств позволил сформировать более двадцати признаков, отражающих особенности этих преступлений, которые можно определить как наиболее точно характеризующие рассматриваемые преступления (см. таблицу).

В таблицу сведены максимально совпадающие для всех преступников признаки, наличие которых может указывать именно на серийного сексуального убийцу-маньяка. Учет этих признаков в комплексе позволяет сделать почти безошибочный вывод о совершении преступления именно указанным лицом. У каждого из проанализированных преступников имеются свои подходы к выбору жертв, способу совершения изнасилований и убийств, которые могут либо отличаться, либо совпадать у различных маньяков (например, А. Чикатило и С. Ряховский не разделяли жертв по половому признаку).

Характерные признаки серийных сексуальных убийств

Таблица

ФИО	Количество жертв	Пол, возраст жертв (мужчины, женщины, _взрослые, подростки, дети)	Оставшиеся в живых, потерпевшие	Место нападения		Способ совершения										Место обнаружения трупа		При осмотре места преступления обнаружены			Половой акт					
				Уединенное безлюдное место (лес, парк и т.п.)	Общественное место (улица, переулок)	Выслеживание	Заманивание	Использование оружия	Манипуляции	Убийство совершено	Способ убийства	С живой жертвой (отрезание половых органов, иных частей тела)	Манипуляции с мертвым телом	В месте нападения	Недалеко от места нападения	В регионе проживания, работы преступника	Удушение руками	Удушение иным способом	Совпадает с местом совершения преступления	Не совпадает с местом совершения преступл.	Наличие очевидцев, свидетелей	Похищение вещей потерпевших	Биологические объекты (волосы, кровь, сперма)	Следы рук, ног, обуви преступника	До убийства	После убийства
Г. Михасевич	36	ж/в	+	+		+																				
А. Чикатлио	53	мж/вд	-	+		+		нож	+	+											с		+			+
С. Раховский	20	мж/вп	+	+		+		нож	+	+													+			+
С. Головкин	14	м/дп	+	+		+		нож	+	+											с		+			+
С. Ткач	40	ж/вд	+	+		+																				+
Ю. Кузьменко	13	ж/в	+	+		+															к					+

Приведенная таблица характерных признаков наиболее известных серийных сексуальных убийц еще не позволяет создать методику, дающую возможность ускоренным темпом раскрывать их преступления. Значение ее состоит в обобщении выделенных совпадающих признаков, с учетом которых можно «прицельнее» вести поиск преступников. Как видно из таблицы, по всем анализируемым делам имелись свидетели. Указанные в таблице характерные признаки свидетельствуют о возможности выявления маньяков в результате допущенных ими ошибок, и о совершенных (зачастую серьезных) просчетах в деятельности правоохранительных органов. Поэтому важно находить и отмечать типичные недостатки и ошибки в деятельности оперативных работников и следователей, исключение которых сделало бы деятельность милиции и прокуратуры более результативной, позволило бы эффективнее использовать существующие методики расследования.

К сожалению, вследствие указанных выше причин, узнать о таких ошибках порой бывает невозможно, поскольку они, как правило, в материалах уголовных и оперативно-розыскных дел не отражаются. В силу ведомственной закрытости получить доступ к таким материалам зачастую также невозможно. О допущенных ошибках и просчетах можно узнать только от субъектов расследования, прокуроров, контролирующих расследование, из решений судов (постановлений, определений). Однако участники расследования, связанные ведомственными корпоративными интересами, а также психологическими трудностями, связанными с признанием в собственных ошибках, вряд ли с охотой согласятся поведать о них. Тем не менее данная проблема существует, и ее необходимо решать, поскольку подобные ошибки и просчеты в раскрытии и расследовании преступлений серийных сексуальных убийц чреваты тяжкими последствиями. Примером этому служат дела Г. Михасевича, А. Чикатило, С. Головкина, С. Ряховского, С. Ткача и др.

В данной статье на основе имеющейся литературы (сведений) сделана попытка обобщить наиболее характерные черты серийных сексуальных убийств и определить характерные ошибки и просчеты, допущенные при их расследовании. Анализ проводился по наиболее резонансным делам, поскольку именно им посвящено большинство публикаций и по ним имеется соответствующий материал для анализа.

Как показывает практика работы по делам указанной категории, даже при наличии ошибок преступников достаточного количества фактических данных (показаний потерпевших, очевидцев, свидетелей), вещественных и других доказательств правоохранительными органами до сих пор допускаются типичные (повторяющиеся из дела в дело) недостатки и просчеты. Причем они присущи оперативным работникам, следователям и экспертам. Понятно, что даже одна такая ошибка может привести к непоправимым последствиям. В частности, А. Чикатило был исключен из числа подозреваемых лиц лишь на том основании, что определенная группа его крови не совпала с обнаруженной на трупe жертвы группой спермы. При этом были проигнорированы другие улики его поведения. С. Головкин в свое время также был исключен из подозреваемых, поскольку не являлся местным жителем, хотя «подходил» по всем другим статьям. Это позволило преступникам еще долгие годы совершать преступления.

Исследуя субъективные (зависящие от воли конкретных субъектов расследования) ошибки, связанные с неполнотой и некачественностью проведения

проверок подозреваемых и расследования в целом, следует иметь в виду и следующее важное объективное обстоятельство: при расследовании необходимо обязательно учитывать возможную принадлежность подозреваемого к правоохранительным органам в любой форме: дружинник, внештатный или негласный сотрудник милиции (так называемые конфиденты [10]). Игнорирование этого обстоятельства может привести к тому, что даже при наличии веских доказательств причастности к преступлению подозреваемый может избежать ответственности.

Проведенный анализ серийных сексуальных убийств позволил выделить следующие отличительные особенности:

— сексуальные маньяки имеют много общего, поскольку объединены единым мотивом — получением сексуального удовлетворения. В то же время ни один из них не подходил под эту категорию — все они вели внешне обычный, нормальный образ жизни. Большинство имело образование, в том числе высшее (А. Чикатило, С. Головкин, С. Ткач, Сливко, а последний даже носил почетное звание «Заслуженный учитель РСФСР»), то есть не попадало под категорию «лиц с психическими недостатками и ведущих паразитический образ жизни». При выборе потенциальной жертвы преступники умело использовали свое умение устанавливать контакт и входить в доверие к незнакомым людям. Почти у всех проанализированных маньяков работа была связана с людьми (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Головкин, С. Ткач, Сливко). Иногда они специально выбирали род занятий, исходя из своих склонностей, или использовали возможности своей работы (именно так действовали Г. Михасевич, А. Чикатило и С. Головкин, которые выбрали себе жертв и заманивали их). С. Головкин часто приглашал мальчиков на конезавод, где работал А. Чикатило работал воспитателем в профтехучилище, а позднее устроился работать снабженцем (то есть нашел работу, связанную с командировками), и район его преступной деятельности значительно расширился. Оставление без внимания данных обстоятельств позволит избежать попадания «в сети» истинных преступников, у которых имеются лишь некоторые внешне проявляющиеся «особенности» (например, парафилия). Они могут стать известными окружающим лишь при общении с ними. И наоборот, учет этих особенностей позволит успешно использовать их для выдвижения соответствующих версий, тщательной их проверки, скорейшего установления преступников и сокращения количества их жертв;

— почти все маньяки, выслеживая и часто заманивая свои жертвы, часто использовали личный автотранспорт (Г. Михасевич, С. Головкин, Ю. Кузьменко). Однако сотрудники уголовного розыска, дважды вызывая Г. Михасевича как владельца разыскиваемого «Запорожца» красного цвета, лишь ограничивались фиксацией полученных от него сведений о том, что он хороший семьянин, не пьет, не курит, связей с преступным элементом не поддерживает. С. Головкин также имел «Жигули». Но, несмотря на наличие личного автотранспорта, на образование и род занятий (высшее образование, зоотехник), популярность среди подростков, он в число подозреваемых в свое время не попал (паспортный стол выдал сведения только на местных жителей, а С. Головкин к таковым не относился, поскольку был прописан в г. Москве, хотя в районе, где совершались преступления и где по расчетам следствия проживал убийца, имел отдельную комнату, а потом и гараж);

— серийные сексуальные убийцы в основном выбирали жертвами лиц женского пола (не обращали внимания на половую принадлежность и нападали на встретившихся им на пути жертв А. Чикатило и С. Ряховский). Единицы выбирали категорию жертв, обладающую определенными признаками (например, С. Головкин и Сливко «работали» исключительно с мальчиками-школьниками, которые отвечали некоторым их запросам: С. Головкин выбирал худощавых, слабых, невысоких ростом, а «заслуженный учитель» Сливко имел свою *idea fixe* — мальчики должны были быть в школьной форме). Некоторые маньяки имели свой собственный фетиш (например, Цюман выбирал в качестве жертв только женщин, которые носили колготы черного цвета). Важной особенностью является и то, что все жертвы не были знакомы с преступниками, а значит, неэффективным является только изучение связей потерпевших — это может не дать результата. Важнее устанавливать их образ жизни, поскольку большинство из потерпевших, включая школьников, зачастую выбирались преступниками из числа умственно неполноценных, тех, кто имел вредные привычки (алкоголизм, проституция), уходил из дома или бесцельно шатался;

— все преступники совершали преступления в уединенных, безлюдных или малопосещаемых местах, удобных для нападения (лесные массивы, лесопосадки и т.п.), куда специально для этого и прибывали. Например, Ю. Кузьменко, который во многих публикациях в прессе назван как Ю. Коновал, даже получил соответствующее прозвище «васильковский маньяк» — по названию одного из районов Киевской области, в пределах которого действовал [11];

— наличие свидетелей встречи преступника с жертвой, которые имелись по всем анализируемым делам. В частности, был очевидец встречи А. Чикатило с его первой (!) жертвой, со слов которого был составлен фоторобот преступника (однако маньяк действовал еще долгих 11 лет), были свидетели встреч с жертвами Г. Михасевича, С. Головкина, С. Ряховского, С. Ткача. Именно по показаниям свидетеля такой встречи, подростка, который прямо указал на С. Головкина (имя и фамилия), он был задержан [12, с. 143]. Подобная ситуация была и в деле С. Ткача, которого неизвестно как долго б еще «искали», если бы не девочка-свидетель (маньяк был задержан после 25 лет преступной деятельности);

— почти в каждом деле отмечено наличие выживших потерпевших (у Г. Михасевича, С. Головкина, С. Ряховского, С. Ткача, Ю. Кузьменко), однако это обстоятельство не было использовано для своевременного установления преступников;

— отсутствие использования какого-либо одного определенного вида оружия. Во многих проанализированных случаях встречается удушение руками (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Ткач, Ю. Кузьменко). В качестве орудия убийства чаще всего использованы ножи: для нанесения телесных повреждений, убийства, причинения мучений и расчленения трупа с целью его сокрытия (А. Чикатило, С. Головкин, С. Ряховский). В отдельных случаях нож выступал своеобразным фаллическим символом (для А. Чикатило, С. Головкина). Маньяки также пользовались заранее приготовленными удавками или делали их из подручных предметов или вещей жертвы (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Головкин, Ю. Кузьменко). Некоторые использовали два способа удушения — руками и удавками. Как признался Ю. Кузьменко, «...душить с помощью веревки легче, чем голыми руками. Однако при удушении руками ощущение власти над жертвой было более полным» [13];

— в большинстве случаев место убийства совпадало с местом обнаружения трупа. Исключением являются случаи, когда убийство происходит в специально оборудованном месте, откуда труп вывозится частями и скрывается в разных местах одного района, где действует преступник (С. Головкин истязал и убивал жертв в специально оборудованном под гаражом подвале);

— произведение манипуляций с живой жертвой — ампутация частей и органов тела (А. Чикатило, С. Головкин), введение посторонних предметов в тело (С. Ряховский, А. Чикатило, С. Головкин). Чаще отмечены манипуляции с трупом жертвы — ампутация, отрезание, разрисовывание тела, выкалывание глаз и т.д. (А. Чикатило, С. Головкин, С. Ряховский);

— в отдельных случаях убийству предшествовала попытка совершения полового акта (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Головкин), хотя зачастую половое сношение в разных формах совершалось уже с трупом (А. Чикатило, С. Головкин, С. Ткач);

— часты случаи похищения у жертв их личных вещей, хранящихся у преступников некоторое или все время, что вызвано необходимостью маньяков переживать впечатления от убийства (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Головкин, С. Ряховский, Ю. Кузьменко);

— серийные сексуальные убийцы не принимали мер к сокрытию трупов своих жертв (С. Головкин в подвале расчленял трупы своих жертв, поскольку это входило в процедуру удовлетворения его сексуального «голода» и облегчения вывоза трупов), что также не было использовано следствием надлежащим образом;

— на месте происшествия преступники не оставляли видимых следов, за исключением следов ног, которые в местах, посещаемых многими людьми, если и были обнаружены и изъяты, то какого-либо важного доказательственного значения не имели. Однако почти всегда оставались микрообъекты: следы крови, спермы, пота, волосы, другие объекты. А. Чикатило всегда оставлял следы спермы, а не крови, а также использовал вазелин, который носил с собой в портфеле. В то же время С. Ткач, ранее работавший экспертом, зная о возможности идентификации человека по его выделениям, уничтожал на трупах даже свою сперму, оставляя при этом другие следы своего пребывания (при расследовании убийства в г. Пологах в мешке с трупом жертвы были обнаружены седые волосы, но они не были использованы для проверки 14-летнего подростка Я. Поповича, имеющего черный цвет волос, и продолжающего в то время отбывать наказание, несмотря на признавшегося в совершении этого преступления С. Ткача) [14, с. 37]. Зная о возможностях исследования микрообъектов, следует более тщательно подходить к их поиску на месте происшествия.

Кроме рассмотренных и сведенных в таблицу, отмечены и другие характерные признаки серийных сексуальных убийств:

— все преступники прибегали к сокрытию своих деяний путем маскировки: оставляли на трупе различные надписи для отвода подозрения (С. Ряховский), расчленяли трупы, в том числе отчленяли голову (А. Чикатило, С. Головкин), иногда закапывали трупы жертв, как правило, в определенном месте (Г. Михасевич), подбрасывали письма от имени «истинных преступников» (Г. Михасевич);

— все преступники следили за расследованием их преступлений и принимали соответствующие меры безопасности (Г. Михасевич, А. Чикатило, С. Ткач

выезжали для совершения преступлений в другие регионы, С. Головкин затаился и не совершал преступлений два года, первое после переезда в г. Пологи Запорожской области убийство С. Ткач совершил через три года);

— по всем проанализированным делам имелись необоснованно заподозренные и привлеченные к ответственности лица. Так было в делах Г. Михасевича, А. Чикатило и С. Ткача, по которым были невинно осуждены люди (по делу Г. Михасевича и А. Чикатило были вынесены даже «расстрельные» приговоры);

— рассматриваемые дела характеризуются неполнотой расследования и допущенными при этом ошибками, которые препятствовали целенаправленному поиску и своевременному установлению преступников;

— почти по всем делам допущены упущения при назначении и проведении экспертиз. По делу А. Чикатило неправильные действия следователя и непрофессионализм эксперта не дали возможности использовать обнаруженные на трупе следы спермы. Подобные ошибки отмечены и в деле С. Головкина [15, с. 267].

Таким образом, проведенный анализ показал, что, несмотря на принятие необходимых мер к сокрытию своей преступной деятельности, серийные убийцы-маньяки все же допускали отдельные промахи, которые могли бы привести к их изобличению, будь они надлежащим образом учтены и использованы сотрудниками правоохранительных органов.

Список использованной литературы

1. *Водько Н.П.* Почему так долго искали Чикатило... / Н.П. Водько. — М. : Юрист, 1996. — 80 с.
2. *Модестов Н.* Серийные убийцы / Н. Модестов. — М. : Центрполиграф, 1999. — 364 с.
3. *Дмитриев А.* Маньяк-убийца Михасевич / А. Дмитриев // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 4. — С. 198—202.
4. *Белоус С.* Лжедмитрий из Балашихи / Белоус С., Любин В., Слинко М. // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 3-22.
5. *Тарасов А.* Операция «Удав» / А. Тарасов // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 41—46.
6. *Кривич М.* Чикатило и его жертвы / М. Кривич, О. Ольгин. — М. : НТВ; Изограф. — 1996. — 160 с.
7. *Глазунов С.* Портрет иркутского монстра / С. Глазунов // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 262—267.
8. *Лавров Н.Н.* Маньяки: охотники на людей / Н.Н. Лавров. — Ростов на Дону : Феникс, 2008. — 252 с.
9. *Фомина А.С.* Ошибки, допускаемые при тактических операциях: постановка проблемы / А.С. Фомина // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. трудов ; под ред. О.Я. Баева. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. — Вып. 10. — 376 с.
10. *Китаев Н.Н.* Казуистика особо опасных преступлений, совершенных конфидентами правоохранительных органов / Н.Н. Китаев // Проблемы криминалистики : сб. науч. тр. — Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. — Вып. 6. — С. 101—104.
11. *Иванов Роман.* Криминал и компромат (КРИК) [Электронный ресурс] / Роман Иванов. — Режим доступа : <http://www.compra.com.ua/materials/show/2413>.
12. *Кузьменко П.* Удав или мальчики кровавые в глазах / П. Кузьменко. — М. : Изограф, 1997. — 176 с.
13. *Мария Василь.* Ту старушку неинтересно было душить. Шейка тоненькая, хрустнула — и все / Мария Василь // Факты. — 2010. — 16 апреля. — С. 24.
14. *Бахин В.* Анализ типичных ошибок в расследовании преступлений сексуальных маньяков / Бахин В., Карпов Н., Александренко Е. // Закон и жизнь. — 2009. — № 4. — С. 35—38.

15. *Настольная книга следователя. Расследование преступлений против личности (убийство, торговля людьми) : науч.-метод. пособ. ; под ред. канд. юрид. наук А.И. Дворкина, докт. юрид. наук, проф. А.Б. Соловьева. — М. : Экзамен, 2007. — 589 с.*

УДК 340.6:616-001

А.М. Перебетюк, асистент кафедри
патологічної анатомії, судової медицини
та правознавства Вінницького національного
медичного університету ім. М.І. Пирогова,
судово-медичний експерт першої категорії

Н.О. Загризла, старший експерт
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Вінницькій області

СУДОВО-МЕДИЧНА ДІАГНОСТИКА ПОШКОДЖЕНЬ ТЕКСТИЛЬНИХ ТКАНИН ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ОКРЕМИХ ВИДІВ ГАЗОВОЇ СТВОЛЬНОЇ ЗБРОЇ (ПІСТОЛЕТ ФОРТ 12 Г, КАЛІБР 9 ММ), ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наведено результати експериментальних досліджень уражаючої дії газової ствольної зброї (ФОРТ 12 Г, калібр 9 мм) із застосуванням патронів, споряджених кристалоподібним ірритантом CS змішаного типу (ортохлорбензолмалонодінитрилом), та шумових (холостих) патронів шляхом пострілу у мішені-імітатори з різної відстані.

Ключові слова: газова ствольна зброя, ірритант, супутні фактори пострілу.

Приведены результаты экспериментальных исследований поражающего действия газового ствольного оружия (ФОРТ 12Г, калибр 9 мм) с использованием патронов, снаряженных кристаллообразным ирритантом CS смешанного типа (ортохлорбензолмалонодинитрилом), и шумовых (холостых) патронов путем выстрела в мишени-имитаторы с различного расстояния.

This article presents the results of experimental study of lethality of barrelled gas weapon (ФОРТ 12Г cal. 9 mm) chambered with blank cartridges and cartridges containing crystallised irritant CS. Test firing was made from various distances at imitation targets.

Газова ствольна зброя належить до так званих нелетальних засобів цивільного самозахисту, для пострілів з якої використовують патрони, споряджені кристалами ірритантів (лакриматорами, стернітами, речовинами змішаної дії) або відповідними рідинами. Конструктивне виконання газової ствольної зброї забезпечує мінімізацію травмуючої дії з одночасним досягненням психологічного або функціонального стримуючого ефекту [1; 2; 3].

У багатьох випадках газова ствольна зброя застосовується зловмисниками як засіб погрожування та нанесення тілесних ушкоджень, що вносить до чинників її застосування судово-медичний аспект [4; 5].

Як зразок газової ствольної зброї для проведення експериментальних досліджень обрано пістолет ФОРТ 12 Г калібру 9 мм виробництва КНВО «Форт», МВС України (рис. 1). Ця модель газової ствольної зброї суттєво відрізняється від аналогічної моделі бойової стрілецької зброї (ФОРТ 12) відсутністю полів нарізів у каналі ствола, наявністю у кінцевому відділі ствола розсікача (поперечна металева перетинка).

При пострілах з газової ствольної зброї ушкоджуючими факторами є ствольне повітря, дрібнодисперсні частки речовини подразнюючої дії, порохові гази, інколи — частки парафінових пижів, пластмасових пелюстків пижів патрона та капсуля при його руйнуванні.

Метою експериментальних досліджень є встановлення науково обґрунтованих критеріїв визначення дистанції пострілу з газової ствольної зброї за пошкодженнями текстильних тканин.

Рис. 1. Газовий пістолет ФОРТ 12 Г калібру 9 мм

Для експериментальних пострілів застосовано патрони, споряджені кристалоподібним ірритантом CS змішаного типу (ортохлорбензолмалондінітрилом), та шумові (холості) патрони. Постріли виконано у мішені-імітаторі — зразки текстильної тканини (бязь білого кольору розміром 20x30 см). Для вивчення дії супутніх факторів пострілу серії експериментальних пострілів проведено на різних відстанях: у повний герметичний притул, з відстані 5, 10, 15, 20 та 30 см. При цьому пістолет зафіксовано у нерухомому пристрої.

Мішені було встановлено на рамці перпендикулярно вісі ствола, яка послідовно віддалялася. Після експериментальних пострілів мішені досліджено візуально (макроскопічно і при прямому збільшенні), проведено вимірювання і фотографування.

Результати дослідження

При пострілах впритул виявлено наявність дефекту тканини на ділянці неправильної округлої або овальної форми діаметром від 0,8 до 1,6 см з розволокненими краями та переважним напрямом крайових обривків волокон всередину. На краях дефекту тканини встановлено відкладання кіптяви завширшки до 0,3—0,4 см чорнувато-оранжевого кольору візуально-рівномірної інтенсивності.

При безпосередній мікроскопії волокон матерії визначено ознаки термічної дії у вигляді окремих обвуглених волокон протяжністю до 0,5 мм. Зерен незгорілого порошу або їх фрагментів не виявлено, крім п'яти зразків, де наявні 2—5 фрагментів у вигляді часток сіро-чорного кольору діаметром до 0,05 см на поверхні матерії.

При пострілах з відстані 5 см спостерігається наявність дефекту тканини на ділянці округлої форми діаметром 1,4—1,6 см, краї якого дрібно розволокнені з переважним напрямом крайових обривків волокон усередину. По краях дефекту тканини — кіптява чорнувато-оранжевого кольору завширшки 2,3—3,0 см візуально рівномірної інтенсивності, а також окремі обвуглені волокна. Зерна незгорілого порошу поодинокі, хаотично розташовані.

На відстані 10 см постріли супроводжуються механічним пошкодженням тканини неправильної округлої форми діаметром 1,8—2,0 см з розривами тканини по краю дефекту, що заглиблюються радіально або не упорядковано на глибину до 0,7 см. Кіптява утворює три концентричних кільця, середнє з яких зі зниженою інтенсивністю, колір від чорнувато-оранжевого до темно-оранжевого. Ширина кожного з кілець у межах 1,1—1,4 см. Ознак термічної дії по краях ушкодження при безпосередній мікроскопії не виявлено. Кількість зерен незгорілого порошу або фрагментів — 7—10 на 1 см². Зерна розташовані рівномірно, деякі з них виходять за межі зони закопчування на відстань до 1 см.

При пострілі з відстані 15 см утворюються ушкодження тканини у вигляді дефекту невизначеної форми діаметром 1,9—2,1 см і супутніми центробіжними розривами завдовжки до 0,9 см. Кіптява у вигляді концентричного кільця, внутрішній край якого темно-оранжевого кольору завширшки 2,1—2,6 см розташований на відстані 1,3—1,6 см від краю дефекту. На тлі зони закопчування вбачаються рівномірно розташовані через кожні 1,3—1,6 см радіально-ексцентричні смужки просвітлення завширшки до 0,4 см. Численні зерна незгорілого порошу або їх фрагменти розташовуються поодинокими хаотичними скупченнями, в яких кількість часток доходить до 15 на 1 см² (рис. 2).

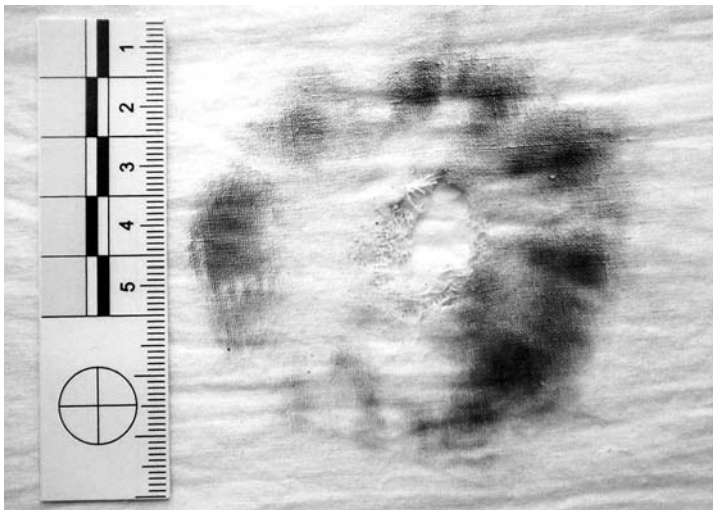

Рис. 2. Пошкодження тканини та нашарування супутніх факторів пострілу на відстані 15 см

На дистанції пострілу 20 см дефект тканини найчастіше являє собою на 1/2—1/3 розкуйовджені переплетені волокна і має діаметр до 1,7—2,1 см при невизначеній формі пошкодження. Кіптява розташовується окремими чорнувато-жовтими ділянками неправильно-чотирикутної форми на відстані до 4,1—5,2 см від країв пошкодження. Зерна незгорілого пороху та їх фрагменти численні, розташовані приблизно рівномірно, до 20 часток на 1 см² (рис. 3).

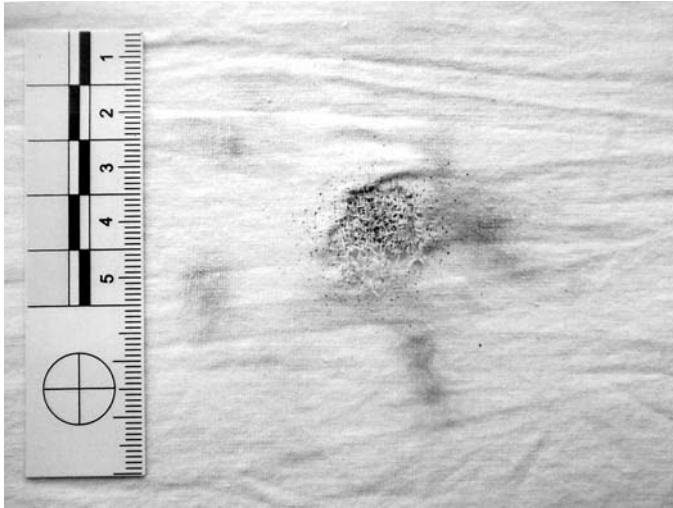

Рис. 3. Пошкодження тканини та нашарування супутніх факторів пострілу на відстані 20 см

На відстані пострілу 30 см тканина або без механічних ушкоджень, або з поодинокими отворами діаметром до 0,2 см, які займають площину 1,5—2 см². Кіптява у вигляді дисперсного нальоту, що слабо помітний, блідо-жовто-оранжевого кольору розповсюджується на 3,5—4 см від епіцентру. Наявні численні зерна незгорілого пороху та їх фрагменти (до 25—30 часток на 1 см²).

Залежність інтенсивності проявів дії факторів пострілів з газової ствольної зброї 9-міліметрового калібру від відстані пострілу наведено у таблиці 1.

Результати проведених експериментальних досліджень уражаючої дії газової ствольної зброї — пістолета ФОРТ 12 Г калібру 9 мм — із застосуванням патронів, споряджених кристалоподібним ірритантом CS змішаного типу (ортохлорбензол-малонодінітрілом), та шумових (холостих) патронів шляхом пострілу у мішені-імітатори з різної відстані виявили такі особливості:

— зростання кількості зерен незгорілого пороху або їх фрагментів зворотно пропорційне відстані пострілу, що можна пояснити зменшенням кінетичної енергії часток і «осіданням» їх на матеріалі замість рикошетування;

— відкладання кіптяви у вигляді трьох концентричних зон інтенсивності на відстанях пострілу до 10 см, а також численних, правильно розташованих радіальних просвітлень на тлі зони закопчування на відстанях пострілу 15—20 см, що пояснюється складними аеродинамічними ефектами, які виникають біля дульного зрізу, завдяки конструктивним особливостям газової ствольної зброї (наявністю розсікача у дульного кінця ствола), що не властиво іншим видам вогнепальної зброї, якщо вона не споряджена дульними компенсаторами, полум'ягасниками, глушниками тощо.

Таблиця 1

**Залежність інтенсивності проявів дії факторів пострілів
з 9-міліметрової газової ствольної зброї від дистанції пострілу**

Від-стань пострілу	Механічне пошкодження			Дефект тканини	Кіптява		Термічна дія факторів пострілу	Кількість зерен незгорілого пороху або їх фрагментів
	на-явність	форма	розміри (см)		колір	радіус (см)		
Впри-тул	+	округла, овально-округла	0,8—1,6	+	чорнувато-оранжевий	0,3—0,4	+	- або поодинокі
5 см	+	округла	1,4—1,6	+	чорнувато-оранжевий	2,3—3,0	+	поодинокі
10 см	+	округла	1,8—2,0	+	темно-оранжевий	3,3—4,2	-	від поодиноких до 7—10 на 1 см ²
15 см	+	невизначена	1,9—2,1	+	темно-оранжевий	3,4—4,5	-	скупчення до 15 на см ²
20 см	+	невизначена	1,7—2,1	+ на 1/2—1/3 розкуйовджені переплетені волокна	чорнувато-жовтий	4,0—5,0	-	численні, до 20 на 1 см ²
30 см	+	сито-подібна	на площині 1,5—2,0 поодинокі діаметром 0,2	-	блідо-жовто-оранжевий, ледь помітний наліт	3,5—4,0	-	численні, до 25-30 на 1 см ²

Список використаної літератури

1. *Козаченко І.Н.* Некоторые аспекты судебно-медицинской экспертизы поврежденных, причиненных из газового оружия / И.Н. Козаченко // Актуальные вопросы судебной экспертизы. — Харьков, 1998. — С. 40—46.
2. *Судово-медична діагностика уражень окремими видами газової зброї* / [Фартушний А.Ф., Сухін О.П., Герасименко О.І. та ін.] // Український судово-медичний вісник. — 2000. — № 2. — С. 33—36.
3. *Определение дистанции выстрела из газового оружия : метод. пособ. для экспертов.* — Мн. : Харвест, 2003. — 64 с.
4. *Особенности огнестрельных повреждений, нанесенных из газового ствольного оружия* / [Исаков В.Д., Бабаханян Р.В., Кузнецов Ю.Д. и др.] // Судебно-медицинский эксперт. — 1996. — № 2. — С. 10—14.

5. Литвин А.И. Судебно-медицинская характеристика поражений органа зрения человека, причиненных выстрелами из газового ствольного оружия : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. мед. наук / А.И. Литвин. — СПб., 2002. — 32 с.

УДК 343.983 : 7.011

А.Г. Лозов'юк, старший науковий співробітник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України в Запорізькій області

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВИРОБІВ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА (ВИРОБИ З МЕТАЛУ, КИЛИМАРСТВО, КЕРАМІКА)

Описано специфічні особливості та технологічні прийоми виготовлення виробів декоративно-ужиткового мистецтва, виконаних за допомогою різьблення, литва, кераміки, ткацтва, розпису, карбування, килимарства. Висвітлено питання проведення їх досліджень.

Викладено основні завдання мистецтвознавчого дослідження залежно від належності наданого на дослідження об'єкта до певного різновиду прикладного мистецтва. Особливу увагу приділено питанню класифікації виробів ужиткового та ювелірного мистецтва.

Ключові слова: декоративно-ужиткове та ювелірне мистецтво, атрибуція, промислове, кустарне виробництво, класифікація, техніка обробки.

Описаны специфические особенности и технологические приемы изготовления изделий декоративно-прикладного искусства, выполненных с помощью резьбы, литья, керамики, ткачества, росписи, чеканки, ковроткачества. Освещены вопросы проведения их исследований.

Изложены основные задачи искусствоведческого исследования в зависимости от принадлежности предоставленного на исследование объекта к определенной разновидности прикладного искусства. Особое внимание уделено вопросу классификации изделий прикладного и ювелирного искусства.

This article describes particular features and technological methods of production of pieces of decorative art: woodwork, cast products, ceramics, loomwork, paintings, die stampings, carpet weaving. Problems of their forensic examination are outlined.

Classification of mentioned pieces of art is made and main objectives of their forensic examination are enumerated.

В експертній практиці доволі часто виникає потреба атрибуції, опису специфічних особливостей, визначення прогностичної вартості предметів декоративно-ужиткового та ювелірного мистецтва, творів, виконаних у різноманітних техніках, зокрема різьблення, литва, кераміки, ткацтва, розпису, карбування, килимарства, вишивки та багатьох інших.

Традиційно дослідження художніх творів починається з детального візуального огляду наданих об'єктів, визначення техніки їх виготовлення, ступеня

збереженості, належності до певного ремісничого осередку, локальної художньої школи. У разі потреби для огляду може бути використано спеціальне обладнання.

Проведення мистецтвознавчої експертизи предметів декоративно-ужиткового та ювелірного мистецтва (встановлення рівня значимості об'єкта, наданого на дослідження, його віку, автора/школи, місця виготовлення, автентичності, з'ясування його прогностичної вартості) передбачає використання різноманітних технічних прийомів та матеріалів залежно від належності наданого на дослідження об'єкта до певного різновиду прикладного мистецтва [6, с. 48].

Проведення зазначеної експертизи потребує обізнаності експерта щодо технологічних прийомів тієї чи іншої техніки виготовлення виробу, використання відповідної мистецтвознавчої та специфічної технологічної термінології. Велика кількість різноманітних технік, що застосовуються для виготовлення творів, а також спеціальних прийомів, матеріалів, речовин зумовлює певну складність для експерта при проведенні їх досліджень.

Відомо, що вироби ужиткового та ювелірного мистецтва створюються як окремими художниками в індивідуальному порядку, так і колективами художників та майстрів на підприємствах художньої промисловості (заводах художнього скла, порцеляни, кераміки, текстильних фабриках, що випускають декоративні тканини для одягу, оббивки меблів, завіс тощо, ткацьких і килимарських осередках та комбінатах, які виготовляють гобелени, ворсові і гладкі килими, фабриках та приватних підприємствах з виготовлення ювелірних виробів та прикрас, у центрах народних художніх промислів з виготовлення сувенірної продукції з дерева, глини, кістки, рогу, металу, каменю, вовни, шовку, льону, хутра, бавовни тощо).

Від підприємств художньої промисловості центри народних художніх промислів (народний промисел, зокрема, художній, — форма художнього ремесла, коли воно є засобом до існування родини, селища, району або цілого регіону, зайнятих виготовленням певного виду виробів, у тому числі художніх, для продажу) відрізняються насамперед тим, що механізми та машини використовуються ними лише для проведення підготовчих робіт, а для власне виготовлення художніх виробів використовується ручна творча праця майстра-художника.

У виробках народних художніх промислів зберігаються та побутують традиції народного декоративно-ужиткового мистецтва, які забезпечують спадкоємність, передачу від покоління до покоління основних стійких особливостей видів та форм творів, їх характеру, прийомів майстерності [5, с. 21].

Традиції, які збереглися до нашого часу, відібрано та відшліфовано багатьма поколіннями майстрів, у творах традиційного мистецтва присутні найбільш виразні пропорції та форми предметів, їх колористична побудова, в орнаменті — художнє відображення природного середовища, флори та фауни певного регіону, на базі яких сформувалася та чи інша орнаментальна культура з відповідними пропорціями, кольором, розташуванням орнаментальних мотивів, їх зміною залежно від часу, історичних подій (наприклад, наявність у виробках прикладного та ювелірного мистецтва радянської символіки — серпа та молота, 5-променевої зірки, орденів, хлібних колосків, коробочок бавовни тощо, що надає можливість експерту визначити час виготовлення твору), віками накопичені навички майстрів щодо обробки різних природних матеріалів.

У межах статті неможливо розглянути та детально описати тонкощі технічних прийомів, специфічні характеристики матеріалів, які використовуються у прикладному мистецтві, конкретні нюанси проведення досліджень у цій галузі. Проте наведення кількох прикладів опису специфічних особливостей та атрибуції предметів декоративно-ужиткового та ювелірного мистецтва деякою мірою можуть бути корисними для експертів цієї спеціалізації.

Художня обробка металу — один з найдавніших видів декоративно-прикладного мистецтва, система класифікації якого базується на принципах розрізнення виробів за призначенням, видом металу та/або сплаву, способом виготовлення, характером декорування, виготовленням за традиціями певного промислу, регіону, підприємства, майстерні.

За призначенням художні вироби з металу поділяються на такі основні групи: предмети утилітарного призначення — прикраси (сережки, браслети, брошки, кулони, кольє, каблучки тощо), предмети туалету (туалетні набори, пудрениці, запонки, затискачі для краваток), побутові предмети (скриньки, столові набори, кавові та чайні сервізи, таці, бокали, цукерниці, підсклянники, стопки), письмове приладдя, предмети декоративного характеру (настінні панно та тарелі, дзеркала в оправі з художнього металу, декоративні вази), сувеніри (медалі, барельєфи, плакети, брелоки тощо).

За видом металу та/або сплаву художні вироби поділяються на вироби із золота, срібла, міді, мельхіору, алюмінію, нейзильберу, томпаку, латуні, бронзи, чавуну.

За способом виготовлення вироби з металу бувають: штамповані, ковані, литі, тиснені, карбовані, філігранні. За характером декорування розрізняють художні вироби з металу: золочені, посріблені, поліровані, філігранні, емалеві, гравіровані тощо. За виготовленням у традиціях певного промислу, регіону, підприємства, майстерні вироби з металу поділяють на златоустівські, каслинські, грузинські, вірменські тощо.

Художня обробка металу має різноманітні художньо-технічні прийоми, найдавніші з яких — кування та литво. Холодному куванню піддаються золото, срібло та мідь. Гаряче кування (коли заготовка нагрівається) використовується при обробці заліза.

Литво передбачає попереднє виготовлення моделі та роз'ємної форми з неї, в яку заливається метал. Подальша обробка виробу полягає у загладжуванні швів та нерівностей, для більш детальної проробки використовується чекан.

Гравірування виконується сталевим інструментом на металі, який для цього вкривається акварельною фарбою, на яку попередньо нанесено (подряпано олівцем) майбутній малюнок.

Техніка скані (інша назва — філігрань) та зерні, художня традиція якої збереглася від античних часів, Візантії, Давньої Русі, перебуває на межі декоративно-прикладного та ювелірного мистецтва, яке в свою чергу може позиціонуватися як самостійна галузь, а може розглядатися в контексті декоративно-прикладного мистецтва. Ця техніка набула широкого розповсюдження на теренах України і трапляється при дослідженні ікон, прикрас, скриньок, ваз, келихів.

Філігрань (у межах ювелірного мистецтва) класифікується за різними системами, одна з яких — за видом металу, з якого виготовлено виріб, та наявності або відсутності у ньому вставок з каменів або інших матеріалів [2, с. 183].

Філігрань — техніка, яка практично не змінилася і до сьогодні, — з джугта, що скручений з двох або кількох срібних, золотих чи мідних дротиків. По попередньо нанесеному малюнку викладається накладний або наскрізний візерунок, який може бути доповнено дрібними металевими кульками (зерня), які збагачують витвір, додають йому пластичної гри.

Сучасні художники-ювеліри доволі часто працюють за цією технікою, використовуючи безкінечні варіації поєднання зерні зі сканню, створюючи рослинний або геометричний орнамент, часто поєднаний з пласкою металевою основою та вставками-каменями.

Під час проведення експертизи таких виробів необхідно враховувати, що у сканих виробах, виготовлених промисловим способом, використовується припій зі сплаву срібла та золота з кольоровими металами (у кустарних роботах може траплятися мідно-цинковий припій). Знання колоритних назв елементів сканого набору (рис. 1) стане у пригоді при описуванні виробів, виконаних за цією технікою.

Штампуння — один з розповсюджених способів обробки виробів з металу, розрахованих на серійне та масове виробництво. Ця техніка дозволяє точно повторити авторський зразок, передати найтонші деталі. Матриця при цьому є контррельєфом майбутнього виробу.

Карбування — обробка металу за допомогою спеціального сталевого стрижня — чекана, який ставиться вертикально. Пересуваючи чекан, майстер «ліпить» форму. Для техніки карбування декоративних виробів використовують матеріали, яким властиві в'язкість та пластичність, наприклад, кольорові метали — червона мідь та її сплави (латунь, томпак).

Фініфть (емалевий живопис) — також один зі способів художньої обробки металу, техніка якої полягає у розписі емалевими фарбами по емалевому ґрунту, нанесеному на металеву пластину. Кольорового забарвлення емалі надають оксиди різних металів, які додаються до її складу. Пластина обпалюється у муфелі, у результаті чого емаль сплавлюється з поверхнею металу, утворюючи тонкий, твердий, блискучий шар. Цей шар слугує фоном для розпису емалевими фарбами — тонкими пензлями робляться м'які, легкі мазки. Розпис обпалюється три-чотири рази, після чого емалеві фарби сплавлюються з емаллю ґрунту та надовго зберігають свіжість. У живописній емалі ціниться яскравість та чистота, блиск і прозорість.

На дослідження зазвичай надходять фініфтяні прикраси, скриньки, дробниці з Євангелій, найдавніші з яких датуються ХІХ ст.

Килимарство — один з художніх промислів з виготовлення ворсових та гладких безворсових килимів, валяння повсті, вичинки кольорових візерунчастих кошм, плетіння розшитих вовною циновок.

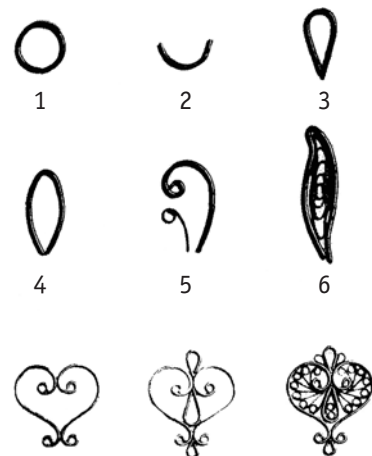

Рис. 1. Елементи сканого набору:
1 — кільце; 2 — півкільце; 3 — грушка;
4 — огірок; 5 — завиток; 6 — листочок

Кустарне килимарство та кустарне ткацтво є дуже близькими промислами, іноді складно встановити належність виробів до певного килимарського або ткацького виду виробництва.

Основними видами народного килимарства були і є гладкі та ворсові килими.

Гладкі двосторонні килими за структурою дуже схожі на візерунчасті тканини, в основу яких покладено однакову техніку виготовлення і «полотняне» переплетення основи та «утка». Для створення безпосередньо килимової поверхні та малюнка килима додається спеціальний «уток», що утворює візерунок.

Як правило, двосторонні за малюнком, найчастіше геометричним, гладкі килими — паласи. Центри виготовлення таких килимів в Україні — с. Дегтярі Чернігівської області, с. Решетилівка та с. Нові Санжари Полтавської області, с. Клембівка Вінницької області.

Для українського безворсового килима характерний рослинний, квітковий орнамент, квіти та квіткові форми складають композиції з рослинного світу. При цьому поруч з квітковими багатопелюстковими розетками українського килима розміщені «профілі» квітів та їх зображення у розрізі по вертикальній вісі. Основний мотив розташування квітів у центральному полі килима повторюється, іноді має вигляд суцільного пагону, щільно усадженого квітами, листям, плодами, який в'ється по всьому полю килима великим зигзагом.

Кольори українських килимів м'які, але при цьому насичені: блакитний, оливково-зелений, пісочний, густо-синій, білий.

У с. Клембівка Вінницької області виготовляються килими горизонтальної побудови із симетрично розташованими у центральній частині (як правило, на темному фоні) великими квітами (розетками та профільними), часто з вазонами та широкою світлою каймою, якою зигзагом прокладено безперервний пагін з квітами та листям. Ціняться такі клембівські килими, в яких у центральному полі та/або у каймі введено фігурки українців (чоловіків та жінок у національних костюмах).

Популярні, особливо останнім часом, ліжники — пухнасті високоворсові гуцульські килими, по полю яких протягнуто дві кольорові смуги, що ідуть зустрічним зигзагом та утворюють ромбічні форми.

Близькими до українських є молдавські килими, які виготовляють у Кишиневі, Тирасполі, Орґеєві, Комраті, Чадирлунзі. Типово молдавський килим декорований підкреслено геометричним пласким рослинним візерунком. У недавньому минулому у Молдові виготовляли килими різні за призначенням: стінні (так звані резбої), довгі та вузькі леїчери для покриття лавок, довгасті настінні перетари, а також долівки, постілки тощо. Від призначення килима залежало його художнє оформлення. Сьогодні відроджуються кращі традиційні особливості молдавського килимарства: легкий ажурний візерунок, кольорові контрасти у формі квітів та листя.

Під час проведення мистецтвознавчого дослідження молдавський килим не важко відрізнити від українського за зображенням квітів та листя, яке окреслено прямими смугами та завжди абсолютно плоскісне, а також по тому, як рослинна форма (гілка, пагін або лист) розташована у горизонтальному або вертикальному напрямі, що надає всій композиції характерного ритму.

Ворсові килими ручного виробництва називають килимами вузликової структури. Пухнаста ворсова поверхня такого килима складається з окремих вузликів кольорової шерстяної пряжі з рівно підстриженими кінчиками.

Батьківщина ворсового килима — країни Сходу: Персія, Туреччина, Індія, Середня Азія та Кавказ, де техніка їх виготовлення за багатовікову історію досягла досконалості.

Мотивами ворсових килимів можуть бути узагальнені образи реалій, природи, зображення тварин, птахів, рослинні мотиви, іноді навіть побутові предмети.

Принципи заповнення та ритмічного членування центрального поля килима різноманітні: іноді центральне поле густо та рівномірно заповнено геометричними рослинними та зооморфними фігурами, що робить його схожим на пістряву тканину, іноді у центральному полі фігурують медальйони (ланцюжки медальйонів), картуші (у народних килимах — родові знаки, так звані тамги). Для килимів різних регіонів та стилів характерно велике розмаїття бордюрів, які складаються з однієї або кількох смуг різної ширини, та мотивів заповнення.

Сьогодні попитом користуються повстяні килими Прикарпаття, а також середньоазійські, закавказькі та північнокавказькі, які виготовляються різними способами:

— так звану мозаїчною технікою — коли килим «збирається», зшивається з двох або кількох кольорів або коли на повстяну основу аплікативно нашивається повсть іншого кольору чи кольорової тканини;

— технікою викладання графічного візерунку з кольорового шнура на білому тлі повсті.

Матеріалом для повстяного килима або кошти є світла овеча вовна осінньої стрижки, для фарбування якої сьогодні використовуються, як правило, анілінові фарби. Але іноді майстри, відроджуючи традицію, яка існувала практично до кінця XIX ст., застосовують фарбування вовни винятково натуральними, рослинними та мінеральними фарбниками.

Основними технологічними різновидами художніх керамічних виробів (виробів з обпаленої глини з мінеральними домішками) є порцелянові, фаянсові, майолікові та теракотові, які можуть бути виконані у національних і регіональних мотивах. Стилiстичне та технологічне розмаїття цих виробів необмежене.

Система класифікації художніх виробів з кераміки базується на принципах розрізнення їх за призначенням, структурою та складом черепка, а також декоруванням, належністю до певного промислу. Для проведення досліджень таких виробів експерту необхідно знати цю класифікацію.

За призначенням художні керамічні вироби поділяються на:

— утилітарні — побутові предмети (гличики, горщики, кавові та чайні сервізи, цукорниці, квасники, карафи, стопки);

— письмове приладдя;

— прикраси (браслети, брошки, сережки, кулони тощо);

— приладдя для курців;

— декоративні — скульптура малих форм, настінні панно та тарелі, кашпо, вази, сувеніри (барельєфи, плакетки, медалі тощо).

За структурою черепка розрізняють керамічні вироби з пористим та щільним черепком, за складом черепка — гончарні, порцелянові, фаянсові, майолікові.

Відповідно до декорування вирізняють глазуровані та неглазуровані художні вироби, ангобні, з рельєфним візерунком, живописом, «холодним» розписом тощо.

Декорування керамічних виробів надзвичайно різноманітне: рельєф та контр-рельєф, гравірування, давній народний спосіб оформлення — лощіння (загладжування твердим предметом поверхні), задимлення, яке часто поєднується з лощінням (знаменита чорнолощена кераміка).

Найбільш поширений спосіб декорування кераміки — розпис, який, як правило, виконується ангобами (розтертою рідкою глиною). Олійними або темперними фарбами може виконуватися «холодний» розпис. Типи розпису (орнаментальний, сюжетний, портретний, шрифтовий) як і колористичні рішення — найрізноманітніші.

Глазурування (покриття скловидною масою) — розповсюджений художньо-технічний прийом обробки керамічних предметів. Глазурі можуть бути прозорими (які більш яскраво виявляють колір глини) та непрозорими. У народному гончарстві використовується давня улюблена манера декорування — поєднання блискучої глазурованої поверхні з матовою. Популярні у народних промислах жовті, зелені, брунатні глазурі, які розтікаючись утворюють примхливі підтьоки на поверхні виробу (косовська кераміка).

Залежно від традицій конкретного народного промислу, регіону, підприємства, майстерні, керамічні вироби поділяють на косовські, опішнянські, коростенські, гжельські, скопинські, філімонівські, димківські тощо.

О.Л. Калашникова справедливо наголошує на популярності в Україні та за кордоном одного з найдавніших видів кераміки, датованої епохою неоліту (трипільської пластики), — культових фігурок, посуду, ваз, макетів жител, предметів (як вважають, сакрального характеру), призначення яких до сьогодні не визначено остаточно (на думку істориків, перші писанки та іграшки на території України з'явилися саме у Трипіллі) [2, с. 131]. Зрозуміло, що надходження на дослідження цих артефактів (що великою мірою зумовлено діяльністю так званих чорних археологів) потребує від експерта щонайменше певної обізнаності у цьому питанні.

Для виготовлення керамічних виробів використовуються різні види глин, каолінів, кварцовий пісок, молотий черепок, подрібнений шамот (глина, обпалена при $t^{\circ} = 1350$ °C), а також деякі інші матеріали, що підвищують термостійкість виробів, їх прозорість тощо.

Для оформлення виробів використовується глазур, фарбники, люстри, препарати рідкого (або у вигляді порошку) золота і срібла.

Існує кілька способів формування виробів, основними з яких є вільне ліплення, у тому числі на гончарному колі, та литво у гіпсових формах. Застосовується і поєднання кількох способів виготовлення.

Вільне ліплення — найдавніший спосіб виготовлення керамічних виробів (різноманітних фігурок, іграшок, свищиків, великогабаритних горщиків).

Вільне ліплення на гончарному колі передбачає первинну обробку заготовки, формування внутрішньої порожнини, вінця заготовки, витягування її до потрібної висоти. Закінчується процес обробкою зовнішньої поверхні, «підрізанням» шпатом дна виробу та його сушінням.

Упродовж десятиріч творча думка та розвиток технологічного процесу постійно збагачували світ виробів декоративно-ужиткового мистецтва.

Винайдення у IX—X ст. гончарного кола дало можливість створювати симетричні досконалі посудини найрізноманітніших форм. Завдяки технологічному прогресу європейці отримали можливість ознайомитися з таємницею китайської порцеляни та майолікою.

Мейсенська та севрська порцеляна, порцелянова мануфактура Д. Виноградова та М. Ломоносова, завод Ф. Гарднера та порцелянова імперія С. Кузнецова, Гжель та Скопін у Росії, фаянсове виробництво Києво-Межигірської та Харківської фабрик збагатили світ неперевершеними зразками керамічних шедеврів.

Орієнтування експерта у системі клеймування гончарних виробів — головний помічник у питаннях атрибуції та визначення матеріальної вартості об'єктів, що надійшли на експертизу.

На завершення слід зазначити, що іноді на дослідження надходять об'єкти, ідентифікувати які важко навіть маститим знавцям характерних ознак, технологій виготовлення та декорування виробів прикладного та ювелірного мистецтва. Наприклад, намисто, зображене на рис. 2, практикуючи археологи відносять до скіфських прикрас, спеціалісти кафедри декоративно-прикладного мистецтва Київської художньої академії — до венеціанського мистецтва, японський мистецтвознавець, який працює у сфері декоративного мистецтва, — до давнього далекосхідного прикладного мистецтва. Питання до сьогодні залишається невирішеним.

Рис. 2. Намисто

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Бардина Р.А. Изделия народных художественных промыслов и сувениры / Р.А. Бардина. — М. : Высшая школа, 1980. — 318 с.
2. Калашникова О.Л. Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей / О.Л. Калашникова. — К. : Знання, 2006. — 480 с.
3. Каплан Н.И. Народные художественные промыслы / Н.И. Каплан, Т.Б. Митлянская. — М. : Высшая школа, 1980. — 176 с.
4. Методические рекомендации по оценке произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства культового назначения. — М., 1983.
5. Некрасова М.А. Прикладное искусство как часть культуры / М.А. Некрасова. — М. : Знание, 1999. — 203 с.
6. Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства : матер. VIII науч. конф. — М., 2004. — 58 с.

УДК 343.983

Е.Л. Шпирин, старший эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ, НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОМПЛЕКСА ПРИЗНАКОВ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ОБЪЕМНЫЙ ВЗРЫВ

Рассмотрены вопросы, позволяющие установить комплекс признаков, характеризующих объемный взрыв, ответы на которые в ходе осмотра места происшествия в дальнейшем при написании экспертного заключения позволят сформулировать однозначные выводы в категоричной форме.

Ключевые слова: происшествие, загорания, смесь, специалист, осмотр, организация, пожар, взрыв, исследование.

Розглянуто питання, які дозволяють встановити комплекс ознак, що характеризують об'ємний вибух, відповіді на які при огляді місця події і в подальшому при написанні експертного висновку дозволять сформулювати однозначні висновки у категоричній формі.

This article describes the best practices of examination of scenes of explosions so that to retrieve characteristic features peculiar to fuel and air explosions and to establish the background truth in course of further forensic examination.

Исследованиям по фактам пожаров, которые произошли вследствие объемных взрывов газовоздушных смесей, предшествуют осмотры мест происшествий, в ходе которых в соответствии с поставленными задачами устанавливаются те или иные признаки, характеризующие такие взрывы и произошедшие впоследствии пожары. Спецификой таких пожаров является наличие множества очагов возгорания в местах сосредоточения пожарной нагрузки, находящейся на путях распространения фронта пламени при горении газовоздушной смеси. В связи с этим нет необходимости устанавливать очаг пожара как единственное место первоначального возникновения горения. В свою очередь, возникает необходимость установления нескольких очагов горения, вследствие которых происходит возникновение и распространение пожара.

Анализируя взрывоопасные происшествия последних лет, произошедшие в Автономной Республике Крым и прилегающих к ней областях, можно сделать вывод, что в большинстве случаев вследствие взрыва возникало горение пожарной нагрузки в объемах сохранившихся помещений. Но иногда при полном разрушении возгорание не происходило (пожарная нагрузка — вещества и материалы, температура воспламенения которых гораздо ниже температуры горения фронта

пламени газовой смеси, например, температура воспламенения целлюлозы — 200 °С, ткани на основе хлопка — 275 °С, древесины — 265 °С, дерматина — 204 °С [1, с. 172]).

Проблеме взрыва газозвудушных смесей посвящены работы И.С. Таубкина, Б.Е. Гельфанда и У. Бейкера.

Например, И.С. Таубкин, исследуя взрывы газозвудушных смесей, рассматривает тепловое действие взрыва как один из поражающих факторов, оказывающих огромное влияние на организм человека. При этом его исследования не касаются вопроса возникновения горения пожарной нагрузки в результате прохождения через нее фронта пламени при объемном взрыве [2].

Б.Е. Гельфанд рассматривает объемный взрыв как один из видов химического взрыва в случае, если концентрация газа в смеси будет находиться в пределах нижнего и верхнего концентрационного предела, а источник зажигания будет пространственно совпадать с газозвудушной смесью [3].

У. Бейкер рассматривает возникновение огненного шара и действие лучистой энергии на «приемники» (то есть на любые предметы, которые могут получить ожег или сгореть), рассматривая это действие на примерах поражения сетчатки человеческого глаза и кожи. Он также приводит некоторые данные по воспламенению хозяйственно-бытовых материалов, пиломатериалов и тканей различного типа, которые были получены при испытаниях во время ядерного взрыва [4].

Анализ работ И.С. Таубкина, Б.Е. Гельфанда и У. Бейкера свидетельствует, что в них недостаточно освещен процесс возникновения и развития горения вследствие прохождения фронта пламени через пожарную нагрузку при объемном взрыве газозвудушной смеси. Поэтому целью статьи является освещение вопросов выявления и описания комплекса признаков, характеризующих объемный взрыв и процесс возникновения горения вследствие прохождения фронта пламени, при проведении осмотра места происшествия.

Учитывая, что исследование причин объемных взрывов и пожаров имеет свою специфику, данные взрывы по признаку возникновения/невозникновения пожара можно разделить на следующие группы:

- взрывы без пожара;
- взрывы, которым предшествовал пожар;
- взрывы с последующим пожаром.

Взрыв в широком смысле этого слова представляет собой процесс достаточно быстрого физического или химического преобразования системы, сопровождающегося переходом ее потенциальной энергии в механическую работу. Работа, совершаемая при взрыве, обусловлена быстрым расширением газов или паров независимо от того, существовали ли они до или образовались во время взрыва. Самым существенным признаком взрыва является резкий скачок давления в среде, окружающей место взрыва. Это служит непосредственной причиной разрушительного действия взрыва.

Объемный взрыв газозвудушных смесей представляет собой первоначальное зажигание некоторого объема смеси с последующим распространением фронта пламени по всему объему. Зажигание горючих газовых смесей может происходить при их контакте с раскаленными поверхностями, при появлении внутри смесей искр различного происхождения или пламени. Иницирование

горения газовой смеси в одной точке приводит к нагреву близлежащих слоев, в которых также начинаются химические процессы. Сгорание этих слоев влечет за собой горение следующих и так до полного выгорания горючей смеси, которая таким образом сгорает послойно. Зона горения перемещается по смеси, обеспечивая распространение пламени. Граница зоны горения в газовой фазе, где происходит химическое преобразование и интенсивный разогрев газа, является фронтом пламени (перед распространяющимся фронтом пламени находится свежая смесь, а сзади продукты горения). Сгорание в замкнутом объеме сопровождается повышением давления.

Скорость распространения пламени зависит от природы горючего газа, от температуры окружающей среды и давления, изменяясь от 1 до 2000 м/с. Именно этот фактор определяет скорость расширения нагретых газов, а следовательно, и ущерб, который способен причинить пожар или взрыв [3, с. 302]. Температура горения во фронте пламени, распространяющемся по горючей смеси, находится в пределах от 1900 °С до 3000 °С [2, с. 306].

Обычно в помещениях, где произошел такой взрыв и не было полного разрушения несущих конструкций, возникает пожар. Как показывает практика, тепловая энергия фронта пламени, действующего доли секунды, достаточна для инициации процесса горения пожарной нагрузки, которая встречается на его пути.

Как показали результаты осмотров мест взрывов, произошедших на территории АР Крым, в том числе результаты исследований термических повреждений, обусловленных процессом горения, явившимся следствием прохождения фронта пламени при объемном взрыве, необходимость выявления очаговых признаков, характеризующих единственное место первоначального возникновения горения, отсутствует. Наряду с этим возникает необходимость выявления и описания термических повреждений пожарной нагрузки, находящейся на пути распространения фронта пламени, которая в зависимости от образующих веществ и материалов, а также их подготовленности к процессу горения способствует образованию локальных очагов горения, от которых в свою очередь начинает распространяться огонь. Следует отметить, что в зависимости от продолжительности горения может произойти сглаживание и выравнивание степени выгорания пожарной нагрузки в определенном объеме, а при условии быстрого обнаружения и ликвидации пожара наблюдается неравномерная степень выгорания пожарной нагрузки, при этом связь между очагами горения может отсутствовать.

Кроме того, практика показывает, что при частичном разрушении конструкций и относительно малой мощности объемного взрыва в результате теплового действия фронта пламени происходит воспламенение пожарной нагрузки. При полном разрушении строительных конструкций горения пожарной нагрузки не происходит, а на разрушенных конструкциях наблюдается неравномерное наложение копоти.

Также при формировании окончательного заключения об очаге пожара его нельзя рассматривать как определенное место первоначального возникновения горения, так как очагами пожара являются места возгорания пожарной нагрузки в объеме расположения горючей смеси и распространения фронта пламени.

Главной задачей осмотра места происшествия, связанного с объемным взрывом, является обнаружение и фиксация признаков, позволяющих на основе

их анализа с учетом материалов дела и данных справочно-методической литературы сделать вывод об источнике и месте возникновения процессов, приведших к взрыву и последующему пожару. С этой целью необходимо постараться при осмотре места происшествия получить ответы на следующие вопросы:

— определить тип взрыва — при проведении осмотра места происшествия по факту взрыва установить комплекс признаков, характерных для взрыва на основе конденсированного взрывчатого вещества или объемного взрыва газо-, паро-, пылевоздушной смеси;

— установить направленность распространения горения, характер и степень термических повреждений горючих и негорючих конструкций, а впоследствии — один или несколько явно выраженных мест первичного возникновения горения;

— установить, что первично: пожар или взрыв;

— в случае установления объемного типа взрыва на основании анализа обстановки, предшествовавшей пожару, определить тип взорвавшейся смеси (газовоздушная, паровоздушная или пылевоздушная);

— определить источник образования смеси и место ее утечки (в случае газовоздушной смеси — источники утечки газа (из баллона, газопровода и т. п.); паровоздушной — источник испарения жидкости (в результате повреждения трубопровода, разгерметизации какой-либо емкости и т. п.); пылевоздушной — источник образования аэрозолей, то есть микроскопических частиц, находящихся во взвешенном состоянии в воздухе);

— выяснить вид источника зажигания, который непосредственно должен был находиться в смеси (огонь, нагретая поверхность, искры различного происхождения и т. д.).

Кроме того, в ходе осмотра места взрыва необходимо привлечь специалистов различных служб — газовой, нефтеперерабатывающей промышленности, службы энергосбыта.

Ответы на данные вопросы позволят в дальнейшем при проведении экспертных исследований предоставить однозначный вывод в категоричной форме о виде взрыва, механизме образования взрывоопасной смеси и т. п.

Список использованной литературы

1. Дослідження пожеж : дов.-метод. посіб. — К. : Пожінформтехніка, 1999. — 224 с.
2. Таубкин С.И. Пожар и взрыв, особенности их экспертизы / С.И. Таубкин. — М., 1998. — 600 с.
3. Гельфанд Б.Е. Фугасные эффекты взрывов / Б.Е. Гельфанд, М.В. Сильников. — СПб. : Полигон, 2002. — 272 с.
4. Взрывные явления. Оценка и последствия / [Бейкер У., Кокс П., Уэстайн П. и др.] ; под ред. Я.Б. Зельдовича, Б.Е. Гельфанда. — М. : Мир, 1986. — 384 с.

УДК 343.983.4:543.8

Ю.В. Ковра, начальник сектора

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Одесской области

Н.М. Андреева, младший научный сотрудник

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Одесской области

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ТАБЛЕТОК, СОДЕРЖАЩИХ НАРКОТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО «БУПРЕНОРФИН»

Рассмотрены физико-химические методы исследования таблеток, содержащих бупренорфин, при проведении судебной экспертизы наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров.

Ключевые слова: криминалистическое исследование, бупренорфин, инструментальная тонкослойная хроматография, газовая хроматография, спектроскопия.

Розглянуто фізико-хімічні методи дослідження таблеток, які містять бупренорфін, при проведенні судової експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.

This article describes physical and chemical methods of forensic examination of pills containing buprenorphine.

В последнее время для проведения экспертного исследования стали поступать таблетки, анализ метанольного экстракта которых методом хромато-масс-спектрологии с использованием скрининга по схеме выявления наркотических средств не позволяет выявить их наличие. Условия анализа следующие: прибор — GC/MS Agilent 6890 N/5975 B Inert MSD; капиллярная колонка — HP 19091S-433 (HP-5MS), длина — 30 м, диаметр — 0,25 мм, фаза — 0,25 мкм, постоянный поток — 1,2 мл/мин, газ-носитель — гелий; инжектор — автоинжектор 7683 B, Split 20:1, температура испарителя T = 280 °C; печь — Tнач = 100 °C, выдерживание — 2 мин, нагревание — 10 °C/мин, Tкон = 280 °C, выдерживание — 5 мин; детектор — масс-селективный, температура интерфейса T = 280 °C, ионизация — электронным ударом, энергия ионизации — 70 eV, температура ионного источника T = 230 °C; температура квадруполя T = 150 °C; проба — 1 мкл. В то же время анализ метанольного экстракта таблеток методом тонкослойной хроматографии в системе «бензол-этанол-диэтиламин» в соотношении 9:1:1 показывает наличие вещества с хроматографической подвижностью Rf = 0,71 (Rf — отношение

расстояния от центра пятна до линии старта к расстоянию от линии старта до линии фронта), зона которого на пластинке после обработки реактивом Марки окрашивается через 5—10 минут в фиолетовый цвет, что указывает на наличие алкалоидов группы морфина. При дальнейшем сравнительном исследовании с образцами наркотических средств методом тонкослойной хроматографии было установлено совпадение компонента таблетки с бупренорфином — веществом, внесенным в Перечень наркотических средств, психотропных веществ их аналогов и прекурсоров и входящим в список наркотических средств, оборот которых ограничен (таблица № 2, список № 1 указанного Перечня).

Наличие систематических фактов изъятия таблеток и отсутствие достаточно полной информации по исследованию бупренорфина в экспертной методике [1] обусловили необходимость поиска физико-химических методов анализа таблеток, содержащих наркотическое средство «бупренорфин», для отработки условий анализа данного вещества, пригодных для криминалистического исследования.

Бупренорфин (норфин, торгесик, анфин, Buprenex, Temgesic) [2] — синтетическое наркотическое средство, получаемое из тебаина [3]. Он входит в состав таблеток, а также выпускается в виде раствора в ампулах (в качестве вспомогательного вещества содержит глюкозу). Препарат широко используется в онкологии как обезболивающее средство. Время действия бупренорфина — 6—8 ч, разовая доза — 0,2—0,6 мг. Обезболивающее действие бупренорфина сильнее, чем у морфина примерно в 30 раз. При употреблении бупренорфина наблюдаются сонливость, тошнота, рвота, головокружение, иногда угнетение дыхания. Форма выпуска: таблетки сублингвальные, раствор для инъекций.

Бупренорфин — белый или почти белый кристаллический порошок. Температура плавления — 209 °С. Очень слабо растворяется в воде, свободно растворяется в ацетоне, метиловом спирте, в разбавленных растворах кислот.

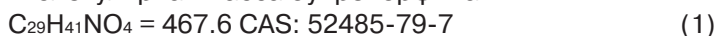
Синонимы — Buprenorphinum; RX-6029-M [4].

Запатентованное название — Nopan: [5 α ,7 α (S)]-17-(Cyclopropylmethyl)- α -(1,1-dimethylethyl)-4,5-эпоху-18,19-dihydro-3-гидроху-6-метоху- α -метил-6,14-этенорморфинан-7-метанол.

Химическое название бупренорфина в соответствии с международной номенклатурой — 6,14-этенорморфинан-7-метанол,17-(циклопропилметил)- α -(1,1-диметилэтил)-4,5-эпокси-18,19-дигидро-3-гидрокси-6-метокси- α -метил-,(5- α ,7- α -(S)).

Химическое название бупренорфина, указанное в Перечне наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, — «21-циклопропил-7а-[(S)-1-гидрокси-1,2,2-триметилпропил]-6,14-ендо-етилен-6,7,8,14-тетрагидро-орипавин».

Брутто-формула и молекулярная масса бупренорфина:

Структурная формула бупренорфина представлена на рис. 1.

В последнее время таблетки бупренорфина гидрохлорида в сублингвальной форме (препарат «Эднок»), согласно приказу Министерства здравоохранения Украины от 13.04.2005 № 161, используются для заместительной терапии ВИЧ — инфицированных потребителей инъекционных наркотиков.

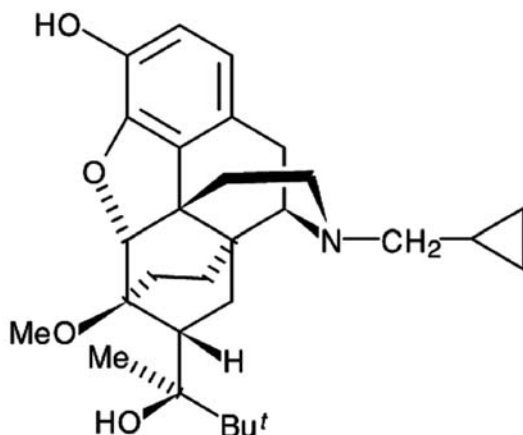

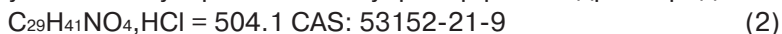
Рис. 1. Структурная формула бупренорфина

Бупренорфина гидрохлорид — белый или почти белый кристаллический порошок. Плохо растворяется в воде, растворяется в спирте, свободно растворяется в метиловом спирте, практически не растворяется в циклогексане.

Синонимы — CL-112302; NIH-8805; UM-952.

Запатентованные названия — Anorfin; Buprenex; Buprex; Buprine; Finibron; Lepetan; Nopan; Prefin; Subutex; Temgesic.

Брутто-формула и молекулярная масса бупренорфина гидрохлорида:

На наличие бупренорфина проводятся следующие капельные химические реакции:

— тест Марки (8-10 капель 40 % раствора формалина в 10 мл концентрированной серной кислоты) — фиолетовое окрашивание;

— тест Либермана (раствор 1 г нитрита натрия в 10 мл концентрированной серной кислоты) — черное окрашивание;

— тест Мекке (селенистая кислота в концентрированной серной кислоте) — темно-зеленое окрашивание;

— к 0,5 мл раствора вещества в метаноле добавляют 0,2 мл свежеприготовленного раствора (1:10) феррицианида калия и 0,5 мл хлорида железа — голубое окрашивание.

В современной фармакопейной практике количественное определение препарата бупренорфина устанавливается методами неводного титрования. Данные методы предусматривают наличие достаточного количества анализируемых объектов, в противном случае они не пригодны для применения в криминалистических исследованиях.

Анализ литературы позволяет говорить о следующих заслуживающих внимания физико-химических методах исследования бупренорфина: при помощи инфракрасной (ИК) спектроскопии, газовой хроматографии, ультрафиолетовой (УФ) спектроскопии, инструментальной тонкослойной хроматографии. Данные методы широко используются в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел России [5].

В частности, использование метода ИК — спектроскопии [4] позволяет однозначно установить наличие бупренорфина в исследуемой пробе, поскольку препарат имеет спектр, содержащий основные характерные пики: 1320, 1077, 1503, 1155, 1120, 947 cm^{-1} (см. рис. 2).

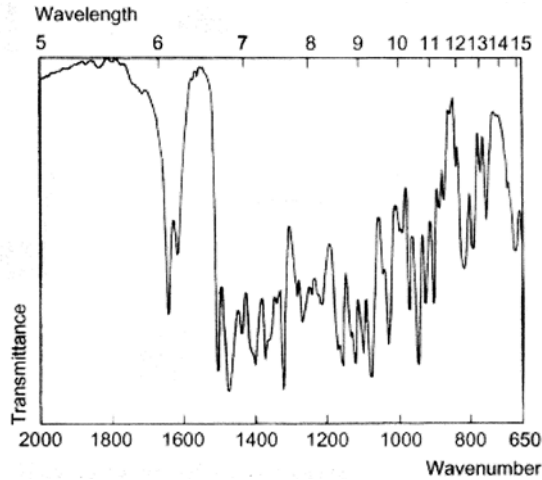

Рис. 2. ИК — спектр бупренорфина гидрохлорида

Однако применение для анализа метода ИК-спектроскопии предполагает использование чистого индивидуального вещества в достаточном количестве, а его выделение является не только трудоемким процессом, но и в условиях криминалистической практики не позволяет сделать категоричные выводы из-за незначительного количества предоставленных для исследования объектов.

Хорошие результаты может дать использование метода УФ — спектроскопии, учитывая, что водный раствор бупренорфина в кислоте имеет максимум при 286 нм ($A_{11} = 33b$); в щелочи — при 300 нм (см. рис. 3). В то же время УФ — спектр не является информативно-индивидуальным и не может быть использован для однозначной идентификации вещества.

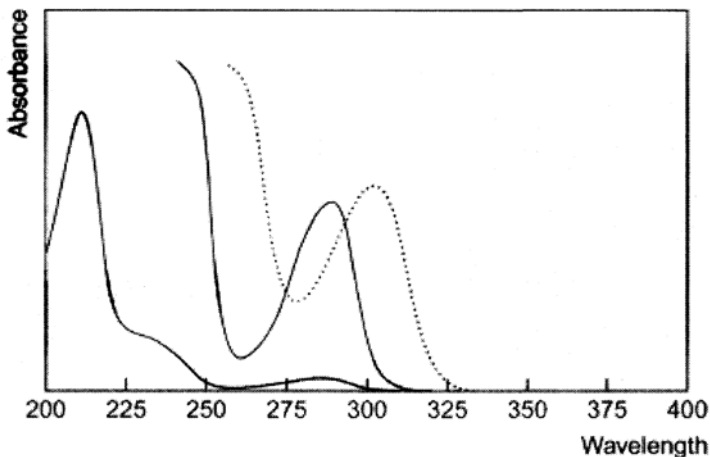

Рис. 3. УФ — спектр бупренорфина

Использование масс-спектрологии позволяет однозначно идентифицировать бупренорфин (см. рис. 4) по основным ионам m/z 55, 378, 410, 352, 84. Для корректного анализа с количественным определением вещества необходимо проведение трудоемкой многоэтапной пробоподготовки, которая заключается в переводе соединения в форму, позволяющую легко десорбировать исследуемое вещество из колонки. Сложность количественного определения состоит в отсутствии линейной зависимости между концентрацией исследуемого вещества и получаемым аналитическим сигналом (площадью), что затрудняет проведение количественного определения. Линейная зависимость между концентрацией и площадью пика достоверно получается при исследовании летучих соединений, а перевод большинства исследуемых образцов в эту форму затруднен из-за незначительного количества предоставляемых на анализ объектов.

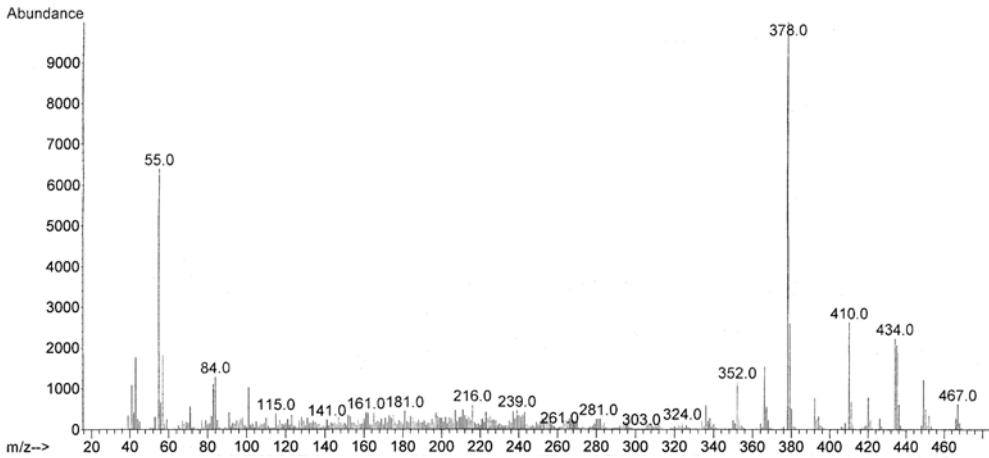

Рис. 4. Масс-спектр бупренорфина

Исследование методом газовой хроматографии

Метод газовой хроматографии является самым распространенным для количественного определения наркотических средств в экспертно-криминалистических подразделениях [5]. При этом обычно в качестве внутреннего стандарта используют метилстеарат, однако для этого пригодны и другие вещества.

Исследование бупренорфина проводят, получая его ацетильные или силильные производные, так как из-за наличия полярных функциональных групп он адсорбируется в газохроматографической системе, что приводит к нелинейной зависимости между количественным содержанием бупренорфина в образце и площадью хроматографического пика.

При исследовании бупренорфина в виде таблетки ее растирают в ступке, растворяют в 1 мл воды, заливают 0,5 мл раствора папаверина в хлороформе (концентрация папаверина около — 0,3 мг/мл), добавляют каплю водного 25 % раствора аммиака. После встряхивания и отстаивания отбирают как можно больше хлороформа, после чего проводят еще две экстракции чистым хлороформом. Объединенные хлороформные экстракты «упаривают» досуха. Далее исследование проводят, как и для растворов.

Условия проведения хроматографического анализа:

- колонка кварцевая капиллярная длиной 12—25 м и диаметром 0,2 мм, заполненная диметилсиликоновой стационарной фазой (типа OV-101);
- температура испарителя — 280 °С;
- температура детектора — 290 °С;
- температура колонки меняется от 200 до 280 °С со скоростью 10 °С/мин;
- время выдержки при конечной температуре — 10—25 мин;
- газ-носитель — гелий (азот);
- детектор — пламенно-ионизационный.

Перед количественным определением готовят калибровочную смесь с применением стандартных образцов папаверина и бупренорфина. При отсутствии стандартного образца бупренорфина используют относительный массовый коэффициент. Значения относительного массового коэффициента бупренорфина к папаверину сведены в таблицу 1.

Таблица 1

**Относительный массовый коэффициент
бупренорфина к папаверину**

Бупренорфин	Относительный массовый коэффициент
силилирование	2,63
ацетилирование	0,51

Расчет содержания бупренорфина определяют по формулам:

$$X = ((S_x \times m_{ст}) / (S_{ст} \times m_n)) \times K \times 100\% \quad (3)$$

$$K = K_{оп} / K_{вс}, \quad (4)$$

где: X — количество определяемого вещества, % мас.;

S_x — площадь пика определяемого вещества, усл. ед.;

S_{ст} — площадь пика внутреннего стандарта, усл. ед.;

m_n — масса пробы исследуемого вещества, содержащаяся в 2 мл отобранного раствора, г;

m_{ст} — масса внесенного в пробу внутреннего стандарта, г;

K — относительный массовый коэффициент определяемого вещества к внутреннему стандарту;

K_{оп} — абсолютный массовый коэффициент определяемого вещества, ед. мас./ед. площади;

K_{вс} — абсолютный массовый коэффициент внутреннего стандарта.

Вместо папаверина в качестве внутреннего стандарта можно использовать другие соединения, например, насыщенные углеводороды.

При отработке условий анализа бупренорфина было установлено, что, изменив условия метода газовой хроматографии на другие, бупренорфин хорошо идентифицируется, при этом время его выхода составляет 23,48 мин. Условия анализа таковы: прибор — GC/MS Agilent 6890 №/5975 B Inert MSD; капиллярная

колонка — HP 19091S-433 (HP-5MS), длина — 30 м, диаметр — 0,25 мм, фаза — 0,25 мкм, постоянный поток — 1,2 мл/мин, газ-носитель — гелий; инжектор — автотинжектор 7683 В, Split 20:1, температура испарителя $T = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$; печь — Тнач = $100\text{ }^{\circ}\text{C}$, выдерживание — 2 мин, нагревание — $15\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{мин}$, Ткон = $300\text{ }^{\circ}\text{C}$, выдерживание — 10 мин; детектор — масс-селективный, температура интерфейса $T = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, ионизация — электронным ударом, энергия ионизации — 70 еВ, температура ионного источника $T = 230\text{ }^{\circ}\text{C}$; температура квадруполя $T = 150\text{ }^{\circ}\text{C}$; проба — 1 мкл.

Таким образом, анализ бупренорфина методом газовой хроматографии требует проведения щелочной экстракции. Количественному определению вещества данным методом должен предшествовать перевод вещества в ацетильное или силилильное производное. Данные операции увеличивают время анализа и снижают точность из-за потери вещества при переводе в летучие производные [5].

Исследование бупренорфина методом УФ — спектроскопии

Метод УФ — спектроскопии является простым экспрессным методом количественного определения веществ и проводится только после качественного выявления в пробе определяемого вещества одним из идентификационных методов анализа (тонкослойной хроматографии, ИК-спектроскопии, хромато-масс-спектрометрии и др.).

Преимуществами метода УФ — спектроскопии при количественном определении веществ являются:

- высокая точность и воспроизводимость результатов (относительная погрешность измерения не превышает 2-3 % отн.);
- исследование водных растворов веществ;
- отсутствие влияния на результаты измерения различных наполнителей, часто встречающихся в смеси с наркотическими средствами (сахаров, крахмала, соды и др.);
- возможность анализировать летучие и нелетучие вещества;
- возможность проведения экспресс-анализа;
- отсутствие необходимости использования дорогостоящих и редких реактивов.

Количественное определение веществ методом УФ — спектроскопии проводят в соответствии с законом Бугера — Ламберта — Бера по предварительно построенной калибровочной кривой, представляющей собой линейную зависимость оптической плотности (A) от концентрации вещества (C). Общая схема количественного анализа, которая может быть использована для широкого круга контролируемых веществ, такова. Для построения калибровочной кривой готовят стандартный раствор вещества, растворяя точную навеску чистого вещества (обычно гидрохлорида) — 10—25 мг — в 50 мл дистиллированной воды. Из полученного таким образом стандартного раствора путем разбавления готовят не менее трех растворов с концентрацией в интервале от 0,1 до 0,5 мг/мл.

Кроме того, в качестве стандартов можно также использовать любые препараты или смеси с известной концентрацией определяемого вещества (например, растворы из ампул или таблетки с известным содержанием контролируемого вещества).

На следующем этапе измеряют оптическую плотность приготовленных стандартных растворов, используя кварцевые кюветы с толщиной поглощающего слоя 10 мм. В качестве раствора сравнения используют «холостой» раствор, которым, как правило, является дистиллированная вода. Измерение оптической плотности анализируемых растворов проводят в максимуме поглощения, который указан в таблице 2 (УФ — спектр бупренорфина, см. рис. 3).

Затем строят калибровочную кривую зависимости оптической плотности в максимуме поглощения (А) от концентрации (С) данного вещества. При построении калибровочной кривой используют абсолютную оптическую плотность (от нуля по оси ординат).

Таблица 2

**Основные параметры количественного определения
бупренорфина методом УФ — спектроскопии**

Вещество	Длина волны в максимуме поглощения, нм	Диапазон концентраций, мг/мл
Бупренорфин	286	0,10—0,40

В том случае, если образец, содержащий бупренорфин, представляет собой таблетку или порошок, навеску образца 0,5—1,0 мг растворяют в 1,5 мл дистиллированной воды, подкисленной 1—2 каплями концентрированной соляной кислоты, затем полученный раствор подщелачивают 1—2 каплями концентрированного раствора аммиака, добавляют 1,5 мл хлороформа, тщательно перемешивают и через 15 мин осторожно отбирают из нижнего хлороформного слоя 1,0 мл раствора, который помещают в склянку с коническим основанием и «упаривают» в термостате при температуре 60—70 °С. Затем к исследуемому раствору добавляют 1,0 мл хлороформа, тщательно перемешивают и через 15 мин отбирают из нижнего хлороформного слоя 1,0 мл раствора, который помещают в ту же склянку с коническим основанием и «упаривают». Для полноты извлечения бупренорфина операцию экстрагирования проводят еще раз, после чего при температуре 60—70 °С «упаривают» досуха хлороформный раствор, содержащий извлеченный бупренорфин.

Аналогично проводят трехкратную экстракцию 1,5 мл стандартного водного раствора бупренорфина гидрохлорида с концентрацией 0,3 мг/мл и последующее упаривание хлороформного экстракта досуха.

Стандартный раствор готовят растворением навески 15,0 мг бупренорфина гидрохлорида в 50,0 мл воды.

После проведения экстракции в склянки с «упаренными» хлороформными экстрактами стандартного и анализируемого растворов добавляют по 0,1 мл (V1) метанола, затем отбирают микрошприцом по 0,05 мл (V2) метанольных растворов из каждой склянки и наносят (в виде пятен) на предварительно очищенную в метаноле хроматографическую пластину «Сорбфил» ПСТХ-УФ, используя нагревательный столик для ускорения процесса нанесения.

Хроматографирование пластины проводят в системе «толуол — ацетон — этанол — 25 % водный раствор аммиака» (45:45:7:3) или «толуол — этанол — 25 % водный раствор аммиака» (150:25:1).

После хроматографирования пластину высушивают при температуре 60—70 °С в течение 10—15 мин и осматривают в лучах УФ — лампы (длина волны 254 нм), отмечая расположение хроматографических зон бупренорфина на пластине. Затем вырезают из пластины три равных квадрата размером 1 см², которые содержат:

- зону бупренорфина из стандартного раствора;
- зону бупренорфина из анализируемого раствора;
- фрагмент пластины без каких-либо хроматографических зон («холостая» проба).

Далее каждый квадрат помещают в бюкс и заливают одинаковыми объемами смеси «метанол — 5 % водный раствор соляной кислоты» ($V_3 = 1—4$ мл, в зависимости от объема используемых далее кварцевых кювет).

Через 10 мин осуществляют фотометрирование растворов, регистрируя оптическую плотность стандартного и анализируемого растворов относительно «холостого».

Измерение проводят при длине волны 286 нм в кварцевых кюветах с толщиной поглощающего слоя 10 мм на любом спектрофотометре для видимой и ультрафиолетовой областей.

Содержание бупренорфина в образце вычисляют по формуле:

$$Q = \frac{\frac{A_{\text{ан}}}{A_{\text{ст}}} \times C_{\text{ст}} \times 0,928 \times V_3 \frac{V_1}{V_1}}{g} \cdot 100\% \quad (5)$$

где: Q — содержание определяемого вещества, % мас.;

$C_{\text{ст}}$ — концентрация стандартного раствора;

$A_{\text{ан}}$, $A_{\text{ст}}$ — оптическая плотность анализируемого и стандартного растворов;

0,928 — коэффициент (для пересчета из гидрохлорида в основание);

g — навеска исследуемого вещества, мг;

V_1 , V_2 , V_3 — соответствующие объемы, мл.

Как видно, исследование бупренорфина методом УФ — спектроскопии является многоэтапным и длительным.

Исследование бупренорфина методом инструментальной тонкослойной хроматографии

Исследование бупренорфина методом инструментальной тонкослойной хроматографии (ТСХ) предполагает наличие современного специального оборудования [6; 7].

Данный метод в лаборатории Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Одесской области реализован с помощью современного оборудования CAMAG TLC SCANNER 3 или оптического денситометра CATS-3 (сокращенная аббревиатура CAMAG for TLC Software) с программным обеспечением фирмы CAMAG (см. рис. 5).

Оптический денситометр CATS-3 и программное обеспечение позволяют проводить оптические измерения в режиме диффузионного отражения и флуоресценции. Используемый спектральный диапазон находится в области от 200 до 700 нм. Скорость измерения может быть выбрана до 100 мм/с. В данном

оборудованим передбачено наявність бібліотеки спектрів відбиття, а також можливість запису в неї спектрів аналізованих сполучень і пошукової роботи з ними з метою порівняння спектрів речовин.

Рис. 5. Внешний вид спектросенситометра CAMAG TLC SCANNER 3

Началу сканірування передшестує створення методу аналізу, вибирається режим сканірування (одноволнової або багатоволнової, зняття спектра в вибраному спектральному діапазоні), швидкість сканірування, товщина щіли, загальна інформація про аналіз, назва речовини, компоненти і співвідношення хроматографічної системи, тип використаної пластинки, прізвище оператора і т. д. Для розрахунку концентрації вказується кількість речовини стандарту, кількість треків (доріжок) сканірування, координати початку і кінця сканірування.

Для розрахунку кількості речовини можливо використання внутрішнього і зовнішнього стандартів з різними варіантами розрахунку і побудови каліброваних графіків. При цьому опрацьований оптимальний відклик на компонент (на основі вибору відповідної довжини хвилі в створеному оператором методі) підвищує чутливість аналізу.

Учитывая оснащенность лаборатории, было проведено исследование объекта указанным методом.

С этой целью представленную на исследование таблетку (см. рис. 6) гомогенизировали; часть пробы (точная навеска) заливали точным объемом растворителя и экстрагировали в ультразвуковой мойке. Полученный после фильтрации экстракт, используя микрошприц МШ-1, количественно в виде серии наносили на хроматографическую пластинку «Sorbfil» (тип сорбента — силикагель СТХ-1ВЭ, зернение — 8—12 мкм, толщина слоя — 100 мкм, связующие — силиказоль, индикатор — УФ-254, тип подложки — Al). В качестве стандартного образца (образца сравнения) использовали ампульный препарат «бупренорфина гидрохлорида 0,3 мг/мл». Вещество хроматографировали в системе «бензол-этанол-диэтиламин» в соотношении 9:1:1. После поднятия фронта растворителя на высоту 90 мм пластинку вынимали, высушивали в потоке теплого воздуха до исчезновения запаха растворителя и сканировали далее, используя оборудование CAMAG

TLC SCANNER 3, при длине волны 215 нм. В результате расчетов установлено содержание вещества — 1,2 мг.

Заслуживает внимания тот факт, что производителем лекарственного средства, содержащего бупренорфин [8], выпускаются таблетки, имеющие маркировку в виде цифры «2» (см. рис. 6). Данная маркировка соответствует содержанию действующего вещества бупренорфина в таблетках (2 мг) и может служить косвенным признаком принадлежности исследуемой таблетки к таблеткам, содержащим бупренорфин с этой дозировкой.

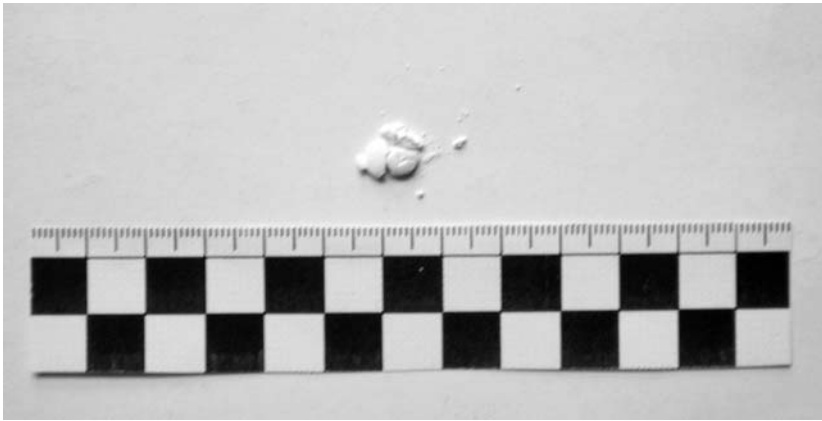

Рис. 6. Внешний вид объекта, представленного на исследование

Таким образом, проведенные исследования позволяют дать рекомендации по использованию метода инструментальной ТСХ при выполнении криминалистических исследований для качественного и количественного анализа неизвестных таблеток, которые могут содержать бупренорфин. Учитывая, что этот метод как физико-химический метод количественного измерения включен в Государственную Фармакопею Украины [9], его можно рекомендовать для широкого использования при криминалистических исследованиях таблеток, содержащих бупренорфин, поскольку он является эффективным методом при исследовании таких таблеток.

Учитывая изложенное, можно сделать вывод о том, что наиболее эффективными методами качественного и количественного анализа неизвестных объектов в виде таблеток, которые могут содержать бупренорфин, при проведении криминалистических исследований являются методы газовой хроматографии, УФ — спектроскопии и инструментальной тонкослойной хроматографии.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Шимановський С.О. Дослідження наркотиків, поширених на території України : метод. реком. / С.О. Шимановський. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 1997. — 92 с.
2. Машковский Л.Д. Лекарственные средства : пособ. для врачей / Л.Д. Машковский. — М., 1993.
3. Вартамян Р.С. Синтез основных лекарственных средств / Р.С. Вартамян. — М. : Медицинское информационное агентство, 2004. — 845 с.
4. Clarkes's isolation and identification of drugs. Second Edition: Sen. Consulting Editor Moffat A.C. — London: The Pharmaceutical Press, 1986. — 1223 p.

5. *Количественное* определение некоторых наркотических средств методами газовой, жидкостной хроматографии и УФ — спектроскопии : метод. реком. / [Сорокин В.И., Алексеев И.Г., Кимстач Т.Б. и др.]. — М. : ЭКЦ МВД России, 2007. — 48 с.

6. *Задніпровський В.М.* Використання інструментальної тонкошарової хроматографії в експертній практиці НДЕКЦ при УМВС України в Одеській області / *Задніпровський В.М.*, *Сотуленко Л.М.*, *Ковра Ю.В.* // Криміналістичний вісник. — 2004. — № 1. — С. 69—73.

7. *Єштокін В.І.* Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів з використанням спектросенситометра «TLC SCANNER 3» : метод. реком. / *В.І. Єштокін*, *Ю.В. Ковра*. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. — 19с.

8. *Компендиум 2006*. — К. : МОПІОН, 2006.

9. *Державна Фармакопея України*. — Харків : Рипер, 2001. — С. 41—44.

10. *British Pharmacopoeia*. London: Stationery Office, 2001. — 1778 p.

УДК 343.983

В.В. Поліщук, *головний експерт*

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Вінницькій області*

СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ВИБУХІВ

Наведено ознаки способу вчинення злочину, які відображаються у комплексі різноманітних матеріальних та ідеальних слідів, етапи його підготовки та вчинення, охарактеризовано кожний етап.

Ключові слова: кримінальний вибух, спосіб вчинення злочину, вибуховий пристрій, вибухова речовина.

Приведены признаки способа совершения преступления, отображающиеся в комплексе разнообразных материальных и идеальных следов, этапы его подготовки и совершения, охарактеризован каждый этап.

This article describes how features peculiar to certain *modus operandi* of the criminals are reflected in the complex of material and ideal evidence. Stages of preparation and committing of crimes are studied.

З перетворенням поняття криміналістичної характеристики на елемент структури певної (видової) криміналістичної методики розслідування спосіб вчинення злочину зайняв у ній важливе місце. Решта її елементів так чи інакше пов'язані зі способом вчинення злочину, хоч і мають самостійне значення.

М.В. Салтевський визначає спосіб вчинення злочину як «комплекс динамічних актів, рухів, що залишають у навколишньому середовищі зміни — сліди злочину, які є джерелом інформації для розкриття злочину, виявлення і викриття винних» [1, с. 424—425].

Найбільш точно визначення способу вчинення злочину сформулював Р.С. Белкін, який розглядав його як «систему дій з підготовки, вчинення й приховування злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища та психофізіологічних властивостей особистості, що можуть бути пов'язані з вибіркоким використанням відповідних знарядь або засобів, умов, місця й часу, об'єднаних загальним злочинним задумом» [2, с. 211—217].

Зумовленість способу вчинення злочину різними об'єктивними й суб'єктивними факторами визнають всі автори криміналістичних робіт [1, с. 426, 427; 3, с. 191, 192; 4, с. 33, 34]. У категорії кримінальних вибухів вибір способу вчинення та приховування злочину детермінується такими факторами:

а) об'єктивні:

— специфічні властивості та особливості функціонування і призначення засобів вчинення злочину (уражаючі властивості, особливості поводження з ними, різноманіття видів тощо);

— наявність об'єктивних можливостей використання різних матеріалів, пристроїв та інструментів для самостійного виготовлення зазначених засобів;

— особливості об'єктивної обстановки, в умовах якої діяв злочинець (незадовільні заходи охорони з боку зацікавлених осіб, підприємств і установ, неефективний контроль з боку органів МВС та інших відомств тощо);

б) суб'єктивні:

— мотиви та цілі злочину;

— обставини, пов'язані зі статтю, віком, навичками конкретного злочинця;

— деякі особливості характеру особи злочинця: агресивність, зневага до оточуючих, різкість, конфліктність тощо або, навпаки, замкнутість, нетовариськість;

— наявність спеціальних знань та умінь з виготовлення і використання предметів злочину.

Досліджувана категорія злочинів, безумовно, має свої зовнішні ознаки прояву, за якими можна судити про їх вчинення. Як правило, вони характеризуються зухвалістю, продуманістю діяння за способом, часом і місцем вчинення, визначеністю вибору об'єкта посягання. У разі вчинення злочину за участю групи осіб простежується чіткий розподіл ролей, високий рівень узгодженості дій злочинців, попередня підготовка до вчинення діяння (попереднє спостереження за об'єктом посягання, рекогносцировка місцевості, прогнозування шляхів відходу, використання заздалегідь підготовленого транспорту, засобів маскування, зв'язку, документів тощо).

У цілому підготовка та вчинення злочину із застосуванням вибухового пристрою складається з кількох етапів:

— вибір та вивчення об'єкта (будівлі, приміщення, місцевості) майбутнього встановлення вибухового пристрою;

— визначення виду і конструкції вибухового пристрою, потужності вибухового заряду;

— виготовлення або придбання засобів для здійснення злочинного наміру;

— експериментальна перевірка вибухового пристрою або окремих його елементів;

— доставка вибухового пристрою до місця наміченого вибуху;

— встановлення і приведення вибухового пристрою у бойовий стан;

— здійснення (ініціювання) вибуху;

— приховування слідів участі у злочині.

В окремих випадках можуть мати місце й інші етапи, наприклад, при замовному характері злочину — пошук посередників та виконавців. Водночас не всі зазначені етапи наявні у повному обсязі. Зокрема, може бути відсутня експериментальна перевірка вибухового пристрою; ініціювання вибуху може здійснюватися автоматично при спрацюванні годинникового механізму або від дій самої жертви (використання міні-пасток) [5, с. 15].

Як правило, підготовка до вчинення категорії злочинів, що аналізується, має тривалий і ретельно продуманий характер. Доволі рідко ці злочини вчиняються спонтанно (на кшталт використання ручної гранати під час вчинення хуліганських

дій), навпаки — частіше проводиться рекогносцировка місцевості, де планується вчинення злочину, з метою визначення місця встановлення вибухового пристрою та місця засідки, з якої ініціюватиметься вибух.

Вибір вибухового пристрою визначається двома основними обставинами: мотивом і метою вчинення злочину, а також можливостями особи, яка його здійснює. Найбільш розповсюдженими мотивами вчинення таких злочинів є терористичні, корисливі, хуліганські, «пізнавальні» (перевірка своїх здібностей). Вони конкретизуються різними цілями: залякати, усунути певну особу, знищити (зруйнувати) будь-який об'єкт або майно, дезорганізувати роботу установ і підприємств тощо. Відповідно до цього злочинцями з урахуванням своїх можливостей обирається вид і конструкція вибухового пристрою, потужність заряду вибухової речовини.

Характерною особливістю вчинення цієї категорії злочинів сьогодні є використання злочинцями потужних вибухових пристроїв промислового виготовлення, а також саморобних пристроїв, виготовлених на основі сучасних зразків армійських боеприпасів.

В окремих випадках перед вчиненням злочину проводиться випробування ефективності вибухового пристрою. Найчастіше цей етап має місце при використанні саморобних вибухових пристроїв, у тому числі, коли як вибухові заряди використовуються вибухові речовини непромислового виготовлення.

При цьому вчинення вибуху — не обов'язковий елемент експерименту (може перевірятися лише механічна частина міні-пастки, електронна частина радіокерованого або іншого саморобного вибухового пристрою з електричним способом вибуху, дальність дії радіопередавача, час «виснаження» джерел живлення тощо) [5, с. 18].

Етап доставки і встановлення вибухового пристрою наявний у переважній більшості злочинних посягань. При цьому він може відбуватися задовго від моменту його підриву та має свої особливості. Ці особливості залежать від масо-габаритних параметрів вибухового пристрою, режиму охорони та можливостей доступу до об'єкта, у тому числі таємного (замаскованого) проникнення на об'єкт або залучення для встановлення вибухового пристрою співробітників цього об'єкта (зокрема, доставка вибухового пристрою може здійснюватися під виглядом ремонтних, будівельних, налагоджувальних робіт тощо).

Вибухові пристрої з великою масою заряду (десятки і сотні кілограмів) зазвичай доставляються до об'єкта з використанням транспорту. У цьому випадку транспортний засіб, начинений вибуховою речовиною і встановлений безпосередньо біля об'єкта, по суті, є компонентом вибухового пристрою з елементами маскування та керування.

Іноді заряд вибухової речовини великої маси може доставлятися на об'єкт окремими партіями, а остаточне збирання вибухового пристрою проводиться безпосередньо на об'єкті.

Вибухові пристрої масою до 10—30 кг можуть доставлятися на об'єкт у предметах ручної поклажі (портфелях, сумках, пакунках, коробках тощо).

Доставка вибухового пристрою до об'єкта встановлення може здійснюватися у різний час доби з урахуванням режиму функціонування об'єкта, а також розпорядку дня особи, на яку планується замах.

Конкретне місце встановлення вибухового пристрою залежить від багатьох факторів, найбільш важливими з яких є ступінь ураження окремих елементів об'єкта і людей, які перебувають на ньому, можливість швидкого прихованого встановлення пристрою та керування ним.

Аналіз кримінальної статистики свідчить, що близько 50 % усіх кримінальних вибухів відбуваються на відкритій місцевості. При цьому характерним є застосування ручних і реактивних протитанкових гранат промислового виготовлення. Використовуються також і саморобні вибухові пристрої типу підривних зарядів і мін уповільненої дії, що можуть мати радіо- або провідне керування. Як правило, вони встановлюються біля дверей, вікон, стін приміщень комерційних структур.

Вибухи у приміщеннях становлять близько 30 % усіх кримінальних вибухів (здійснюються у під'їздах і на сходових площадках будівель, поблизу дверей квартир та офісів). Характерним є застосування саморобних вибухових пристроїв типу мін уповільненої дії.

Вибухові пристрої найчастіше встановлюються у таких елементах і вузлах приміщення, підрив яких спричинить найбільші руйнування (можуть встановлюватися в фундамент будівлі з метою її повного руйнування). У залах очікування вокзалів, банків, інших об'єктах можуть встановлюватися осколкові вибухові пристрої різних конструкцій, що часто закладаються поблизу різних металевих елементів (наприклад, опалювальних батарей тощо) з метою утворення додаткових осколків і найбільш імовірного ураження осіб, щодо яких вони використовуються.

Вибухи автотранспортних засобів становлять близько 20 % усіх кримінальних вибухів. Вони мають істотну специфіку і набувають все більшого поширення. Такі злочини вчиняються за допомогою підривання автомобілів шляхом застосування ручних гранат, обстрілу реактивними протитанковими гранатами, підствольними гранатометами. Однак найчастіше застосовується мінування саморобними вибуховими пристроями. Місце закладання заряду визначається, як правило, залежно від злочинних цілей. Для нанесення матеріального збитку вибуховий пристрій встановлюється біля коліс, у місці розташування бензобака, під картером двигуна. У разі замаху на життя водія або пасажирів вибуховий пристрій розміщується за сидіннями або під ними (у тому числі і під днищем, наприклад, за допомогою магніту), у порожнинах панелі приладів, близько до рульової колонки, під кришкою капота автомобіля, а також у різних предметах, що знаходяться всередині салону (запасне колесо, вогнегасник, аптечка тощо). При цьому застосовуються міни-пастки як з механічним, так і з електричним способом підривання, як правило, з використанням акумулятора як блока електроживлення.

Під час підготовки вибуху злочинець вживає заходів щодо приховування його характеру або своєї участі на стадії виготовлення чи придбання вибухового пристрою. Найпоширенішими способами приховування цих злочинів є маскування їх під інші події побутового і техногенного характеру: вибух побутового газу у приміщенні, пожежа, дорожньо-транспортна пригода, аварія на якому-небудь підприємстві, спричинена несправністю устаткування або апаратури, тощо. Як правило, вибір злочинцями таких способів зумовлюється тим, що, на їхню думку, доволі серйозні зміни матеріальної обстановки після відповідних подій максимально ускладнять або взагалі не дозволять виявити сліди, що вказують на кримінальний характер події, а тим паче, на використання вибухового пристрою.

Тому будь-який вибух повинен оцінюватися і вивчатися з позиції можливого його зв'язку з кримінальними причинами і пошуком слідів можливого маскуванню.

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що для криміналістичної характеристики злочинів на перший план виходять ознаки способу вчинення злочину, які відображаються у комплексі різноманітних матеріальних та ідеальних слідів, що дозволяють зорієнтуватися у вчиненому діянні та спланувати найбільш оптимальні методи його розкриття. Ще В.М. Шавер писав, що «методика розслідування окремих видів злочинів завжди визначається методами вчинення злочину» [6, с. 46].

Список використаної літератури

1. *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладенні) : підручник / М.В. Салтєвський. — К. : Кондор, 2006. — 588 с.
2. *Белкин Р.С.* Криминалистика. Проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р.С. Белкин. — М., 1988. — 301 с.
3. *Настільна книга слідчого* : наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / [Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін.]. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — 720 с.
4. *Весельський В.К.* Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Весельський В.К., Зав'ялов С.М., Пясковський В.В. — К. : КНТ, 2009. — 160 с.
5. *Бахін В.П.* Кримінальний вибух: поняття, характеристика, аналіз, розслідування / В.П. Бахін, М.А. Михайлов. — К., 2001. — 132 с.
6. *Шавер В.М.* Об основных принципах частной методики расследования преступлений / В.М. Шавер // Социалистическая законность. — 1938. — № 1. — С. 46.

УДК 343.983.2

А.Н. Сикорский, *эксперт*

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУ МВД Украины в Автономной Республике Крым

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ НА ОСНОВЕ ЛЕКАРСТВЕННОГО СРЕДСТВА «СПАЗМОЛЕКС»

Приведены результаты исследования сухих форм и спиртовых растворов лекарственных средств «Спазмолекс», «Трамадол», «Метадон», «Парацетамол» методами цветowych качественных реакций, тонкослойной хроматографии, газовой хроматографии с масс-селективным детектированием.

Ключевые слова: наркотические средства, декстропропоксифен, исследование, спазмолекс, трамадол, метанол, парацетамол.

Наведено результати дослідження сухих форм і спиртових розчинів лікарських засобів «Спазмолекс», «Трамадол», «Метадол», «Парацетамол» методами кольорових якісних реакцій, тонкошарової хроматографії, газової хроматографії з мас-селективним детектуванням.

This article presents the results of forensic examination of dry forms and alcoholic solutions of such medical drugs as Spasmolex, Tramadol, Methadol, and Paracetamol using colour qualitative reactions, thin-layer chromatography and gas chromatography-mass spectrometry.

С развитием химии и фармации в мире появилась одна из глобальных проблем — наркомания. Эта проблема, гораздо более близкая и ощутимая, чем озоновые дыры или парниковый эффект, ставит жизнь человечества под угрозу не в будущем, а уже сегодня. В Украине число наркоманов непрерывно растет. По данным Центра социальной адаптации и профилактики наркомании «Наркокон» число наркоманов в Украине увеличивается на 8 % ежегодно. При этом далеко не последнюю роль на отечественном наркорынке играют анальгезирующие лекарственные средства, содержащие синтетические опиаты. До недавнего времени лидером среди наркоманов в числе такого рода лекарственных средств по популярности был трамадол. Однако после ужесточения мер контроля над оборотом этого лекарственного средства все большую популярность среди наркоманов стал приобретать анальгезирующий препарат «Спазмолекс», который отпускается без рецепта [1].

Лекарственное средство «Спазмолекс», выпускаемое индийской фармацевтической компанией «Genom Biotech Pvt.Ltd.», представляет собой комбинацию трех веществ: декстропропоксифена, дицикломина и парацетамола. Декстропропоксифен включен в список № 1 Таблицы II «Наркотичні засоби, обіг яких

обмежено» и список № 1 Таблицы III «Наркотичні засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю», которые утверждены приказом Кабинета Министров Украины от 06.05.2000 № 770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів».

Декстропропоксифен является частичным агонистом μ -опиоидных рецепторов [2] и относится к слабым опиоидным «анальгетикам второй степени» (по классификации ВОЗ). Действие декстропропоксифена усиливается парацетамолом — ингибитором простагландинов и дицикломином (дицикловерином) — спазмолитиком, блокирующим мускариновые рецепторы.

Сочетание декстропропоксифена с парацетамолом давно и широко используется в западноевропейских странах и странах Америки под торговыми названиями «Alghaphan», «Darvon», «Distalgesic». Первая передозировка препаратом «Distalgesic» была описана в 1960 году, а в 70—80-х годах злоупотребление и передозировки препаратом декстропропоксифена в западных странах стали широко распространены. Тогда же было установлено, что смерть наступает через 30—40 минут после приема 20—50 таблеток препарата «Distalgetic» [3]. Исследованиями установлено, что регулярное употребление декстропропоксифена, вызывающего умеренную эйфорию, приводит к аккумуляции этого вещества в организме человека [4]. При более глубоком изучении влияния декстропропоксифена на человеческий организм обнаружен целый спектр побочных эффектов, таких как гепатические реакции, развитие галлюцинаций и депрессий, гипогликемия [5]. Проводились также изучения генотоксичности декстропропоксифена, однако прямого подтверждения того, что декстропропоксифен является генетическим токсином, пока не найдено [6]. Выявление побочных эффектов лекарственных средств на основе декстропропоксифена во многих странах послужило поводом для ужесточения контроля над их оборотом, вплоть до полного изъятия [3].

Наркоманами средство «Спазмолекс» используется в виде таблеток перорально или в виде растворов для инъекций, изготовленных кустарно из тех же таблеток, — внутривенно. Растворы для инъекций готовятся из растертых в порошок таблеток путем растворения полученного порошка в воде или спирте.

Целью экспертного химического анализа наркотических средств на основе лекарственного средства «Спазмолекс» являются установление возможного присутствия декстропропоксифена и его предварительная идентификация, позволяющая отличить данное наркотическое средство от других веществ, сходных по химическим свойствам.

Поскольку в спазмолексе и в большинстве других лекарственных средств на основе декстропропоксифена содержится парацетамол, перед экспертами-химиками стоит задача отличить данные лекарственные средства от собственно парацетамола и других лекарственных средств на его основе, не содержащих декстропропоксифен.

Также возникает необходимость отличить наркотические средства на основе декстропропоксифена от его ближайших «родственников» из группы синтетических опиатов — трамадола и метадона (см. рис. 1), которые также могут быть изъяты у наркоманов в сухих формах (капсулы, таблетки, порошки) или в виде растворов для инъекций.

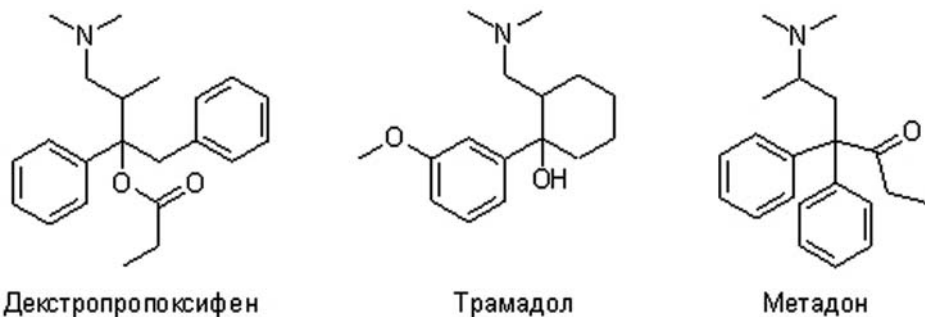

Рис.1. Структурные формулы декстропропоксифена, трамадола и метадона

В качестве объектов исследования при проведении экспериментов использовались сухие формы лекарственных средств «Спазмолекс», «Трамадол», «Метадон», «Парацетамол» и их спиртовые растворы.

Исследование методом цветowych качественных реакций

Синтетические опиаты по своей химической природе являются третичными аминами, в которых один из заместителей имеет сложную структуру, включающую ароматические, алифатические и кислородные фрагменты. В частности, парацетамол представляет собой замещенный ароматический амид карбоновой кислоты.

Исходя из особенностей строения упомянутых выше соединений, для предварительного качественного анализа были использованы серная кислота и реактивы на ее основе, обладающие сильными кислотными и окислительными свойствами (реактив Либермана, реактив Манделина), а также высокой способностью к конденсации с исследуемыми веществами (реактив Марки, реактив Эрлиха).

В процессе эксперимента отмечено различие визуальных сигналов при проведении качественных реакций с порошкообразными объектами на тест-пластинках и с растворами этих же объектов в пробирках. Это явление можно объяснить тем, что в случае пробирочных реакций концентрация определяемого вещества значительно меньше (например, реактив Марки, позволяющий различить порошкообразные объекты, для пробирочных реакций оказывается непригодным). В связи с этим качественные реакции проводились отдельно для порошкообразных объектов и для спиртовых растворов этих же объектов.

Результаты качественных реакций, позволяющих различить между собой декстропропоксифен, трамадол, метадон и парацетамол, приведены в таблице 1.

1. Реактив Марки: 1 мл формалина смешивают с 9 мл концентрированной серной кислоты.

2. Реактив Манделина: 0,01 г ванадата аммония растворяют в 2 мл концентрированной серной кислоты; используется свежеприготовленным.

3. Реактив Либермана: 1 г нитрита натрия растворяют в 10 мл концентрированной серной кислоты.

4. Реактив Эрлиха: 0,1 г *n*-диметиламинобензальдегида растворяют в 10 мл концентрированной серной кислоты.

Таблица 1

**Результаты проведения качественных реакций
синтетических опиатов**

Вещество	Декстропропоксифен (спазмолекс)		Трамадол		Метадон		Парацетамол	
	порошок	раствор	порошок	раствор	порошок	раствор	порошок	раствор
Серная кислота (конц.)	светлорозовый	желтовато-коричневый, проявляется через несколько минут	розово-фиолетовый	светлорозовый	нет окрашивания	постепенно приобретает бурый цвет	желто-зеленый	светло-желтый
Реактив Марки¹	розово-фиолетовый	нет окрашивания	желто-коричневый, переходящий в сине-черный	нет окрашивания	нет окрашивания	нет окрашивания	нет окрашивания	нет окрашивания
Реактив Эрлиха²	розовый, переходящий в коричневый	нет окрашивания, при нагревании проявляется светло-желтый	красно-оранжевый	красно-оранжевый, при нагревании чернеет	нет окрашивания	нет окрашивания	нет окрашивания	нет окрашивания
Реактив Манделина³	розовый, переходящий в коричневый	желтый, желто-зеленый	коричневый	красно-коричневый	сине-зеленый	желтый	обесцвечивает реактив	желтовато-зеленый
Реактив Либермана⁴	коричневый	коричневый ("чайный"), переходящий в зеленый, выделение бурого газа	желтый, переходящий в коричневый	оранжево-красный, со временем светлеет до желтого	обесцвечивает реактив	обесцвечивает реактив, выделение бурого газа	коричневый, бурное выделение бурого газа	зелено-коричневый

Цвета качественных реакций приведены по визуальной оценке экспериментатора.

Использование нескольких качественных реакций позволяет предварительно идентифицировать наркотические средства на основе декстропропоксифена.

Исследование методом тонкослойной хроматографии

Тонкослойная хроматография является одним из наиболее удобных и широко применяемых способов идентификации веществ. Ее использование при проведении химического анализа наркотических средств на основе декстропропоксифена

фена позволяет с большой вероятностью установить наличие действующего вещества и отличить его от других, близких по структуре и свойствам. Это особенно удобно при анализе смесевых объектов, которыми обычно является большинство наркотических средств.

Хроматографирование вышеуказанных лекарственных средств проводилось на хроматографических пластинках с немодифицированным слоем силикагеля Сорбфил ПТСХ П-А-УФ (Россия) и Merck Kieselgel 60 F₂₅₄ (Германия). В качестве подвижной фазы были использованы элюирующие системы, используемые обычно для хроматографического анализа синтетических опиатов.

По окончании хроматографирования пластины высушивались при T = 105 °C и проявлялись при комнатной температуре реактивом Манделина. Цвет проявленных зон: декстропропоксифен — черный, трамадол — сине-зеленый, метадон — сине-фиолетовый, парацетамол — обесцвечивание проявителя.

Парацетамол также был обнаружен в виде зоны с погашенной собственной люминесценцией пластины при облучении ультрафиолетовым светом с длиной волны 254 нм.

Содержащийся в небольших количествах в составе спазмолекса дицикломин не удалось обнаружить ни при взаимодействии с реактивом Манделина, ни при рассмотрении в УФ-лучах с длинами волн 254 нм и 365 нм. Поскольку дицикломин не является целевым идентифицируемым веществом, задача по его обнаружению методами цветowych качественных реакций и тонкослойной хроматографии не рассматривалась.

Значения хроматографической подвижности R_f исследуемых веществ представлены в таблице 2.

Таблица 2

Значения хроматографической подвижности синтетических опиатов

Элюент	Марка пластины	Декстропропоксифен (спазмолекс)	Трамадол	Метадон	Парацетамол
метанол	Сорбфил	0,56	0,35	0,20	0,79
	Merck	0,44	0,24	0,06	0,71
бензол : этанол : диэтиламин (9:1:1)	Сорбфил	0,80	0,75	0,78	0,29
	Merck	0,83	0,81	0,89	0,23
хлороформ : метанол (9:1)	Сорбфил	0,92	0,73	0,49	0,64
	Merck	0,79	0,42	0,24	0,39
метанол : 25%-ный водный аммиак (100:1,5)	Сорбфил	0,72	0,69	0,56	0,76
	Merck	0,74	0,61	0,49	0,80

Исследование методом газовой хроматографии с масс-селективным детектированием

Газовая хроматография с масс-селективным детектированием представляет собой сочетание двух независимых методов анализа — хроматографии и масс-

спектрометрии, основанных на разных физико-химических явлениях, и является одним из наиболее объективных инструментальных методов исследования. Использование данного комплексного метода в экспертной практике играет важную роль при исследовании наркотических средств, особенно синтетического происхождения.

В процессе эксперимента было использовано три варианта подготовки объектов исследования. В первом случае в качестве объекта исследования использовался метанольный раствор измельченной до порошкообразного состояния таблеточной массы лекарственного средства «Спазмолекс» в соотношении 1,1 мг таблеточной массы на 1 мл метанола. Не растворившиеся остатки таблеточной массы отделялись фильтрованием на бумажном фильтре. Во втором случае из подщелоченного водного раствора таблеточной массы производилась экстракция этилацетатом из расчета 1,4 мг таблеточной массы на 1 мл этилацетата. В третьем случае из подщелоченного водного раствора таблеточной массы производилась экстракция гексаном из расчета 1,4 г таблеточной массы на 1 мл гексана.

Полученные растворы анализировались на газовом хроматографе с масс-селективным детектором (хроматограмма метанольного и этилацетатного растворов представлена на рис. 2, 3) при следующих условиях:

- проба — 1 мкл;
- прибор — GC/MS Agilent Technologies 6890N/5975B;
- капиллярная колонка — HP 19091S-433 (HP-5MS), длина — 30 м, диаметр — 0,25 мм, фаза — 0,25 мкм, постоянный поток — 1,5 мл/мин, газ-носитель — гелий, инжектор — автоинжектор 7683 В, деление потока (Split) 20:1, температура испарителя $T = 260\text{ }^{\circ}\text{C}$, печь — $T_{\text{нач.}} = 75\text{ }^{\circ}\text{C}$, время нагрева — 2,0 мин, скорость нагрева — $15\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{мин}$, $T_{\text{кон.}} = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, выдерживание — 10 мин;
- детектор — масс-селективный, температура интерфейса $T = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, ионизация — электронным ударом, энергия ионизации — 70 еВ, температура ионного источника $T = 230\text{ }^{\circ}\text{C}$, температура квадруполя $T = 150\text{ }^{\circ}\text{C}$.

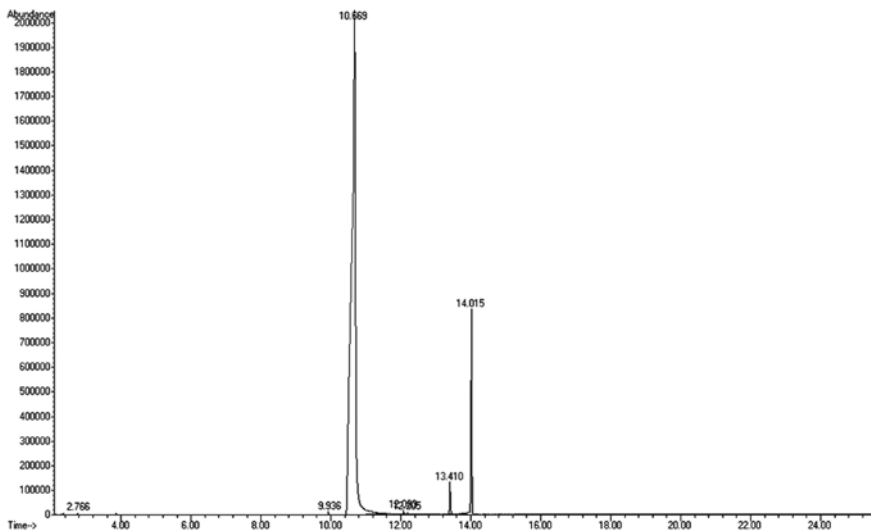

Рис. 2. Хроматограмма метанольного раствора спазмолекса

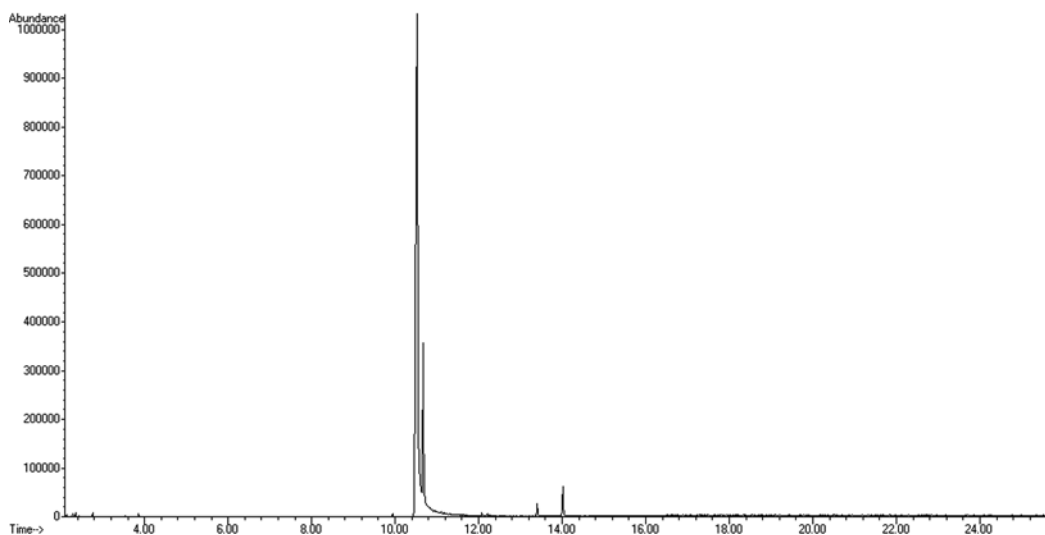

Рис. 3. Хроматограмма этилацетатного раствора спазмолекса

Хроматограммы метанольного и этилацетатного растворов содержат три пика, соответствующих основным компонентам лекарственного средства «Спазмолекс». В обоих случаях хроматограммы содержат сигналы побочных продуктов, которые не удалось идентифицировать. Использование в качестве экстрагента гексана дает негативный результат — хроматограмма не содержит сигналов действующих веществ.

Результаты хроматографирования по основным компонентам исследуемых объектов приведены в таблице 3.

Таблица 3

Результаты хроматографирования лекарственных препаратов по основным компонентам

Вещество	Время выхода, мин		Площадь пика		Соотношение компонентов в спазмолексе
	метанол	этилацетат	метанол	этилацетат	
Парацетамол	10,669	10,485	163535260	10912475	50
Дицикломин	13,410	13,406	1662148	583660	1
Декстропропаксифен	14,015	14,012	11149920	7903993	5

Следует отметить, что соотношение площадей пиков веществ при использовании метанола и этилацетата заметно отличается от количественного соотношения этих веществ в лекарственном средстве «Спазмолекс» в пользу парацетамола. Этот факт указывает на то, что приведенные выше способы пробоподготовки не пригодны для количественного анализа, а в случае гексана — для анализа в принципе, поскольку не обеспечивают полную и равномерную экстракцию действующих веществ из таблеточной массы.

Использование масс-селективного детектора позволяет на основании данных масс-спектра соотнести хроматографические сигналы с конкретными веществами, в частности целевым компонентом — декстропропаксифеном (рис. 4).

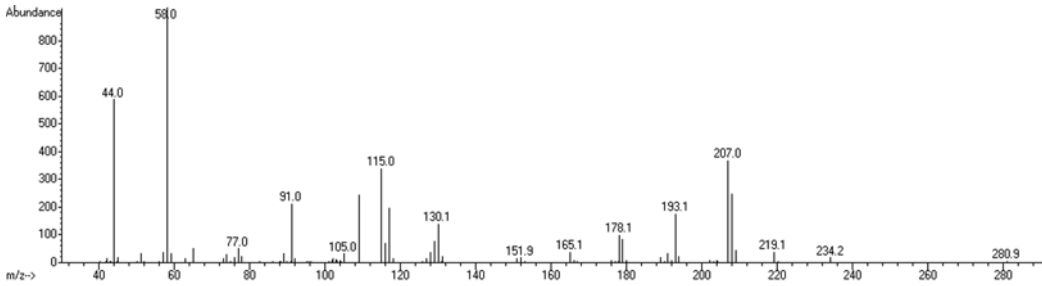

Рис. 4. Масс-спектр декстропропоксифена

В заключение следует отметить, что распространенность наркотических средств на основе декстропропоксифена ставит перед экспертами-химиками задачу по разработке последовательной достоверной методики их исследования с использованием инструментальных методов анализа, которая позволила бы делать объективные выводы относительно не только качественного, но и количественного состава данных наркотических средств.

Список использованной литературы

1. Кузьминов В.Н. Особенности зависимости от опиатов при злоупотреблении препаратами «Трамадол» и «Спазмолекс» / В.Н. Кузьминов // Ліки України. — 2004. — № 9 (приложение). — 147с.
2. Brian E. Leonard. Fundamentals of psychopharmacology. 3rd ed. / E. Brian Leonard. — Wiley, 2003. — 527 с. — С. 393.
3. Ruane B.J. M P S Varma Survival after an overdose of Distalgesic (dextropropoxyphene and paracetamol) Case report / B.J. Ruane, G. Glover // The Ulster Medical Journal. — 1989. — V. 58. — № 2. — P. 187—189.
4. Pharmacokinetics of dextropropoxyphene and nordextropropoxyphene in young and elderly volunteers after single and multiple dextropropoxyphene dosage / [Flanagan R.J., Johnston A., White A.S.T., Crome P.] // Poisons Unit, Guy's Hospital, Department of Clinical Pharmacology, London // Br. J. clin. Pharmac. — 1989. — № 28. — P. 463—469.
5. Dextropropoxyphene withdrawal from a French university hospital: impact on analgesic drug consumption / [Gaubert, Sabine; Vie and others] // Fundamental & Clinical Pharmacology. — 2009. — V. 23. — № 2. — P. 247—252.
6. Mittal R. Screening of codeine, dextromethorphan & dextropropoxyphene for their genotoxicity in swiss albino mice / Mittal R., Patil P.A., Torgal S.S. // Department of Pharmacology & Pharmacotherapeutics, J.N. Medical College, Belgaum, India. — 2009. — P. 676—680.

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.982.34

О.А. Удовиченко, начальник сектору

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при ГУМВС України в Харківській області*

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ДАКТИЛОСКОПІЧНОГО ОБЛІКУ В НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ЕКСПЕРТНО- КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ЦЕНТРІ ПРИ ГУМВС УКРАЇНИ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглянуто нормативну базу, що регламентує роботу дактилоскопічного обліку Експертної служби МВС України, його призначення та основні завдання. Наведено досвід використання автоматизованої дактилоскопічної інформаційної системи «ДАКТО-2000» у Харківській області, окреслено окремі проблемні питання функціонування автоматизованого дактилоскопічного обліку.

Ключові слова: дактилоскопія, дактилоскопічний облік, дактилокарта, слід, автоматизована дактилоскопічна інформаційна система.

Рассмотрена нормативная база, регламентирующая работу дактилоскопического учета Экспертной службы МВД Украины, его назначение и основные задачи. Приведен опыт использования автоматизированной дактилоскопической информационной системы «ДАКТО-2000» в Харьковской области, очерчены отдельные проблемные вопросы функционирования автоматизированного дактилоскопического учета.

This article outlines legal framework, main goals and objectives of operation of fingerprint database of the Forensic Service of Ukrainian police. Best practices and some problems of running of the AFIS ДАКТО-2000 in Kharkiv regional branch of the Forensic Service of Ukrainian police are presented.

Понад сторіччя дактилоскопічний облік застосовується правоохоронними органами як ефективний засіб реєстрації злочинців і правопорушників та дієвий інструмент розкриття злочинів. Функціонування дактилоскопічного обліку

експертної служби МВС України регламентується Конституцією України, Законом України «Про міліцію» [1], наказами МВС України від 30.08.99 № 682 (зі змінами, внесеними наказом від 10.12.2007 № 465) [2], від 11.09.2001 № 785 [3], іншими нормативними актами МВС України.

Дактилоскопичний облік ведеться у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі (далі — ДНДЕКЦ) МВС України і Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах (далі — НДЕКЦ) при Головних управліннях МВС, Управліннях МВС, Управліннях МВС на транспорті з метою використання дактилоскопичної інформації для ідентифікації осіб, розкриття та розслідування злочинів.

Дактилоскопичний облік призначений для:

- розшуку людей, зниклих безвісти;
- установлення осіб невідомих трупів;
- підтвердження особи людини, яка раніше дактилоскопіювалася;
- установлення осіб, які залишили відбитки рук на місці події;
- установлення фактів залишення однією особою слідів рук при вчиненні різних злочинів.

Дактилоскопичний облік складається з:

- дактилокартотек — масиву дактилокарт невідомих трупів, безвісно зниклих осіб та осіб, які дактилоскопіювалися;
- слідотек — реєстраційних карт слідів рук, які вилучено під час оглядів місць подій, проведених за фактами вчинення нерозкритих злочинів і безвісного зникнення осіб.

Дактилокартотеки та слідотеки поділяються на центральні, обласні, кущові та місцеві.

Працівники ОВС, відповідно до чинного законодавства, здійснюють дактилоскопіювання осіб, яких:

- затримано за підозрою у вчиненні злочину або за бродяжництво;
- взято під варту;
- звинувачено у вчиненні злочину;
- піддано адміністративному арешту.

Приблизно до середини 90-х років ХХ ст. дактилоскопичний облік в Україні функціонував тільки у «паперовому» варіанті. На той час практика боротьби зі злочинністю досягла тієї межі, коли традиційні методи роботи з дактилоскопичним обліком були вже недостатніми. Вони гальмували, а у деяких випадках унеможлилювали експертний процес, адже перевірити кожний слід, вилучений з місця вчинення нерозкритого злочину, за усім масивом дактилокарт (навіть на місцевому рівні) у ручному режимі, не маючи оперативної інформації про коло підозрюваних у вчиненні конкретного злочину, практично неможливо.

Аналогічна ситуація склалася і з перевіркою дактилокарт за масивом слідів. Тому доречно було б вважати, що у зазначений період ефективність роботи дактилоскопичного обліку була невисокою і дактилоскопичний облік здебільшого виконував функції реєстрації та зосередження інформації.

Ситуація почала кардинально змінюватися з появою та вдосконаленням комп'ютерної техніки і спеціалізованих комп'ютерних програм — автоматизованих дактилоскопичних інформаційних систем (далі — АДІС), які дозволили

«оцифровувати» зображення дактилокарт і слідів, зберігати їх в електронних базах даних і в автоматизованому режимі здійснювати пошук типу «дактилокарта/слід», «дактилокарта/дактилокарта», «слід/дактилокарта» та «слід/слід». Результатом пошуку є списки імовірних кандидатів, які перевіряються експертом-дактилоскопістом. Таким чином, після упровадження в експертну практику АДІС за короткий час стало можливим перевірити кожний слід та кожну дактилокарту за дактилоскопичним обліком.

АДІС «ДАКТО-2000» використовується для установлення осіб невідомих трупів, установлення фактів приховування особами своїх анкетних даних, а також встановлення випадків залишення однією особою слідів на місцях вчинення різних злочинів (об'єднання кримінальних справ).

У НДЕКЦ при ГУМВС України в Харківській області АДІС «ДАКТО-2000» була уведена в експлуатацію у серпні 2002 року. Тоді система складалася з 3 комп'ютерів, об'єднаних у локальну мережу, на базі яких було організовано 3 автоматизованих робочих місця. Обслуговувалася АДІС чотирма співробітниками.

Основним завданням на той час було максимально швидке наповнення бази даних дактилокартами і слідами рук. З введенням до системи дактилокарт і слідів швидко збільшувалася кількість обчислених запитів на перевірку.

Із часом навантаження особового складу НДЕКЦ, який обслуговував регіональний дактилооблік, постійно збільшувалося, що призводило до виконання одних завдань за рахунок інших, не менш важливих.

Тому постало питання щодо збільшення кількості автоматизованих робочих місць, введення додаткових посад операторів та експертів для обслуговування системи.

На сьогодні система складається з 8 комп'ютерів: 1 виділеного сервера і 7 автоматизованих робочих місць. Обслуговується АДІС штатом з дев'яти співробітників.

Конфігурація АДІС «ДАКТО-2000», що функціонує в НДЕКЦ при ГУМВС України в Харківській області, дозволяє зберігати близько 600 000 дактилокарт і відбитків рук. Станом на 01.03.2010 до бази даних АДІС «ДАКТО-2000» уведено 287 611 дактилокарт і 13 117 слідів рук, вилучених з місць вчинення нерозкритих злочинів. Отже, у запасі системи на сьогодні залишається ресурс близько 50 %. Система побудована за модульним принципом і у разі потреби може бути розширена необхідною кількістю автоматизованих робочих місць.

За допомогою АДІС «ДАКТО-2000» у період із серпня 2002 року по березень 2010 року встановлено осіб, які залишили відбитки рук на місцях вчинення 988 нерозкритих злочинів, 629 осіб невідомих трупів, а також 164 випадки приховування особами своїх анкетних даних; відбулося 27 об'єднань кримінальних справ (табл.).

Сьогодні у кожній з областей України функціонує регіональна АДІС і тому, за потреби, перевірити вилучений з місця вчинення злочину слід можна не лише за регіональним дактилообліком області, в якій вчинено злочин, але й за обліками інших областей, а також за Центральним дактилообліком ДНДЕКЦ МВС України. При цьому інформація (сліди або дактилокарти) пересилається між областями за допомогою засобів електронного зв'язку у закритій корпоративній інформаційно-комунікаційній мережі органів внутрішніх справ України. Автоматизація перевірки

Таблиця

Результати використання АДІС «ДАКТО-2000»

Рік	Ототожено слідів	Установлено осіб невідомих трупів	Установлено випадків приховування анкетних даних	Об'єднання кримінальних справ
4 місяці 2002	12	4	1	1
2003	90	18	94	3
2004	169	24	18	3
2005	128	107	6	5
2006	90	107	22	4
2007	188	130	14	2
2008	132	152	5	5
2009	148	77	4	4
2 місяці 2010	31	10	0	0
Усього	988	629	164	27

дактилоскопічної інформації істотно підвищила оперативність та ефективність цього виду обліку.

Розробник АДІС «ДАКТО-2000» (НВТОВ «ТОДЕС») проводить постійну роботу щодо удосконалення програмного забезпечення системи з урахуванням зауважень і побажань, що виникають у процесі її експлуатації. Технічна підтримка продукту здійснюється фахівцями на високому рівні та у будь-який час як особисто, так і дистанційно.

Однак на сьогодні існують певні проблеми, пов'язані з функціонуванням та використанням дактилоскопічного обліку, що потребують вирішення.

Зокрема, через не завжди чітко організовану взаємодію з оперативними та слідчими підрозділами, що призводить до несвоєчасності призначення дактилоскопічних досліджень, можливе змінення слідів рук на вилучених об'єктах аж до повного їх знищення. Крім того, затримка у введенні слідів до бази даних АДІС знижує оперативність перевірок за дактилоскопічним обліком, що унеможливорює викриття злочинця «за гарячими слідами».

Також не завжди у повному обсязі відпрацьовуються особи, які потерпіли від злочину або могли залишити свої сліди рук на місці події не у зв'язку зі злочиним. У результаті слідотека «засмічується» слідами осіб, непричетних до вчинення злочинів.

Не у повному обсязі та несвоєчасно беруться на дактилоскопічний облік особи, категорії дактилоскопіювання яких визначено чинним законодавством. Облік дактилоскопіюваних осіб у службах ведеться незадовільно, а подекуди і зовсім не здійснюється. На місцевому рівні ті самі особи можуть дактилоскопіюватися по кілька разів.

Вирішення зазначених проблемних питань дозволить поліпшити процеси формування і ведення автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем та значно збільшити ефективність використання можливостей АДІС при розкритті та розслідуванні злочинів.

Слід зазначити, що можливості дактилоскопії не обмежуються тільки боротьбою зі злочинністю та реєстрацією правопорушників. Неоціненна її роль при встановленні осіб, що загинули, зникли безвісті, втратили пам'ять у результаті травми або хвороби (сучасні реалії техногенних і природних катастроф, воєнних конфліктів, аварій і нещасних випадків стають причиною зникнення людей у повсякденному житті).

Тому, беручи до уваги досвід багатьох країн, доцільно на законодавчому рівні розширити коло осіб, які підлягають обов'язковій дактилоскопічній реєстрації. Так, у США, Росії, Білорусі, Молдові існує досить об'ємний перелік випадків обов'язкової державної дактилоскопічної реєстрації осіб, чия професійна діяльність пов'язана з підвищеним ризиком (співробітники збройних сил, органів внутрішніх справ, служби безпеки, зовнішньої розвідки, підрозділів з надзвичайних ситуацій, бригади швидкої медичної допомоги, пілоти літаків, водії тощо). Важливим при цьому залишається беззаперечне дотримання прав людини.

Виходячи з наведеного вище, можна дійти висновку, що на сьогодні АДІС є потужним інструментом, який дозволяє органам і підрозділам внутрішніх справ оперативно та якісно перевіряти сліди, вилучені з місць вчинення нерозкритих злочинів, і дактилокарти осіб, які становлять оперативний інтерес, з метою розкриття та розслідування злочинів як «за гарячими слідами», так і вчинених у минулі роки.

Список використаної літератури

1. Закон України від 20.12.90 № 565-XII «Про міліцію» // Збірник законодавчих актів Української РСР, що регламентують діяльність міліції. — К., 1991.
2. Наказ МВС України від 30.08.99 № 682 «Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України» зі змінами, внесеними наказом МВС України від 10.12.2007 № 465.
3. Наказ МВС України від 11.09.2001 № 785 «Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку Експертної служби МВС України».

УДК 351.754

В.Л. Костюк, науковий співробітник
Національної академії внутрішніх справ України

МІЖНАРОЖНИЙ ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ПАТРУЛЬНОЇ СЛУЖБИ ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Наведено закордонний досвід країн Європи та США при організації охорони громадського порядку, продемонстровано місце патрульної служби у системі поліції (міліції) цих країн, розкрито її основні завдання і функції.

Ключові слова: поліція, патрульна служба, охорона громадського порядку, громадська безпека.

Приведен зарубежный опыт стран Европы и США при организации охраны общественного порядка, продемонстрировано место патрульной службы в системе полиции (милиции) этих стран, раскрыты ее основные задачи и функции.

This article outlines the achievements of the police forces of countries of Europe and the USA in maintenance of public order. It defines main goals and objectives of the patrol force and its position in the structure of the police of these countries.

Сучасний етап розвитку України характеризується складними процесами, що мають місце у політичній, соціальній та економічній сферах життя держави. Наявна тенденція зростання соціальної напруги у суспільстві у зв'язку з політичними змінами набуває особливої гостроти у період підготовки та проведення процесу волевиявлення громадян. Така нестабільність впливає на стан правопорядку в цілому та громадський спокій зокрема. Окрім того, спостерігається зростання суспільної активності самих громадян, що проявляється у збільшенні кількості масових заходів — зборів, мітингів, спортивних змагань, концертів, де збирається багато людей.

Знаменним заходом загальнодержавного значення є проведення фінальної частини Чемпіонату Європи з футболу у 2012 році. Це вимагає від правоохоронних органів кардинально нового підходу до забезпечення громадського порядку під час проведення спортивних змагань міжнародного рівня. Тим паче, що серед вигом організаторів Чемпіонату є реформування самої концепції охорони та підтримання громадського порядку відповідно до сучасних світових стандартів. За цих умов забезпечення охорони громадського порядку потребує від вітчизняних правоохоронців набуття нових знань та навичок і насамперед перейняття сучасного зарубіжного досвіду діяльності аналогічних підрозділів поліції, проведення його ґрунтового аналізу та адаптації до вітчизняних реалій.

Доречно зауважити, що питання щодо організаційних і правових принципів, функціонування та діяльності поліції різних держав, у тому числі у сфері охорони

громадського порядку, в умовах світової тенденції поліцейської реформи у вітчизняній науці комплексно не досліджувалося. Особливо це стосується екстраполяції міжнародного досвіду щодо оптимізації організаційної структури та шляхів удосконалення діяльності підрозділів патрульної служби.

Водночас у науковій літературі вже розглядалися загальнотеоретичні та практичні питання діяльності патрульної служби зарубіжних країн, що значно полегшує вивчення проблеми. Так, окремі аспекти цієї проблеми розглядалися у працях вітчизняних і зарубіжних науковців: Я.М. Бельсона, А.В. Губанова, В.Н. Єрьоміна, В.М. Куріцина, В.В. Лазарева, В. Леонарда, Г. Море, Ф.С. Разаренова, Н.Н. Разумовича та інших.

Актуальність цієї статті зумовлена недостатністю теоретичних узагальнень та науково-практичних розробок з питань міжнародного досвіду діяльності патрульної служби при забезпеченні охорони громадського порядку.

Під час її підготовки використано діалектичні методи пізнання (від абстрактного до конкретного; виявлення співвідношення загального, особливого та одиничного, а також частини й цілого).

Організація патрульної служби — надзвичайно складний процес, оскільки обов'язки патрульних містять у собі різноманітні завдання. Патрульна служба часто повинна застосовувати превентивні заходи для профілактичного припинення правопорушень не лише в їх фактичному прояві, але й на стадії потенційної можливості вчинення. До того ж саме патрульна служба першою опиняється на місці злочину, де повинна забезпечити реалізацію хоча б початкових заходів на місці події, охороняючи сліди злочинів (до прибуття представників слідчих підрозділів). До обов'язків цієї служби входить збереження загубленого чи неохоронюваного майна. Неодмінною складовою діяльності патрульної служби є врегулювання та припинення конфліктів і проявів, що порушують громадський порядок, починаючи з міжособистісних та сімейних і закінчуючи масовими.

Розмаїття функцій і визначає особливість організації діяльності (структурної, управлінської, функціональної, правової тощо) цієї служби, внаслідок чого важливого значення набуває висвітлення шляхів її вдосконалення.

Американські автори В. Леонард та Г. Море визначають діяльність патрульної служби поліції як цілеспрямовану діяльність, розраховану на те, щоб шляхом відкритої та прихованої присутності у мобільній формі, враховуючи зони і періоди інтенсивності злочинності, запобігати злочинам, які готуються, та вчиненню порушень правопорядку [1]. Відтак діяльність патрульної служби спрямована на забезпечення особистої та майнової недоторканності громадян, їхньої честі, гідності, створення нормальних умов для реалізації їхніх прав та обов'язків. Водночас не виключається можливість надання співробітниками поліції громадянам іншої допомоги та здійснення соціального обслуговування населення (надання допомоги безпорадним хворим та літнім людям, інвалідам тощо). Це пов'язано з тим, що підтримання громадського порядку в широкому розумінні цієї функції у зарубіжних країнах здійснює близько 60 % особового складу поліції, і лише 25 % працює в оперативній та детективній сферах.

Таким чином, у сфері реалізації одного з основних завдань поліції — підтримання громадського порядку — патрульна служба є провідною, адже вона найбільшою мірою наближена до населення під час несення служби у громадських

місцях. Ця служба протистоїть правопорушникам і злочинцям, часто поєднуючи різні поліцейські функції (наприклад, не тільки усуває порушення громадського порядку та злочинні прояви, але й документує їх, займається загальною та індивідуальною профілактикою). І не важливо, що деякі з таких «соціальних» функцій реалізуються недостатньо глибоко та кваліфіковано, адже головне завдання патрульної служби — невідкладно реагувати на ситуацію, що виникла, до втручання профільних фахівців.

Наведення закордонного досвіду діяльності з охорони громадського порядку можна розпочати з підрозділів громадської безпеки Франції. У цій сфері правоохоронної діяльності провідною силою державної влади залишається Національна жандармерія. На відміну від цивільних поліцейських установ жандармерія має таку саму організацію, форму, звання та рівень дисципліни, як і французька армія. Багатоманітність покладених на жандармерію завдань визначає її подвійну підпорядкованість: з одного боку, Міністерству внутрішніх справ, а з іншого — Міністерству юстиції. Відповідно до Положення про жандармерію, вона покликана забезпечувати громадську безпеку, підтримувати порядок та піклуватися про безперешкодну реалізацію законів.

У Німеччині охорону громадського порядку здійснюють спеціальні підрозділи у складі Федерального відомства МВС, яке виконує багато функцій поліції. Федеральне відомство МВС безпосередньо керує великими поліцейськими формуваннями, до яких належить Федеральна прикордонна охорона. З 1992 року цей підрозділ не лише несе відповідальність за стан громадської безпеки на транспорті, але й залучається до охорони правопорядку під час маніфестацій, стихійних лих, великих катастроф, політичних загальнодержавних подій. Разом із цією службою частину функцій з підтримання громадської безпеки виконує й Федеральне відомство охорони конституції. Однак на місцевому рівні в усіх федеральних землях охорону громадського порядку покладено на поліцію охорони громадського порядку (патрульну службу) та «поліцію готовності». Основними завданнями поліції федеральних земель є запобігання злочинам (у співпраці з Федеральною кримінальною поліцією), забезпечення безпеки дорожнього руху, підтримання громадського порядку під час проведення масових заходів та охорона громадської безпеки під час стихійного лиха. Функціями патрульної служби поліції охорони громадського порядку є запобігання та припинення правопорушень, розслідування незначних порушень правопорядку, дорожній нагляд та інші аспекти громадської безпеки.

Таким чином, і у Франції, і в Німеччині організаційна побудова служб громадської безпеки характеризується наявністю підрозділів, покликаних посилювати поліцейські функції щодо забезпечення громадського порядку.

В Італії аналогічною структурою є Корпус карабінерів, який хоча і є армійським формуванням, що відповідає за оборону країни, охорону її інфраструктур та громадську безпеку, але також виконує функції з охорони громадського порядку. Так, до обов'язків територіального управління Корпусу карабінерів належить: контроль за найважливішими об'єктами; реагування на сигнали громадян, що надходять до оперативного центру; втручання за власною ініціативою у справи, коли виникає потреба у запобіганні злочину; розслідування дорожньо-транспортних пригод, а також будь-якого інциденту під час патрулювання; проведення рятувальних операцій; надання допомоги населенню й окремим громадянам [2].

В Англії вся регулярна поліція складається з поліції, яка носить форму, і «поліції у цивільному». При цьому провідними завданнями «поліції у формі» є запобігання злочинам, регулювання вуличного руху, охорона життя та власності населення. Переважна більшість поліцейських належить саме до цієї категорії поліції, і тому власне на неї покладається найважливіша робота з охорони громадського порядку, а саме несення патрульної служби. Першочерговими обов'язками патрульних у Великобританії є виявлення порушень закону, а також втручання в інциденти, які можуть призвести до правопорушень.

Натомість у США провідну роль в охороні громадського порядку відведено патрульно-постовій службі місцевої поліції, першочерговим завданням якої є запобігання злочинам чи правопорушенням та початкове розслідування злочинів «за гарячими слідами». Незважаючи на певні відмінності організаційно-функціональної структури поліцій Англії та США, їх спільною ознакою є поділ поліцейських органів відповідно до функціональних обов'язків на кримінальну поліцію («поліцію у цивільному») та патрульну поліцію («поліцію у формі»). Окрім того, у США на патрульну службу територіальних органів покладено проведення профілактичної роботи з населенням під методичним керівництвом спеціальних підрозділів з профілактики.

В Ізраїлі провідну роль в охороні громадського порядку відведено Департаменту охорони правопорядку та громадської безпеки — найбільшому та найпотужнішому підрозділу поліції, що складається з низки структурних підрозділів, зокрема, мережі чергових частин (центрів надзвичайних дзвінків), відділу патрулювання та патрульної служби тощо. До функцій патрульної служби згідно із законом про поліцію належить:

- підтримання порядку у громадських місцях, на вулицях, в аеропортах, на залізниці, у портах, на водоймищах, у кожному загальнодоступному місці;
- ліквідація перешкод пересуванню людей та транспорту на дорогах;
- профілактика порушень, які здійснюються на дорогах та в інших громадських місцях;
- вирішення долі неохоронюваного майна;
- затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів;
- припинення масових заворушень тощо.

У Росії міністерства, головні управління та управління внутрішніх справ суб'єктів РФ у межах завдань щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки проводять роботу з обліку та аналізу криміногенної обстановки, розробляють заходи з підвищення ефективності правоохоронної діяльності, здійснюють керівництво спеціальними загонами міліції особливого призначення, спільно з органами місцевого самоврядування керують підрозділами міліції громадської безпеки, здійснюють заходи з охорони громадського порядку на території суб'єктів РФ, у тому числі під час проведення масових заходів, а також контроль дорожнього руху, взаємодіють з населенням з питань профілактики порушень громадського порядку та координують діяльність з охорони громадського порядку тощо [3; 4].

У межах реалізації завдань щодо забезпечення та охорони громадського порядку МВС РФ визначає основні напрями діяльності органів внутрішніх справ та внутрішніх військ. При цьому у системі МВС РФ внутрішні війська займають особливе положення внаслідок того, що, окрім основних завдань щодо забезпечення

безпеки держави, внутрішні війська разом з органами внутрішніх справ беруть участь у заходах зі зміцнення охорони громадського порядку у населених пунктах, зокрема, під час проведення масових заходів, введення надзвичайного стану, виникнення збройного конфлікту, стихійного лиха тощо [5].

Водночас слід зазначити, що у Росії, як і у багатьох західних країнах, підрозділи міліції громадської безпеки існують на загальнодержавному та місцевому рівнях (так звана муніципальна міліція). Завдання та функції міністерств, головних управлінь та управлінь внутрішніх справ суб'єктів РФ збігаються із завданнями та функціями з охорони громадського порядку МВС РФ, але їхня діяльність більш конкретизована та обмежена територією відповідного суб'єкта Федерації.

Під час здійснення патрулювання патрульна служба використовує різноманітні засоби пересування залежно від необхідності та місцевості: автомобілі, джипи, мотоцикли, мопеди, всюдиходи, човни.

У багатьох країнах з високою густотою населення (США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Ізраїль) функціонують різні види патрульних нарядів, чисельність яких зумовлюється оперативною необхідністю (але не менше ніж три особи). Слід зазначити, що наряд може не мати постійно закріпленого маршруту патрулювання і тому використовується у тому районі, де очікується загострення криміногенної обстановки. Поліція деяких країн (наприклад, Ізраїлю та США) взагалі значно обмежила використання пішого патруля, адже зазвичай піше патрулювання застосовується лише у місцях з високим рівнем злочинності, у ділових та торгових центрах міст, а також під час проведення масових заходів, коли кожному патрулю ставиться конкретне завдання і визначається конкретне місце несення служби. У цьому випадку піше патрулювання надає можливість краще контролювати оперативну обстановку і залишається ефективним засобом забезпечення громадського порядку та підтримання тісних контактів з населенням.

Кінні патрулі використовуються у паркових зонах та сільській місцевості або під час проведення масових заходів. Для здійснення контролю за дорожнім рухом чи проведення рятувальних робіт використовуються гелікоптери. Для патрулювання водоймищ використовуються різноманітні типи катерів. Але провідне місце у діяльності таких підрозділів займають автопатрулі. Зазвичай патрульна машина, окрім засобів зв'язку, обладнана ще й комп'ютером з постійним доступом до поліцейської бази даних. Екіпаж складається з двох-трьох поліцейських, а старшим патрульного наряду зазвичай є сержант, який повинен добре знати територію обслуговування та її особливості [6].

Діяльність з охорони громадського порядку патрульними нарядами поліції більшості країн здійснюється за такими двома напрямками:

- безпосередній контроль правопорядку на маршруті;
- відпрацювання повідомлень з поліцейського відділу.

Під час складання планів дислокації патрульних нарядів враховуються постійні та динамічні фактори оперативної обстановки території обслуговування. Відповідно до цього територіальними поліцейськими підрозділами розробляються маршрути руху патрульних нарядів. При цьому наряд постійно виходить з машини та обходить недоступні для руху транспорту місця [7].

Окрім того, як свідчить вивчення досвіду європейських держав і зокрема Франції, у великих містах поряд з патрулями створюються оперативні патрульні

загони, що є мобільним резервом для використання під час масових заворушень або у разі потреби підкріплення.

Поширеними також є «спеціальні патрулі», які приховано несуть службу і за-конспіровані під цивільних. Такі патрулі на звичайних автомобілях їздять, як правило, у пізні години доби у районах з найбільшим ризиком здійснення порушень громадського порядку. При цьому лише 3 % особового складу патрульних підрозділів залучено до «спеціальних патрулів», однак на них припадає 25 % затримань осіб, які вчинили правопорушення. Така практика заслуговує на увагу з точки зору впровадження її в Україні, особливо у великих містах.

В умовах сьогодення основними завданнями «поліції у формі» під час реалізації функції з охорони громадського порядку є запобігання злочинам, регулювання вуличного руху, охорона життя та власності населення. Саме тому до цієї категорії поліції належить переважна більшість поліцейських, і саме на них покладається найважливіша функція поліції — несення патрульної служби.

Для посилення функцій з охорони громадського порядку у зарубіжних країнах створюються спеціальні підрозділи. Наприклад, у Німеччині це «поліція готовності», що діє відповідно до ст. 9 Конституції ФРН [8].

Як і в інших західних країнах, німецька «поліція готовності» є добре озброєними моторизованими частинами (до 30 тис. осіб від кожної федеральної землі), що підпорядковані Уряду ФРН. Вони використовуються, як правило, для боротьби із «саботажем та безладдям», для «підтримання внутрішньої безпеки та порядку». До функцій «поліції готовності» належить надання допомоги поліції з охорони громадського порядку та кримінальній поліції під час проведення маніфестацій, міжнародних ярмарків, стихійних лих, державних візитів тощо [9]. Аналогом цих підрозділів в Україні можна вважати підрозділи внутрішніх військ у складі МВС України з тією різницею, що у нашій державі їхній статус сьогодні недостатньо визначено, а система координації, управління та взаємодії потребує значного уточнення та вдосконалення.

На окрему увагу у контексті організації охорони громадського порядку заслуговує «концепція комунального поліціювання» (може перекладатися як районна чи місцева охорона порядку та громадської безпеки), що вперше була розроблена на початку 80-х років у США як альтернатива традиційному патрулюванню, яка містить всі елементи адміністративної діяльності поліції.

У межах цієї концепції об'єднання громадян та добровільні формування разом з приватним сектором (охоронні агенції тощо) використовуються для створення добровільних та інших формувань за типом вітчизняних добровільних дружин, які допомагають поліції у патрулюванні вулиць з охорони громадського порядку та громадської безпеки. Ці формування не наділяються такими адміністративними повноваженнями, як, наприклад, добровільні народні дружини в Україні (доставляння правопорушника, складання протоколу тощо). Вони просто співпрацюють з поліцією, патрулюють у нічний час вулиці у певному районі, тренуються та навчаються разом з поліцейськими, допомагають при затриманні правопорушників та збереженні доказів на місці злочину. Крім того, члени цих формувань свідчать у суді, якщо хтось з них був свідком вчинення правопорушення, і надають допомогу постраждалим від стихійного лиха.

Незважаючи на всі відмінності поліцейських органів громадського порядку, поліція майже всіх країн — членів Європейського Союзу організована за

територіальним принципом у поєднанні з внутрішньою функціональною спеціалізацією поліцейських органів, яка виражається у функціональному розподілі поліції на кримінальну та адміністративну (патрульну). При цьому поліцейські органи цих держав здійснюють свої повноваження згідно з територіальним розподілом країни. Окрім того, організаційна структура поліції ФРН і Франції передбачає наявність спеціалізованих підрозділів, створених для посилення поліцейських функцій, безпосередньо спрямованих на забезпечення внутрішнього правопорядку і безпеки у разі появи небезпеки, загрози демократичному устрою держави (у Німеччині такі функції покликана виконувати «поліція готовності», у Франції — підрозділи Національної жандармерії). В основу організації їхньої діяльності покладено функціональний та територіальний критерії, оскільки у кожній адміністративно-територіальній одиниці держави діють відповідні структури вказаних підрозділів.

На підставі проведеного аналізу сучасного досвіду організації діяльності підрозділів патрульної служби з охорони громадського порядку зарубіжних країн можна дійти певних висновків. Зокрема, патрульні наряди у зарубіжних країнах можна поділити:

- залежно від чисельності — на одиночний патруль, парний та груповий;
- залежно від способу пересування — на піший та моторизований;
- залежно від характеру завдань — на загальний та спеціальний.

Провідну роль у всіх країнах відіграють автопатрулі.

До виконання обов'язків патрульного поліцейського допускаються особи, які мають загальну середню освіту, пройшли навчання на спеціальних (шестимісячних) поліцейських курсах. У багатьох західних країнах та РФ підрозділи поліції (міліції) громадської безпеки існують на загальнодержавному та місцевому рівнях (муніципальна міліція).

У більшості країн функція з охорони громадського порядку патрульними нарядами поліції передбачає безпосередній контроль правопорядку на маршруті та відпрацювання повідомлень з поліцейського відділу. Важливим фактором є підтримання тісних контактів з населенням, що надає можливість краще контролювати оперативну обстановку.

Таким чином, діяльність поліції зарубіжних країн з охорони громадського порядку патрульними нарядами поліції заслуговує на увагу та ґрунтовний аналіз, результати якого можуть бути використані у діяльності вітчизняних підрозділів міліції громадської безпеки, а саме патрульної служби міліції України, особливо у великих містах.

Список використаної літератури

1. *Leonard V. Police organization and Management / V. Leonard, G. More.* — N.Y., 1981. — 250 с.
2. *Васильева Т.А. Административное право Италии / Т.А. Васильева // Административное право зарубежных стран.* — Гл. 5. — М. : СПАРК, 1996.
3. *Федеральный конституционный закон «О Правительстве Российской Федерации» // СЗ РФ.* — 1997. — № 51. — Ст. 5712; 1998. — № 1. — Ст. 1.
4. *Положение о Министерстве внутренних дел Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 18 июля 1996 года № 1039 // СЗ РФ.* — 1996. — № 30. — Ст. 3605.

5. *Федеральный закон «О внутренних войсках Министерства внутренних дел Российской Федерации» от 6 февраля 1997 года // СЗ РФ. — 1997. — № 6. — Ст. 711.*

6. *Фільштейн В.Л.* Патрульна служба — основна ланка в системі охорони громадського порядку (на досвіді Національної поліції Ізраїлю) / В.Л. Фільштейн // *Організаційно-правові засади управлінської діяльності ОВС в умовах європейської інтеграції : матер. міжн. наук.-практ. конф., 26—27 жовт. 2007 р. в Одесі. — Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. — С. 65—66.*

7. *Губанов А.В.* Полиция зарубежных стран: организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности / А.В. Губанов. — М., 1999. — 286 с.

8. *Конституції країн парламентської демократії ; під ред. В.М. Кампо. — К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. — 93 с.*

9. *Annual Report : Swedish Police Department, 2002. — 76 с.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИЇ

УДК 343.98(092)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник Державного
науково-дослідного інституту МВС України, доцент

ПРОФЕСОР В.І. ФАВОРСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-КРИМІНАЛІСТ ТА ОРГАНІЗАТОР ЕКСПЕРТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (до 130-річчя з дня народження)

На підставі архівних документів і нових матеріалів висвітлено й уточнено біографію і наукову діяльність видатного українського вченого-криміналіста та одного з організаторів експертної справи в Україні професора В.І. Фаворського (1880—1934), наведено маловідомі факти з історії Київського кабінету науково-судової експертизи.

Ключові слова: В.І. Фаворський, Київський кабінет науково-судової експертизи, історія криміналістики, наукова криміналістична думка.

На основании архивных документов и новых материалов освещена и уточнена биография и научная деятельность выдающегося украинского ученого-криминалиста и одного из организаторов экспертного дела в Украине профессора В.И. Фаворского (1880—1934), приведены малоизвестные факты из истории Киевского кабинета научно-судебной экспертизы.

This article summarizes the results of the study of archives and newly explored sources to obtain more accurate biography of the distinguished Ukrainian forensic scientist professor Vasyl Favorsky (1880—1934), one of the founders of Ukrainian forensic science. Some recondite facts about the history of Kyiv Forensic Bureau are presented.

Цього року виповнилося 130 років з дня народження видатного українського вченого-криміналіста, одного з організаторів експертної справи в Україні, першого директора

Київського науково-дослідного інституту судової експертизи професора Василя Івановича Фаворського. Як не прикро визнавати, але він був, напевно, єдиним з плеяди піонерів радянських вчених-криміналістів, біографія якого довгий час залишалася «білою плямою» і вперше з'явилася у довідниках і енциклопедіях тільки наприкінці ХХ ст. [1; 2; 3].

Мета цієї статті — доповнити й уточнити деякі факти біографії та творчої діяльності вченого на основі виявлених архівних документів, навести маловідомі факти щодо організації та діяльності Київського кабінету (інституту) науково-судової експертизи.

Василь Іванович Фаворський народився 30 (18) березня 1880 року у Москві в родині інтелігентів. Його батько був лікарем і мав цивільний чин колезького радника (відповідав військовому чину «полковник»). Належність до VI класу «Табеля про ранги» надавала йому право отримання дворянства. Мати Василя Івановича була вчителькою. Родина часто змінювала місце постійного проживання, що зумовлювалося, як зазначав у своїй автобіографії В.І. Фаворський, «...працею та іншими умовами життя батьків». Тому юнаком йому довелося переїжджати з одного міста до іншого [4, с. 1].

У середині 90-х років ІХ ст. сім'я Фаворських оселилася у Києві. На той час юнак закінчив гімназію і у 1898 році після успішного складання вступних іспитів був зарахований на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира.

У травні 1903 року В.І. Фаворський закінчив університет з дипломом 1 ступеня і його було залишено при університеті для підготовки до здобуття професорського звання на кафедрі ботаніки. Таке рішення було прийнято попечителем Київського навчального округу 21 березня 1904 року. На той час Василь Іванович вже почав педагогічну діяльність, працюючи вчителем у 2-й гімназії м. Києва, де викладав природознавство, географію, хімію, фізику та товарознавство. Слід зазначити, що у 1901 році рішенням Московського міського з військової повинності присутствія він був визнаний «...совершенно неспособным к воинской службе, а потому совершенно освобожден навсегда от службы» [5, с. 3].

Навесні 1907 року молодий викладач залишив гімназію і отримав посаду вчителя в Київському політехнічному інституті, проводячи виключно практичні заняття з морфології та систематики рослин.

У 1910 році В.І. Фаворський склав іспити на науковий ступінь магістра ботаніки і після захисту магістерської дисертації згідно з рішенням попечителя Київського навчального округу від 6 червня 1911 року розпочав читати лекції з ботаніки в університеті на посаді приват-доцента. Одночасно викладав на вищих жіночих курсах як програмні, так і спеціальні дисципліни: цитологію та генетику, морфологію, систематику вищих рослин і наукову фотографію. Крім того, рішенням міністерства торгівлі і промисловості від 14 жовтня 1912 року Василя Івановича було призначено викладачем хімії у Київському приватному семикласному комерційному училищі М.І. Хорошилової без залишення посади приват-доцента університету.

Перша наукова стаття В.І. Фаворського з'явилася у «Записках Киевского общества естествоиспытателей» у 1906 році під назвою «Новые данные по цитологии и истории развития *Plastodiorhora Grassecae* Voron». Проблемам природознавства були присвячені й інші його публікації, зокрема, статті «О явлениях

соляризації» (1911 рік), «Некоторые детали деления клеточного ядра» (1912 рік), навчальний посібник «Конспект лекций по ботанике» (м. Полтава, 1912 рік), а також монографія «Краткий курс морфологии цветковых и руководства к собиранию и определению высших растений» (СПб-Київ, 1914 рік).

Зарекомендував себе В.І. Фаворський і спеціалістом у галузі судової фотографії. Його публікації у журналі «Вестник фотографии» викликали інтерес не тільки фотографів-аматорів, але й професіоналів. Серед опублікованих праць слід назвати статті «Применение озоброма к негативному процессу», «Восстановление и прочтение невидимых подписей с помощью озобромного процесса» (1909 рік), «О кислом эмиоловом проявлении» (1911 рік), «Задачи и методы исследующей фотографии. Ч. 1. Исследование документов» (1912 рік), «Задачи и методы исследующей фотографии. Ч. 2. Микрофотография» (1913 рік), «Применение бромистых бумаг для усиления очень слабых негативов» (1913 рік).

Визначну роль у долі В.І. Фаворського відіграв 1914 рік, бо саме із цього часу Василь Іванович надовго пов'яже своє життя з діяльністю експерта-криміналіста і Київським кабінетом (інститутом) науково-судової експертизи (КНСЕ). 1 січня 1914 року наказом міністра юстиції його було призначено помічником управляючого КНСЕ при прокурорі Київської судової палати. З цього приводу газета «Киевская мысль» повідомляла:

«Открытие кабинета научно-судебной экспертизы»

2 февраля в Киевской судебной палате состоялось открытие кабинета научно-судебной экспертизы при камере прокурора палаты. К часу дня в помещении судебной палаты прибыли министр юстиции И.Г. Щегловитов, сенатор Г.Г. Чаплинский, ст. председатель Киевской судебной палаты Н.А. Володкевич, председатель Киевского окружного суда Н.С. Кисличный, прокурор суда А.М. Запенин, управляющий губернией Б.Д. Кашкаров, попечитель Киевского учебного округа Н.А. Деревницкий, помощник командира войск Киевского военного округа генерал-лейтенант инфантилии Н.В. Рузский, ректор университета профессор Н.М. Цытович, председатель военного окружного суда генерал-лейтенант Востросаблин, председатель Киевского комитета по делам печати профессор Т.Д. Флоринский, и.д. Киевского вице-губернатора Г.А. Напдельштедт, и.д. губернского предводителя дворянства М.П. Гудим-Левкович, товарищ городского головы Ф.С. Бурчак, много других приглашенных лиц и чины судебного ведомства. Молебен совершал преосвященный Никодим, епископ Чигиринский. Перед молебном епископ Никодим обратился к присутствующим со словом, в котором указал на значение кабинетов судебной экспертизы. После молебна И.Г. Щегловитову представились чины судебного ведомства. Затем министр подробно осматривал кабинет, причем некоторые приборы демонстрировались.

Кабинет научно-судебной экспертизы помещается в самом верхнем этаже судебной палаты и занимает 12 комнат. Заведующий кабинетом — бывший помощник заведующего такого же кабинета в С.-Петербурге С.М. Потапов. Помощники заведующего — прозектор Киевского университета Н.Н. Туфанов и приват-доцент В.И. Фаворский. Киевский открывшийся кабинет является 3-м в России (первый открыт в 1912 г. в С.-Петербурге, второй — в Москве). Киевский кабинет научно-судебной экспертизы будет обслуживать судебные палаты: Киевскую, Харьковскую и Варшавскую.

В 3 часа дня в дворянском собрании состоялся завтрак, в котором присутствовали все приглашенные на открытие кабинета лица с участием министра юстиции И.Г. Щегловитова. Завтрак носил официальный характер» [6].

Цікава подробиця: перед тим, як розпочати виконання своїх службових обов'язків, члени кабінету були запрошені на засідання Київської судової палати, де згідно із чинним законодавством склали присягу. Текст присяги передбачався Законом про заснування кабінету науково-судової експертизи від 28 червня 1912 року:

«Обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием и животворящим крестом Господним, хранить верность Его Императорскому Величеству Государю Императору, Самодержавцу Всероссийскому, честно и добросовестно исполнять все обязанности принимаемой мною на себя должности и все относящиеся до сих обязанностей законы и правила, распоряжения и поручения, не превышать предоставленной мне власти и не причинять с умыслом никому ущерба или убытков, а напротив вверяемые мне интересы ограждать, как свои собственные, памятуя, что и во всем этом должен буду дать ответ перед законом и пред Богом на страшном суде Его. В удостоверение сего целую слова и крест Спасителя моего. Аминь» [7, с. 26].

Працюючи помічником завідувача Київського кабінету науково-судової експертизи, В.І. Фаворський розробив нові методи дослідження документів. Про його новації щодо експертних досліджень документів красномовно свідчить витяг зі звіту про діяльність Київського КНСЕ за 1914 рік. У ньому зазначалося:

«...в области исследования документов много раз применялось предложенное приват-доцентом В.И. Фаворским окуривание газообразным хлористым водородом. Эта модификация давно известного способа испытания чернил действием соляной кислоты оказалась удобной не только для исследования чернил, где она также представляет некоторые преимущества, но и для решения других задач, как, например, для прочтения текста, закрытого чернильным пятном или старательно зачеркнутого другими чернилами.

В одном из дел (№ 9) при исследовании подложного чека вытравленная подпись была восстановлена новым приемом: документ подвергался действию чистых ультрафиолетовых лучей, под влиянием которых все составные части его люминесцировали; при этом бумага, удаленный оттиск штемпеля и вытравленная подпись испускали свет различных цветов. Подпись легко читалась даже невооруженным глазом. Восстановить ее в таком виде фотографическим путем оказалось вполне невозможным. До применения к документу люминесценд-анализа он ничем не вызывал подозрение относительно столь существенного признака его подложности, и судебный следователь препроводил его в кабинет лишь для сравнительного исследования почерка. Мало того, даже после восстановления вытравленного на чеке невозможно было различить хотя бы ничтожные следы каких-нибудь букв, и лишь тщательный осмотр давал указания на некоторую едва уловимую шероховатость поверхности бумаги в данном месте по сравнению с остальной ее частью. Между тем, снимок оказался настолько отчетливым, что могло быть применено изучение деталей почерка уничтоженной подписи» [8, с. 328—329].

Запровадив В.І. Фаворський й інші нові методи дослідження документів. Так, для ілюстрації кольорових відмінностей він, окрім звичайних знімків на пластинках

автохром, застосовував спосіб трикольорового друку. Це давало якісніше зображення, бо розгляд автохромних діапозитивів вимагав певного уміння і пристосування до деяких зовнішніх умов, що не завжди можливо у судовому засіданні.

Для ілюстрації двох скопійованих підписів і порівняння відтисків печаток В.І. Фаворський запропонував двокольоровий друк: за способом склеювання пофарбованих плівок і за способом пінатипії. Знімки порівняльних відтисків печаток і підписів виготовлялися у двох кольорах: червоному та зеленому. При накладанні частини, що збігалися, ставали чорними, а все, що не збігалося, було відразу помітним на суміщеному відбитку [8, с. 329].

За перший рік роботи співробітниками кабінету було досліджено 479 речових доказів як у кримінальних, так у цивільних справах. Характерно, що майже половина цих досліджень (240) стосувалася документів, тобто їх фотографічного, мікроскопічного, хімічного і мікрохімічного дослідження [8, с. 325—326].

У квітні 1915 року наказом міністра юстиції В.І. Фаворського було відряджено на два тижні до Московського кабінету науково-судових експертиз для ознайомлення його співробітників з новими методами щодо дослідження документів [9, с. 3]. Через два місяці він взяв участь у роботі 1-го з'їзду завідувачів кабінетів науково-судової експертизи, який проходив у Петрограді 1-9 липня. Перед колегами Василь Іванович виступав з доповіддю на тему «Новые методы исследования документов». Зокрема, він повідомив про новий метод виявлення невидимих текстів за допомогою люмінесценції, що дозволяв не тільки фотографувати витравлений текст, але й читати його без застосування спеціальних приладів.

Новація методу, запропонованого В.І. Фаворським, полягала в тому, що при фотографуванні витравлених текстів в ультрафіолетових променях, яке використовувалося до цього, невидимі ультрафіолетові промені діяли на фотографічну пластинку. При цьому застосовувалися спеціальні кварцові об'єктиви, які зовсім не пропускали світла. Фотографування документів за новим методом здійснювалося за допомогою об'єктива зі спеціальним жовтим світлофільтром, який затримував ультрафіолетові промені, і вони не доходили до пластинок. При цьому фотографувався витравлений текст документа, що набував світіння у потоці ультрафіолетових променів. Доповідач підкреслював ефективність нового методу, його зручність і простоту.

Значну зацікавленість викликало повідомлення В.І. Фаворського про нові способи відновлення забрудненого тексту методами посилення деталей рельєфу боковим освітленням, збільшенням контрастності та посиленням кольорових відмінностей шляхом застосування модифікованих методів кольорової фотографії. На думку В.І. Фаворського, зазначені способи дають такі результати у справі відновлення забруднених текстів, яких не можна досягти жодними іншими способами [10, с. 82]. Пізніше свої новації він виклав у статтях, опублікованих у журналі: «Новое применение цветной фотографии» (1915 рік), «О новом короткофокусном объективе большой светосилы» (1916 рік), «Об усилении очень слабых негативов» (1917 рік) тощо.

Слід зазначити, що упродовж 1914—1917 років Київським КНСЕ було проведено 707 експертних досліджень: у 1914 році — 204, у 1915 році — 240, у 1916 році — 123, у 1917 році — 140 [11, с. 2]. Зменшення кількості експертиз за останні два роки пояснюється тим, що наприкінці 1915 року у зв'язку з військовими подіями

найважливіші технічні прилади кабінету було перевезено до м. Харкова. Беручи до уваги ці обставини, міністерство юстиції видало розпорядження Київському КНСЕ не проводити експертиз у справах, окрім тих, які можна провести без евакуйованого обладнання. За цих тяжких умов Василь Іванович як голова фотографічного відділу Київпрому організував у 1916 році виробництво фотографічних платівок та паперу, а також «відкрив лабораторію для виробництва нітрату срібла та гідроксину й кустарний виріб кольорового скла для лабораторних ліхтарів» [4, с. 2].

У період 1917—1920 років Київський КНСЕ, на відміну від Петроградського та Московського кабінетів, продовжував працювати. У часи Центральної Ради і особливо під час правління гетьмана П. Скоропадського діяльність кабінету активізувалася. Кількість проведених експертиз упродовж 1918 року порівняно з минулим роком збільшилася майже втричі і становила 389 [12, с. 36]. Такому стану справ сприяло те, що міністерство юстиції Української Народної Республіки (далі — УНР) у березні — квітні 1918 року розробило проект закону про Київський і Одеський кабінети науково-судової експертизи, що встановлював нові штати і виділяв значні кредити на їх утримання. Наведемо цей документ повністю мовою оригіналу [13, с. 10].

«Проект закона

о Киевском и Одесском кабинетах научно-судебной экспертизы

1. Состоящие при прокурорах Киевской и Одесской судебных палат кабинеты научно-судебной экспертизы присоединить к Киевскому и Одесскому апелляционным судам до 1 апреля 1918 года с отнесением их в ведение старших прокураторов сих судов на основании штата, при сем приложенного.

2. Отпускать ежегодно из средств казначейства Украинской Народной Республики необходимую на содержание личного состава сумму в размере 67 200 рублей на каждый кабинет.

3. Средства, необходимые на содержание вольнонаемных служащих, приобретение технических материалов, предметов и книг, а также на канцелярские расходы, отпускать ежегодно в размере 24 000 рублей на каждый кабинет.

4. На разъезды управляющего кабинетом и его помощников в пределах города ассигновать в безотчетное распоряжение по 600 рублей ежегодно каждому, всем вместе 3 000 рублей каждому из кабинетов.

ШТАТ кабинета научно-судебной экспертизы

<i>Личный состав</i>	<i>Число лиц</i>	<i>Годовой оклад каждому</i>	<i>Годовой оклад всем</i>	<i>Месячный оклад всем</i>
<i>Управляющий кабинетом</i>	<i>1</i>	<i>10 200</i>	<i>10 200</i>	<i>850</i>
<i>Помощники управляющего</i>	<i>4</i>	<i>8 400</i>	<i>33 600</i>	<i>2 800</i>
<i>Лаборант</i>	<i>1</i>	<i>5 400</i>	<i>5 400</i>	<i>450</i>
<i>Секретарь</i>	<i>1</i>	<i>4 500</i>	<i>4 500</i>	<i>375</i>
<i>Техники</i>	<i>3</i>	<i>4 500</i>	<i>13 500</i>	<i>1 125</i>
<i>Итого:</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>67 200</i>	<i>5 600»</i>

Цей законопроект уряд УНР прийняти не встиг. Його розглянув уже уряд Української держави. Закон від 15 липня 1918 року, не змінюючи вказаних штатів

кабінетів, встановив для їхніх службовців нові розміри грошового утримання. Так, завідувач кабінетом отримував 12000 руб., його помічники — 9600 руб., лаборант — 6000 руб., а оклади секретаря і техніка залишалися такими самими [14, с. 355].

Після переїзду радянського уряду до м. Києва у лютому 1919 року Київський КНСЕ продовжував працювати і був підпорядкований народному комісаріату юстиції (далі — НКЮ) Української Соціалістичної Радянської Республіки, входячи до складу контрольно-слідчого відділу. Завідувач цього підрозділу Сендик у квітні 1919 року повідомляв, що «...в целях помощи следователям при контрольно-следственном отделе народного комиссариата юстиции создан кабинет научно-судебной экспертизы, обслуживающий всю республику» [15]. Мало того, планувалося підвищити правовий статус кабінету, реорганізувавши його в інститут. Про це у квітні 1919 року Київська газета «Коммунист» повідомляла своїх читачів:

«Институт научно-судебной экспертизы

Киевский кабинет научно-судебной экспертизы преобразовывается в институт научно-судебной экспертизы. При институте будут читаться лекции, и производится лабораторные занятия для ознакомления работников советского суда с производством различных исследований» [16].

На жаль, цей намір реалізувати тоді так і не вдалося.

30 грудня 1919 року В.І. Фаворського було призначено завідувачем Київського КНСЕ замість С.М. Потапова, який незадовго до цього переїхав працювати до м. Одеси. Незважаючи на складні умови громадянської війни, співробітниками кабінету упродовж 1919 року було проведено 80 експертиз, серед яких 63 було присвячено виявленню підроблених грошових знаків [17, с. 11]. Продовжувалися дослідження упродовж наступних років.

У науковій літературі з посиланням на архівні джерела існують твердження, що за період з 14 лютого 1920 року по 1 червня 1921 року Київський та Одеський кабінети науково-судової експертизи за завданням органів юстиції Радянської України провели 2658 експертиз [17, с. 12]. Вважаємо, що наведена цифра не відповідає дійсності. Імовірніше, в архівному документі пропущена літера «і», тобто замість «26» і «58» надруковано «2658». Це доводить звіт про діяльність Київського КНСЕ за 1923 рік, у якому В.І. Фаворський повідомляв, що в середньому за період з 1914 року до кабінету надходило 300—350 справ на рік, а з 1919 року по 1923 рік — «мало» [18, с. 9]. Такий стан справ він значною мірою пояснював невизначеним становищем, у якому перебував кабінет упродовж тривалого часу, а також майже повною непоінформованістю про його існування як київських, так і провінційних слідчих та судів. Тільки після прийняття Положення про заснування кабінетів експертизи «...поступление дел в Киевский кабинет стало быстро и неуклонно возрастать...» [18, с. 9—10]. За друге півріччя 1923 року кабінетом було проведено 17 експертиз, про що свідчить такий документ [19, с. 2]:

«Ведомость
с 1 июля 1923 г. по 1 января 1924 г.

<i>Остава- лось к июлю</i>	<i>Хим., физ., и микр. иссле- дований</i>	<i>Фотог- рафи- ческих</i>	<i>Докум. и ден. знаков</i>	<i>Идент. лично- сти</i>	<i>Судеб- но-меди- цин- ских</i>	<i>Идент. орудий прес- тупле- ний</i>	<i>Не во- шедшие в пре- дыд. разделы</i>	<i>Всего исследо- вано</i>
<i>Поступи- ло июль- декабрь 1923 г.</i>	4	-	8	7	-	6	1	26
<i>Окончено</i>	4	-	5	5	-	5	-	17
<i>Осталось на 1 января 1924 г.</i>	-	-	3	2	-	3	1	9»

Таким чином, якщо взяти до уваги, що після активізації діяльності кабінету у другій половині 1923 року за 6 місяців було закінчено 17 експертиз, то цілком ймовірно, що упродовж 16 місяців 1920—1921 років в умовах «невизначеності і непоінформованості» було проведено тільки 26.

Зазначимо, що діяльність Київського КНСЕ, як й інших кабінетів в Україні, регламентувалася Інструкцією обласним кабінетам науково-судової експертизи, яку було розроблено НКЮ Республіки і затверджено 30 листопада 1923 року. У ній, зокрема зазначалося, що до функцій кабінетів належать:

— виїзди на місця скоєння злочинів в особливо важливих випадках для фотографування і участі в огляді трупів, місцевості, зломів і різноманітних слідів, що можуть призвести до розкриття злочину, встановлення винного, а також для надання допомоги органам слідства і дізнання, яка вимагає особливого технічного досвіду і засобів, що є у розпорядженні кабінету;

— проведення різноманітних науково-технічних досліджень у судових справах за допомогою фотографії, мікрофотографії, дактилоскопії, хімії та інших наукових прийомів, за винятком огляду живих людей і розтину трупів;

— надання висновків за проведеними експертизами та з інших технічних питань як у кримінальних, так і у цивільних справах.

Інструкція закріплювала райони діяльності кабінетів. Зокрема, Київський КНСЕ проводив дослідження у справах, які розслідувалися у м. Києві, а також Київській, Чернігівській та Волинській губерніях. Виїзди співробітників кабінету на місце злочину проводилися за письмовим, усним чи телефонним повідомленням прокурора або на власний розсуд завідувача кабінету, а у разі його відсутності — помічника завідувача, який його заміняв [20, с. 15—16].

На той час особовий склад Київського КНСЕ нараховував 7 співробітників:

— Фаворський Василь Іванович — завідувач кабінету, проводив експертизи з наукової фотографії, дактилоскопії, піроскопії, мікроскопічні дослідження;

— Туфанов Микола Миколайович (доктор медицини) — помічник завідувача кабінету, завідувач секцією судово-медичних досліджень, проводив мікроскопічні,

мікрохімічні експертизи, біологічні дослідження крові, сперми, волосся, а також дактилоскопічні і піроскопічні експертизи;

— Петров Микола Олександрович — помічник завідувача кабінету, завідувач секцією судово-фотографічних досліджень, проводив експертизи з наукової фотографії, дактилоскопії та піроскопії;

— Франковський Віанор Антонович — лаборант, завідувач секції хімічних і фізико-хімічних досліджень (замінив О.П. Семенцова), проводив хіміко-фізичні експертизи за відсутності третього помічника завідувача кабінету;

— Павлов Валерій Леонідович — технік, спеціалізувався на хімічних дослідженнях і науковій фотографії;

— Шевандіна Марія Автономівна — завідувач діловодства;

— Климчук Сила Якович — кур'єр [18, с. 49].

Відповідно до розроблених В.І. Фаворським функціональних обов'язків на завідувача кабінету покладалося:

— загальне відповідальне керівництво діяльністю кабінету, розподіл роботи між співробітниками та нагляд за правильним і своєчасним виконанням експертиз;

— провадження (нарівні з помічниками завідувача) експертиз по тій секції, по якій надходить найбільше матеріалу.

У випадку незгоди завідувача з повнотою чи правильністю дослідження він повинен був повернути справу для додаткового дослідження тому, хто її виконував. При цьому наданий йому акт залишався у кабінеті у справі з відповідною приміткою [18, с. 49—50].

Про те, у яких умовах доводилося працювати співробітникам Київського КНСЕ красномовно свідчить доповідна записка В.І. Фаворського від 5 березня 1923 року, яку він надіслав Київському губернському прокурору М.В. Михайлику. У ній Василь Іванович, зокрема зазначав, що співробітники кабінету з червня 1922 року не отримують заробітної плати і за відсутності реактивів та хімічного посуду змушені користуватися обладнанням інших державних установ, а інколи навіть проводити дослідження у себе дома. Багато приладів у кабінеті не працюють у результаті того, що під час тимчасової окупації м. Києва у травні — червні 1920 року польські солдати позабирали найцінніші деталі. Зазначав керівник Київського КНСЕ і про потребу у проведенні ремонту у приміщеннях кабінету, які перебували в аварійному стані, бо не ремонтувалися майже 10 років, тобто з моменту відкриття установи [18, с. 51]. Він наполегливо просив губернатора «...об ходатайствовании у НКЮ утверждения в должности личного состава кабинета и присылки необходимых кредитов на нужды кабинета и на оплату жалования его сотрудников» [18, с. 49].

Називаючи проблеми, які заважають нормальному функціонуванню кабінету, вчений також зазначав, що в жодному з навчальних закладів СРСР немає кафедри кримінальної техніки, тому переважна більшість працівників суду та слідства зовсім не знайома з методами судової експертизи, не вміє працювати з речовими доказами, які підлягають дослідженню, не вміє правильно поставити запитання експертам та «...обнаруживает полное незнание, что можно ожидать от исследования» [18, с. 52]. У зв'язку з викладеним вище він пропонував:

— ввести у всіх юридичних вишах навчальний курс «наукової техніки», тобто криміналістики;

— для підготовки експертів-криміналістів залучити до роботи у кабінетах випускників вишів;

— відкрити при кабінетах короткострокові курси для працівників суду і слідства, тобто зберегти наукову і педагогічну діяльність кабінетів [18, с. 53].

1 квітня 1923 року губернський прокурор М.В. Михайлик надіслав наркомун юстиції та прокурору республіки М.О. Скрипнику доповідну записку про стан і потреби Київського КНСЕ, в якій просив затвердити на посаді завідувача кабінету В.І. Фаворського. Характеризуючи останнього, губернський прокурор зазначав, що той своїми знаннями і досвідом повністю відповідає цій посаді, у минулому доклав багато зусиль «...по отстаиванию и сохранению имущества Киевского кабинета от полного разгрома и расхищения деникинскими и польскими войсками» [18, с. 48].

Через півроку згідно з наказом НКЮ УСРР від 29 жовтня 1923 року № 271 «...тов. Фаворский В.И. назначается Зав. Киевским Областным Кабинетом Научно-судебной Экспертизы с 1/IX с.г. Основание: распоряжение Зам. Нарком юстиции» [18, с. 14].

25 квітня 1925 року РНК УСРР ухвалила нове Положення про кабінети науково-судової експертизи, яке, на відміну від попереднього, разом з виконанням експертиз передбачало проведення наукових досліджень у галузі криміналістичної техніки, методології дослідження злочинів і особи злочинця. Розширення функцій кабінетів призвело до реорганізації їх в інститути науково-судової експертизи відповідно до Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 року.

Першим директором Київського інституту науково-судової експертизи (далі — КНСЕ) було призначено В.І. Фаворського. Він також очолював науково-дослідну комісію кримінології, створену при інституті у грудні 1928 року, і був керівником секції наукової криміналістики цієї комісії. Вчений брав участь і у роботі інших секцій, наприклад, секції кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень. На одному із засідань він виступив з науковою доповіддю «Сучасні погляди на явища телепатії та їх кримінологічне значення» [21, с. 22—23].

Професору В.І. Фаворському доводилося займатися і загадковими явищами, такими, наприклад, як... полтергейст.

На початку 1927 року до КНСЕ від старшого слідчого Київського окружного суду надійшла незвичайна кримінальна справа, яка у практиці радянських правоохоронних органів траплялася вперше. Про «оригінальність» справи свідчила її фабула: ввечері 20 листопада 1926 року у будинку № 924 Саперної Слобідки м. Києва почалися творитися «дива». У кімнату, де розмовляли хазяйка будинку Андрійченко, її квартирантка Андрієвська та їхня знайома Кесесионова, несподівано почали вилітати з кухні, яка знаходилася поряд, різні предмети: сковорода, металеві кружки, ступки, сільничка, пляшки з-під чорнила, глечик тощо. Найбільш «неслухняною» була мильниця, яку декілька разів клали на полицю, а вона знову зривалася з місця і падала під ноги жінок. Через 20 хвилин речі знову почали робити «мертві петлі» і Андрійченко змушена була по телефону викликати наряд міліції.

Як тільки працівники міліції зайшли на кухню, мильниця знову зірвалася з місця і полетіла їм на зустріч. Начальник райвідділу Ловлинський декілька разів вистрілював з револьвера у стіну. Після цього міліціонери зробили обшук у кімнаті,

підвалі, на горищі, але нічого підозрілого не знайшли. Інспектор карного розшуку Нежданов затримав і доставив до райвідділу, а потім до ОДПУ громадянку Кесесионову, яка, на його думку, була винною у «літання предметів». Чекісти Кесесионову невдовзі звільнили, а матеріали справи передали старшому слідчому Київського окружного суду. Той провів слідство і для прийняття остаточного рішення направив справу до КІНСЕ [22, с. 87—89].

Директор інституту В.І. Фаворський, до якого звернувся кореспондент газети «Пролетарська правда», на пояснення цього явища відповів:

«Вважати, що тут мав місце якийсь навмисний обман, або що це навмисно, штучно роблять якісь явища — не можна. Усі дані на користь того, що на Саперній Слобідці мали місце так звані телепатичні явища (самовільне пересування речей), які наука дуже мало досліджувала.

У науковій літературі зібрано дуже багато фактів, які з упевненістю доводять, що є ціла низка явищ, яких не можна нічим пояснити. Є явища звукові, світлові й механічні, наприклад, зміна ваги тіл і самовільне пересування речей, що зазвичай відбуваються хаотично і трапляються тільки у присутності певних людей.

Отже, їх треба пояснювати тим, що з організму людини виділяється якась сила, що не підпадає ні під один із зареєстрованих досі видів енергії. У тому, що існують ще невідомі нам форми енергії, немає нічого неможливого. Ще зовсім недавно електрична енергія була невідома, а початок нашого століття знаменується тим, що весь час відкривають різні види випромінювання. І те, що вони здаються нам хаотичними, може бути тільки наслідком нашого незнання. Варто лише тільки уявити собі, яким хаотичним повинно було здаватися явище звичайної грози, доки невідома була електрична енергія» [23].

Перебуваючи на посаді помічника, а згодом керівника кабінету (інституту) науково-судової експертизи, В.І. Фаворський продовжував займатися педагогічною діяльністю. Восени 1918 року він обіймав посаду приват-доцента на кафедрі ботаніки в університеті, викладаючи курси наукової фотографії та загальної біології. Після реформування вищої школи у 1920 році викладав у Київському інституті народної освіти (до 1924 року). Одночасно завідував лабораторією наукової та технічної фотографії у Київському політехнічному інституті і читав лекції з відповідного курсу (1921—1923 роки).

Упродовж майже трьох років (1922—1924 роки) Василь Іванович викладав генетику на курсах селекції та насінезнавства, одночасно обіймав посаду заступника директора цих курсів і був членом правління. У 1923—1924 навчальному році він читав курс наукових засад фотографії студентам Київського фотографічного технікуму, а з грудня 1928 року викладав той самий курс у фото-, кіновідділі Київського художнього інституту, обіймаючи посаду позаштатного професора I категорії. Після реорганізації у 1930 році відділу у Державний інститут кінематографії продовжував викладати наукову і технічну фотографію та кольорознавство. У 1934 році йому було присвоєно вчене звання професора [4, с. 7].

Адміністративна і педагогічна діяльність забирали у В.І. Фаворського багато часу на посаді керівника КНДІСЕ. Проте Василь Іванович не залишав науково-дослідної роботи, продовжував цікавитися новинками криміналістичної техніки, а також науковими розробками як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Восени 1925 року він два місяці перебував у закордонному відрядженні «з науковою метою». У цей

період виходять його статті: «Кабінет науково-судової експертизи і «матеріалізація» слідства» (1925 рік), «Методи прочитання стертих олівцевих надписів» (1926 рік), «Новий метод дослідження клітини» (1926 рік) тощо [4, с. 1—2].

Наприкінці 20-х років В.І. Фаворський разом з М.О. Петровим завершив цикл робіт із судової фотографії. Вченими було удосконалено метод озобромного посилення контрастів, який дозволяв прочитувати вицвілі, витравлені, стерті та інші невидимі написи. Результати цих досліджень були оголошені вченим на радіоконференції в м. Одесі (1930 рік), а також у статті «Озобром у позитивному процесі». Це була остання друкована праця вченого. Вона складалася з чотирьох розділів:

- значення пігментного друку в художній фотографії;
- відкриття озоброму;
- як працювати озобромним методом на саморобному пігментному папері;
- рецепти озобромного розчину та деякі додаткові поради [24, с. 78—82].

В.І. Фаворський був членом Київського товариства природознавців (з 1903 року), Українського наукового товариства, Товариства природознавців та Українського ботанічного товариства, членом, а потім головою Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер», почесним членом Російського фотографічного товариства, головою Українського товариства світлознавства.

Василь Іванович брав участь у професійних спілках «молодших викладачів вищих навчальних закладів», «вчительського союзу», «педагогічного союзу», а за радянської влади був членом професійної спілки «Робос» і секції наукових робітників [4, с. 3—4].

На початку 30-х років в Україні, як і на теренах Радянського Союзу, розпочався процес масових репресій. Органи НКВС фальсифікували справи проти «ворогів народу», фігурантами яких було багато науковців. 4 січня 1934 року в газеті «Вісті ВУЦВК» — центральному друкованому органі Українського уряду — з'явилася стаття-фейлетон, підписана криптонімом М. Г-йт.

Наводимо її повністю:

«Діла і дні» професора Фаворського

Якщо будете в Києві, обов'язково познайомтеся з музеєм інституту науково-судової експертизи. Загляньте в музей, зверніться до ученого секретаря (він же завідувач музею) Волковича, і він зі своїм учителем Фаворським «доведе» вам, що основний чинник злочинності — це властиві різним групам злочинців різні групи крові. Ця теорія Фаворського — «наукова». Його робота видана не тільки у Берліні в німецькому кримінологічному журналі, а і в Харкові юридичним видавництвом НКЮ (1927 рік). Роботу щодо вивчення груп крові довелося облишити, але теорія пропагується.

А сам професор Фаворський розповість вам і про те, як кілька років тому він зробив цікаве «наукове» дослідження «літання» предметів в будинку на Лисій горі, і те, що предмети справді «літали», професор пояснює не спиритичними особливостями району, тим більше, що Лиса гора завжди була місцем «шабашу відьом» і не дивно, що зараз деякі відьми або, кажучи простою мовою, «духи» дають про себе знати.

*Очевидно, і цю цікаву роботу довелося облишити. Ви цікавитесь, який же це міцний науковий склад, що опрацьовує, розвиває і пропагує великі ідеї свого «вчителя». Ви дізнаєтесь, що зав. секції фотографічних досліджень **Петров** — колишній кіннозаводчик і миловар, після революції він відчув потяг до «наукової»*

роботи. Уже знайомий вам **Волкович** — колишній царський судовий слідчий і член одеського суду. Асистент біологічної секції **Миклуха-Маклай** — колишній поміщик. Секретар інституту **Шевандина** — дружина колишнього члена царського суду, наукові співробітники Станевич, Данкович, Флорова, Мажарьова — дочки погів і полковників.

Ви починаєте шкодувати, що раніше не заглянули до інституту. Вас починає дивувати, як це Київський інститут науково-судової експертизи, де робили висновки по політичних справах, випав з поля зору органів Наркомюсту. Ви дивуетесь: де була партійна організація інституту? Тоді дізнаєтесь, що з 30 чоловік працівників інституту тільки один член партії Головченко — директор інституту. Зацікавившись, ви дізнаєтесь, **що в секторі кадрів НКЮ були і є відомості про склад і соціальний стан працівників інституту.**

І треба було послати спеціального працівника Наркомюсту для обслідування діяльності інституту, щоб всі побачили, хто протягом багатьох років «керував» і працював в інституті і провадив явно антирадянську і шкідницьку роботу.

Тільки притупленням партійної чуйності керівників НКЮ, а передусім сектору кадрів і оргсектору, можна пояснити все це. **Треба, нарешті, очистити інститут від кубла дослідників, що засіли в ньому. Треба вдарити і по «шляпах» в НКЮ» [25].**

До недавнього часу вважалося, що В.І. Фаворський до кінця своїх днів був директором Київського ІНСЕ і помер у м. Києві у 1935 році [1]. Насправді, дякуючи інформації його правнука, стало відомо, що на початку 1934 року Василь Іванович, за запрошенням керівництва Ленінградської лабораторії (пізніше інституту) фізіології рослинництва Академії наук СРСР, переїхав разом з дружиною і молодшим сином на постійне місце проживання до м. Пушкіно Ленінградської області, де була філія (кафедра) цієї установи. Сім'я оселилася у відомчому будинку за адресою: Слуцьке шосе (нині Павловське), буд. 6-б, кв. 5. Як пише правнук вченого, «будинок був дерев'яний, барачного типу, дореволюційної побудови. Квартира дуже маленька, по суті, кімнатка. У пушкінському інституті рослинництва Василь Іванович упроваджував кольорове фотографування у ботаніці». Помер він 26 червня 1934 року від серцевого нападу, коли поспішав на потяг до м. Ленінграда, щоб прочитати лекцію студентам. Поховали професора В.І. Фаворського в м. Пушкіно на місцевому кладовищі.

У 1902 році Василь Іванович одружився з Катериною Автономівною Ферликовською. Через рік у них народився син Микола, який пішов батьківським шляхом, став вченим-ботаніком, викладав у Саратовському університеті, помер у 1937 році від хвороби.

Другий син В.І. Фаворського — Василь — народився у 1909 році, закінчив Київський медичний інститут, отримав диплом лікаря-психіатра і працював у психоневрологічному інституті ім. Бехтерева. У 1939—1945 роках брав участь у бойових діях, війну закінчив майором медичної служби. Після демобілізації працював у лікарні ім. Кашенка в селищі Никольське Гатчинського району Ленінградської обл. Помер у 1956 році від серцевого нападу.

Доля третього, наймолодшого сина вченого, Михайла, склалася трагічно. Молодий вчений загинув у вересні 1941 році на Пулковських висотах, захищаючи Ленінград від фашистських загарбників у лавах народних ополченців.

Точна дата смерті дружини Василя Івановича — Катерини Автономівни — невідома. Як вважає її правнук, померла вона в перші дні Великої Вітчизняної війни від хвороби. У нащадків сина Василя зберігається її останній передсмертний лист, якого «...неможливо читати без сліз».

Список використаної літератури

1. Чисніков В. Фаворський Василь Іванович / В. Чисніков // Юридична енциклопедія. — Т. 6 (Т-Я). — К. : Укр. енцикл., 1998. — С. 246.
2. Чисніков В. Видатний вчений-криміналіст (до 125-річчя з дня народження В.І. Фаворського) / В. Чисніков // Юридичний вісник України. — 2005. — № 30.
3. Чисніков В. Фаворський Василь Іванович / В. Чисніков // Міжнародна поліцейська енциклопедія. — Т. 5. Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. — К. : Атіка, 2009. — С. 935.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1720.
5. Російський державний історичний архів. — Ф. 1405. — Оп. 545. — Спр. 13841.
6. Киевская мысль. — 1914. — 4 лютого. — № 35.
7. Громов И.А. Кабинет научно-судебной экспертизы по закону 28 июня 1912 года / И.А. Громов. — СПб, 1913. — 77 с.
8. Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы за 1914 год // Журнал Министерства юстиции. — 1915. — № 6. — С. 303—345.
9. Російський державний історичний архів. — Ф. 1405. — Оп. 545. — Спр. 13841.
10. Крылов И.Ф. Были и легенды криминалистики / И.Ф. Крылов — Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. — 315 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 2209. — Оп. 1. — Спр. 36.
12. Сапун А.П. 50 лет деятельности Киевского научно-исследовательского института судебной экспертизы / А.П. Сапун, М.Я. Сегай // Криминалистическая и судебная экспертиза. — 1967. — Вып. 4. — С. 35—49.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 2209. — Оп. 1. — Спр. 31.
14. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української держави (квітень — грудень 1918 року) / О.В. Тимошук. — Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. — 462 с.
15. Известия-Вести Волынского губернского революционного комитета. — 1919. — 22 апреля.
16. Коммунист. — 1919. — 18 апреля.
17. Лисиченко В.К. Развитие криминалистики и судебной экспертизы / В.К. Лисиченко, К.В. Сабуров // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1963. — Вып. 26. — С. 3—15.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1309.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1300.
20. Макаренко Н.П. Техника расследования преступлений. Практическое руководство для судебных работников / Н.П. Макаренко. — Харків : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. — 153 с.
21. Кримінологія : підручник [за ред. О.М. Джужи]. — К., 2002. — 352 с.
22. Кадман Антон. УГРО против призраков / Антон Кадман // Криминальный отдел. — 2007. — Дело № 4(9). — С. 87—94.
23. «Чудо» на Саперній Слобідці // Пролетарська правда. — 1927. — 2 червня.
24. Фаворський В. Озобром у позитивному процесі // Фото — соцбудівництву. — 1934. — № 3/4.
25. Г-ат М. «Діла і дні» професора Фаворського / М. Г-ат // Вісті ВУЦВК. — 1934. — 4 січня. — № 4.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Наукові статті до збірника мають бути написані українською або російською мовою, відзначатися високим науковим та навчально-методичним рівнем підготовки, містити глибокий авторський аналіз проблем сучасного розвитку криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. Звертаємо особливу увагу авторів на обов'язкове дотримання ними при оформленні статей вимог міждержавних і державних стандартів, зокрема: **ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006** «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ГОСТ 7.5-88, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, постанови президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», наказу ВАК України від 26.01.2008 № 63*.

2. Приймаються наукові статті, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Стаття подається у надрукованому вигляді (один примірник) з підписом (-ами) автора (-ів) та на електронному носії в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Cyr (Symbol, Wingdings). Кегль (висота літер) — 14, інтервал між рядками тексту 1,5 см, поля: зліва — 3 см, справа — 1 см, зверху та знизу — по 2 см. Весь матеріал наукової статті повинен міститися в одному файлі; ілюстрації, діаграми та графіки дублюються окремими файлами.

3.1. Ілюстрації (чорно-білі або кольорові) подаються в електронному вигляді форматом Adobe PhotoShop (PSD) або TIFF (у виняткових випадках JPEG) з належною якістю. Роздільна здатність не менш як 300 пікселів / дюйм, розмір зображення не менш як 9x12 (1060x1410 пікселів). Не допускається перефотографування або сканування ілюстрацій з друкованих джерел!

3.2. Фотографії (чорно-білі або кольорові) подаються на фотопапері мінімальним розміром 9x12 см або в електронному вигляді з дотриманням вимог, наведених у п. 4.1.

3.3. Діаграми та графіки повинні бути зроблені за допомогою векторних редакторів Adobe Illustrator, Corel Draw або MS Excel.

3.4. Таблиці виконуються у форматі MS Word (rtf).

3.5. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора MS Graph, що вбудований в MS Word, або за допомогою інших програм.

3.6. Хімічні, математичні та фізичні формули набираються за текстом з використанням редактора формул MS Equation 3.0.

3.7. Ілюстрації, фотографії, діаграми, графіки, блок-схеми, таблиці і формули не розміщати в окрему рамку або поверх тексту, текст повинен бути зверху та знизу без використання обтікання.

4. Небажано робити підкреслення слів у тексті. Лапки для українських та російських слів — кутові («...»).

* Рекомендуємо у бібліографічному описі дотримуватися набору обов'язкових елементів, наведених у зразках Форми 23 Бюлетеня ВАК України (2008. — № 3. — С. 9–13). — Прим. ред.

5. Використані в тексті джерела нумеруються у послідовності посилання на них. Цифри беруться у квадратні дужки, наприклад « [1] ». Номер посилання повинен відповідати його номеру у списку використаної літератури. У разі посилання на одне й те саме джерело кілька разів обов'язково зазначати конкретні сторінки, наприклад « [7, с. 235]».

6. При бібліографічному описі джерел у списку використаної літератури обов'язково вказувати місто, видавництво, рік видання та загальну кількість сторінок.

7. Обсяг наукової статті має бути не менш як 6 сторінок тексту формату А4 (1700–1800 знаків на сторінці).

8. До авторського оригіналу додається авторська довідка, яка містить: назву статті, УДК; анотацію до статті українською, російською та англійською мовами (близько 50 слів) та 4–5 ключових слів; прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора(-ів); повну назву установи, в якій працює автор(-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

9. Авторські оригінали обов'язково рецензуються членами редакційної колегії збірника.

10. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір і точність наведених фактів, цитат, власних імен і прізвищ та інших відомостей.

11. Внесені редактором зміни та скорочення тексту, що не впливають на зміст матеріалу, а також уточнення в назвах міністерств, установ, відомств тощо редакція здійснює без попереднього узгодження з автором (-ами).

12. У разі недодержання автором (-ами) перелічених вимог редакція залишає за собою право не розглядати статтю.

13. Передрук надрукованих у «Криміналістичному віснику» статей можливий тільки за умови обов'язкового посилання на нього.

Редколегія

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 2 (14), 2010

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення
і радіомовлення України, від 12.08.2003 серія KB №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Еліт Прінт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру від 14.04.2010 серія ДК №3761

Редактор О.В. Костецька
Коректори Н.П. Когут, О.А. Оксимець
Комп'ютерна верстка С.М. Гавриляк

Підп. до друку 30.07. 2010 р. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура Pragmatica. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 14,19 Обл.-вид. арк. 12,17
Тираж 400 пр. Зам. № 9-767

Віддруковано на ТОВ «Еліт Прінт»
04073, м. Київ, пр-т Московський 6, корп.1, тел./факс: 494-35-75
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.04.2010
серія ДК №3761

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
тел.: (044) 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua
<http://dndekc.mvs.gov.ua>